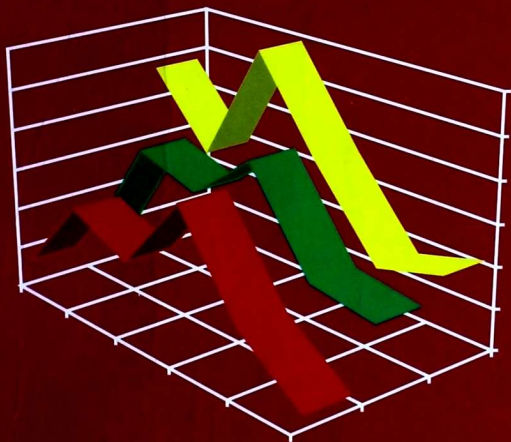

К Ы Р Г Ы З РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

БИШКЕК

05 (2=100/100)
788

600

Кыргыз Республикасынын Билим берүү
Министрлиги
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук
Университети

С.А.Турсунова, А.Р.Рахматов, Р.Жумашев

Кыргыз Республикасынын
финансысы

Кыргыз Республикасынын Билим берүү
министрлиги тарабынан экономикалык багыттагы
жана адистиктеги жогорку окуу жайларынын
студенттери үчүн кошумча окуу куралы катары
сунушталган

Бишкек - 2004

УДК 336
ББК 65.9 (2ки)26
Т88

Рецензенттери: Экономика илимдеринин доктору, профессор
В.Д.Мельников (Казак Республикасы);
Экономика илимдеринин доктору, профессор
Т.Д.Койчуманов
Т-88 С. А.Турсунова ж.б.

Кыргыз Республикасынын финансысы/ С. А.Турсунова, А.Р.
Рахматов, Р.Ж. Жумашев – Б.: ОсОО “НИВА”, 2004. - 194 б.

JSBN 9967-02-347-3

АКШнын Эл аралык өнүгүү агентствосу (ЮСАИД) акчасынын эсебинен Евразия фондусунун жардамы менен иштелип чыгылды жана басылды. Бул китептеги авторлордун көз карашы Эл аралык өнүгүү агентствосу менен Евразия фондусунун көз карашына дал келбей калышы да мүмкүн.

Бул китепте Кыргыз Республикасынын финансысынын негизги темалары: финансы системасынын өнүгүшү, бюджет түзүлүшү жана бюджет системасы, бюджеттен тышкары атайын фондулар, республикалык бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүктөрү ж.б.у.с. каралган. Бардык темалар Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, нормативдик актылары, Каржы министрлигинин, Улуттук Статистика комитетинин, Улуттук Банктын статистикалык жана отчеттук маалыматтарынын негизинде жазылды.

Студенттер, магистранттар, аспиранттар, ЖОЖдордун окутуучулары жана финансы чөйрөсүнүн кызматчылары үчүн арналган.

АКЦИОНЕР
ОСОО "НИВА"

УДК 336
ББК 65.9. (2Ки) 26

Т 0605010204 - 04
JSBN 9967-02-347-3

© С.Турсунова, А.Рахматов, Р.Жумашев, 2004.
© ОсОО “НИВА”, 2004.

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ.....	5
1-ТЕМА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫ СИСТЕМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНУГҮШҮ	
1.1. Финансынын мааниси жана негизги белгилери.....	7
1.2. Финансы системасынын калыптануу жана өнүгүү тенденциясы.....	11
1.3. Финансы системасынын айрым звенолорунун мүнөздөмөсү.....	16
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	21
Сунуш кылынган адабияттар	21
2-ТЕМА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БЮДЖЕТ СИСТЕМАСЫ ЖАНА БЮДЖЕТТЕН ТЫШКАРЫ АТАЙЫН ФОНДУЛАРЫ	
2.1. Бюджет системасы: курамы жана түзүлүш принциптери.....	23
2.2. Бюджеттер ортосундагы мамилелер.....	26
2.3. Бюджеттен тышкары атайын фондулар.....	31
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	40
Сунуш кылынган адабияттар	40
3-ТЕМА. БЮДЖЕТТИН КИРЕШЕЛЕРИНИН ЖАНА ЧЫГАШАЛАРЫНЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	
3.1. Бюджеттик классификация жөнүндө түшүнүк.....	42
3.2. Кирешелер боюнча операциялардын классификациялык түзүлүшү.....	44
3.3. Башкаруу органдарынын административдик классификациясы.....	47
3.4. Башкаруу органдарынын аткарган милдеттеринин классификациясы.....	48
3.5. Мамлекеттик чыгашалардын жана ссудалардын карыздарды кайтарып бергенден кийинки экономикалык классификациясы.....	50
3.6. Каржылоо операцияларынын классификациялык түзүлүшү.....	53
3.7. Кайтарылып берилбеген карыздардын классификациялык түзүлүшү.....	53
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	54
Сунуш кылынган адабияттар	55
4-ТЕМА. РЕСПУБЛИКАЛЫК БЮДЖЕТТИН КИРЕШЕЛЕРИ	
4.1. Кирешелердин курамы жана түзүлүшү.....	56
4.2. Салык кирешелери.....	57
4.3. Салыктан тышкары кирешелер.....	72
4.4. Капиталдар менен болгон операциялардан түшчү кирешелер.....	75
4.5. Алынган расмий трансферттер.....	76
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	77
Сунуш кылынган адабияттар	
5-ТЕМА. РЕСПУБЛИКАЛЫК БЮДЖЕТТИН ЧЫГАШАЛАРЫ	
5.1. Республикалык бюджеттин чыгашаларынын негизги багыттары.....	79
5.2. Мамлекетти башкарууга жумшалуучу чыгашалар.....	85
5.3. Коргонууга жана укуктук тартипти сактоого жумшалуучу чыгашалар.....	89

5.4. Өндүрүш чөйрөсүнө жумшалуучу чыгашалар.....	91
5.5. Социалдык чөйрөгө жумшалуучу чыгашалар.....	94
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	96
Сунуш кылынган адабияттар.....	96
6-ТЕМА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БЮДЖЕТИНИН ДЕФИЦИТИ	
6.1. Бюджеттин дефицитинин келип чыгышынын себептери.....	97
6.2. Бюджеттин дефицитин каржылоонун булактары жана ыкмалары...109	109
6.3. Бюджеттин дефицитин башкаруу механизми.....	110
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	111
Сунуш кылынган адабияттар.....	112
7-ТЕМА. ЖЕРГИЛИКТҮҮ ФИНАНСЫ	
7.1. Аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүшүндөгү жергиликтүү финансынын мааниси жана ролу.....	113
7.2. Жергиликтүү бюджеттин кирешелери.....	115
7.3. Жергиликтүү бюджеттин чыгашалары.....	123
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	125
Сунуш кылынган адабияттар.....	125
8-ТЕМА. БЮДЖЕТТИК ПРОЦЕСС	
8.1. Бюджеттик процессти уюштуруунун негиздери.....	126
8.2. Бюджет процессинин статьяларына мүнөздөмө.....	128
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	137
Сунуш кылынган адабияттар.....	137
9-ТЕМА. МАМЛЕКЕТТИК КРЕДИТ	
9.1. Мамлекеттик кредиттин формалары жана кызматы.....	138
9.2. Мамлекеттик карыз.....	151
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	160
Сунуш кылынган адабияттар.....	160
10-ТЕМА. ФИНАНСЫ КӨЗӨМӨЛҮ	
10.1. Финансы көзөмөлүнүн мааниси, максаты жана формалары.....	165
10.2. Мамлекеттик финансы көзөмөлү мекемелеринин (органдарынын) кызматы жана милдеттери.....	172
Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор.....	191
Сунуш кылынган адабияттар.....	192

КИРИШ СӨЗ

Кыргыз Республикасы көз карандысыз мамлекет болгондон бери эффективдүүлүгү негизинен финансыны башкарууну өркүндөтүүгө байланыштуу болгон социалдык-экономикалык терең өзгөрүүлөр жүргүзүлүүдө. Финансы коомдун бардык сферасына кирип, анын жардамы менен экономиканын структурасын аныктоо, тышкы карыздардын көлөмү, мамлекеттик бюджеттин кирешелери, чыгашалары, социалдык камсыздоо, социалдык камсыздандыруу ж.б. негизги маселелер чечилүүдө. Бул мамлекеттин экономикалык турмушка таасир кыла турган маанилүү курал. Өлкөнүн финансылык абалын, финансылык стратегиясын, финансы системасынын структурасын жана анын ар кайсы звенолорунун экономиканы өнүктүрүүдөгү ролун туура баалоону билиш керек.

Азыркы күндө керектүү финансы билимин үйрөнүү Россиядан чыккан жана орусчадан которулган адабияттар менен канааттандырылып жатат. Бирок, Улуттук стратегияны ишке ашыруу үчүн өлкөбүздүн экономикасынын өзгөчөлүгүн, жалпы глобалдаштыруу процессин жана бүгүнкү күндүн реалийин эске алган.

Бул жардамчы окуу куралынын авторлору окурмандардын билимин Кыргыз Республикасынын финансы проблемаларын конкреттештирүү, анын финансы сферасындагы реформалардын жүрүшү жана башкалар жөнүндө башка окуу адабияттарды кайталабай кошумча көтөрүүнү максат койду.

Жардамчы окуу куралын жазууда Улуттук статкомдун, Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин, Улуттук банктын жана башка республиканын мекемелеринин материалдары, тиешелүү мыйзамдык, нормативдик актылар, ошондой эле чет элдик, россиялык жана өлкөбүздүн финансы проблемалары боюнча жазган авторлорунун басылыштары пайдаланылды.

Жардамчы окуу куралында Кыргызстандын финансы системасынын түзүлүшү жана өнүгүшү тууралуу суроолор берилди. Бюджет мыйзамдарынын негизинде бюджет системасынын түзүлүшү, бюджет процессинин жүрүшү, бюджет классификациясы жана бюджеттер аралык мамилелери каралды. Кирешелер, чыгашалоо, бюджет дефицити, жергиликтүү финансылардын проблемалары, мамлекеттик кредит, финансы көзөмөлү деген темалар камтылат. Ар бир темага кошумча суроолор, тапшырмалар жана керектүү адабияттар тиркелген.

Жардамчы окуу куралы, студенттер, магистранттар, аспиранттар, ЖОЖдордун окутуучуларына жана финансы чөйрөсүнүн кызматчыларына арналат.

Авторлор коллективи бул жардамчы окуу куралы Кыргыз Республикасынын финансысына кызыккандардын бардыгына жакшы кызмат кылат деп ишенет.

Авторлор бул китепти жазууга Евразия фондусуна түшүнгөндүгү жана финансылык жардам бергендиги үчүн терең ыраазычылыгын билдирет.

Жардамчы окуу куралынын авторлор составы:

Турсунова С.А. (жетекчи) – кириш сөз, 3, 9, 10 главалар;

Рахматов А.Р. – 1, 2, 8 главалар;

Жумашев Р. – 4, 5, 6, 7 главалар.

1-ТЕМА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫ СИСТЕМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

1.1. Финансынын мааниси жана негизги белгилери

1.2. Финансы системасынын калыптануу жана өнүгүү
тенденциясы

1.3. Финансы системасынын айрым звенолорунун
мүнөздөмөсү

1.1. Финансынын мааниси жана негизги белгилери

Дүйнөлүк практикада белгилүү болгон, анын моделдеринин ар түрдүүлүгүнө карабастан, рынок экономикасы мамлекеттик жөнгө салуу менен кошумчаланган социалдык ориентацияланган чарба. Рынок мамилелеринин структурасында, ошондой эле аны мамлекеттик жөнгө салуу механизмде **финансы** зор ролду ойнойт. Алар рынок мамилесинин ажырагыз бөлүгү жана ошол эле мезгилде мамлекеттик саясатты ишке ашыруучу бараандуу инструмент.

Илимий түшүнүк катары финансы коомдук турмуштун айдыңында ар кандай формаларда пайда болгон процесстер менен ассоциацияланат жана сөзсүз түрдө акча каражаттарынын (накталай жана накталай эмес) кыймылы менен коштолот.

Финансы мамлекеттин өнүгүшүнө байланышкан жөнгө салынган товар=акча айлануусунун жана анын ресурстарды керектөө муктаждыгынын шартында пайда болгон.

«Финансы» түшүнүгүн көп убакта акча түшүнүгү менен окшоштурушат. Бирок, финансы – бул акча да эмес, адамдардын акчага болгон мамилеси да эмес, ал акча фондунун түзүүгө жана пайдаланууга байланышкан адамдардын өз ара мамилелери.

«Finansia» термини XIII-XV кылымдарда соода жүргүзгөн шаарларда пайда болгон жана бардык акчалай төлөөлөрдү түшүндүргөн. Кийинчерээк термин калк менен мамлекеттин ортосундагы мамлекеттик фондунун түзүү боюнча акча

мамилелер системасын түшүндүрүп эл аралык мааниге ээ болгон.

Бул термин эмнени түшүндүрөт жана негизги белгилери кайсылар?

Биринчиден, эки субъектин ортосундагы акча мамилеси, башкача айтканда акча финансынын жаралышына жана кызмат өтөөсүнө материалдык негиз болуп берген;

Экинчиден, бул мамилелер процессинде субъектер ар кандай укуктарга ээ болгон: алардын бири (мамлекет) – өзгөчө өкүлдүктү ала алган;

Үчүнчүдөн, финансы мамилелери процессинде жалпы мамлекеттик акча фондусу – бюджет түзүлгөн. Демек, бул мамилелер фондулук мүнөздөр болгон;

Төртүнчүдөн, салык жыйындарына жана башка төлөмдөргө мамлекеттик=мажбурлоо мүнөзүн бербей туруп бюджетке каражаттардын үзгүлтүксүз түшүп турушун камсыз кылууга болбойт, ал болсо мамлекеттин укуктук нормативдик ишмердиги аркылуу, ылайыктуу казналык аппаратты түзүү аркылуу жетишилет.

Демек, финансы – бул мамлекет уюштурган акча мамилелеринин жыйындысы, алардын процессинде экономикалык, социалдык жана саясий маселелерди чечүү үчүн жаңы мамлекеттик акча каражаттарынын фондуларын түзүү жана пайдалануу ишке ашырылат.

Финансынын пайда болуу жагдайы кандай? Адамзатынын буга чейин алда качан эле акчалары жана товар-акча мамилелери, мамлекеттик түзүлүштөрү болгон да. Эмне үчүн бул түшүндүргөн термин орто кылымда пайда болгон?

1. Борбордук Европада алгачкы буржуазиялык революциялардын натыйжасында мамлекет башчысын (падышаны) казнадан ажыратуу болгон. Жалпы мамлекеттик акча каражаттарынын фондусу – бюджет пайда болгон, аны мамлекеттин башчысы жеке пайдалана албай калган.

2. Бюджетти түзүү жана пайдалануу системалык түргө өткөн, башкача айтканда, мыйзам чегинде бекитилип аныкталган өзүнүн составы жана структурасы бар мамлекеттик кирешелер

жана чыгышалар системасы пайда болгон. Бюджеттин чыгашалар бөлүгүнүн негизги топтору жүздөгөн жылдар бою иш жүзүндө өзгөргөн эмес. Так ошондон баштап чыгашалардын төрт багыты белгиленген болучу: согуштук максаттарга, башкарууга, экономикага, социалдык муктаждыктарга.

3. Эгерде мурда мамлекеттин кирешелери негизинен натуралдык төлөөлөр жана эмгектик мажбурлоо түрүндө болсо, эми кирешелер акчалай салыктар мүнөзүнө көбүрөөк өтө баштаган.

Ошентип, мамлекеттин ушул этаптагы өнүгүүсүндө жана акча мамилелеринде гана чыгарылган продукцияларды нарктык көрсөткүчү боюнча бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Финансылык мамилелердин пайда болушунун башталгыч учурунда наркты түзгөн элементтери (с, v, m) менен улуттук дүң продукцияны наркы боюнча алгачкы бөлүштүрүү процесси жана ар кандай формалардагы кирешелерди жана акча корлорун түзүү алдыга чыккан. Бул процессти башташ үчүн өндүрүштө жаратылган нарк (жумуш, кызмат) сатылууга тийиш. Ошондуктан продукцияны сатуудан түшкөн кирешени пайдага, социалдык төлөөлөргө, амортизациялык чегерүүлөргө бөлүштүрүү финансынын жардамы менен жүргүзүлөт жана наркты бөлүштүрүүдө анын ар бир бөлүгүн максаттуу пайдаланууну чагылдырат. Андан кийин экономиканын бардык структуралык бөлүктөрүнө жана чарба ишин жүргүзүүнүн ар кандай деңгээлине бөлүштүрүлгөн улуттук дүң продукцияны көптөгөн кайрадан бөлүштүрүү (экинчи этап) процесси жүрөт. Бул кайра өндүрүүнүн экинчи стадиясында ар кандай экономикалык инструменттердин (категориялардын): финансы, кредит, кызмат акы, баа ж.б. пайда болушуна алып келет.

Башкалардан өзгөчө болуп, бөлүштүрүүнүн финансы методу акча каражаттары чарба жүргүзүүчү субъектилерге жана мамлекеттин карамагына түшөт, финансы ресурстарынын ар кандай формаларын пайда кылышы менен мүнөздөлөт.

Пайда болуу, өнүгүү, башкача айтканда, мезгилде өзгөрүп турганына байланыштуу финансы тарыхый категорияга кирет.

Финансынын өнүгүшүнүн эки негизги этабын бөлүп көрсөтсөк болот:

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

Финансынын өнүкпөгөн формасы, ага өндүрүмсүздүк мүнөздүү болгон, бюджеттин акчасы негизинен (2/3) жалаң согушка жумшалган, иш жүзүндө экономикага таасири тийген эмес. Андан тышкаары, финансы системасы бир гана звенодон (бюджеттен) турган жана финансы мамилелеринин саны чектелүү болгон;

Товар-акча мамилелеринин, мамлекеттүүлүктүн өнүгүшүнө жараша жаңы жалпы мамлекеттик акча каражат фондуларынын жана ошого жараша аларды түзүүдө жана пайдаланууда акча мамилелеринин жаңы топторунун зарылдыгы келип чыккан.

Азыркы мезгилде мамлекеттердин саясий жана экономикалык түзүлүштөрүнүн ар түрдүүлүгүнө карабастан бардык жерде финансы өнүгүүнүн жаңы этабына кирди. Бул финансы системасынын көп звенолуулугу, алардын экономикага жогорку деңгээлдеги таасири, финансы мамилелеринин көп түрдүүлүгүнө байланыштуу. Бул этапта финансы өлкөнүн экономикасына кыйыр таасир тийгизген негизги курал болуп калат.

Финансы, иш жүзүндө бирдей инструменттерге ээ болгон менен, конкреттүү экономикалык жана саясий шарттарга жана мамлекеттин мүнөзүнө жана ролуна жараша, көп учурда сапаты боюнча айырмаланган мааниге ээ болот. Мисалы, жакынкы мезгилге чейин дүйнөдө эки саясий жана экономикалык система бар болчу. Капиталисттик өлкөлөрдө финансы мамилелери рыноктук=экономикалык мамилелерди өнүктүрүүгө, социалдык өлкөлөрдө болсо экономиканы борбордоштурулган башкарууга багытталган.

Финансынын мааниси анын функцияларынан көрүнөт. Финансы функциясы деп анын аткарган кызматын айтат. Функция бардык убакта маанинин туундусу жана экономикалык категориянын коомдук милдетин кантип жана кандайча иш жүзүнө ашырылышын билдирет жана көрсөтөт.

Эгерде финансыны жалпысынан карасак, анда ал эки функцияны аткарат: көзөмөлдөө, бөлүштүрүү.

Бөлүштүрүү функциясы ар кандай шарттарга жараша түзүлгөн экономикалык мамилелерге көз каранды эмес, ал

финансынын маниси менен байланышта, ошондуктан ага органикалык тараптан байланыштуу.

Көзөмөл функциясы бөлүштүрүү функциясы менен тыгыз байланышкан. Өтө көптөгөн түрдүү финансы мамилелеринин арасынан көзөмөл функциясына байланышпаган бири да жок. Себеби акча фондуларын түзүү жана пайдалануу көзөмөлсүз жүрбөйт.

Финансынын көзөмөл функциясы - бул элден мурун объективдүү жүргөн акча мамилелериндеги сомдорду көзөмөлдөө. Финансы акчанын реалдуу айланышынан пайда болгон мамилелерди билдиргендиктен финансынын функциясы катары сомду көзөмөлдөө – бул жалаң реалдуу акча айланышын көзөмөлдөө.

1.2. Финансы системасынын калыптануу жана өнүгүү тенденциясы

Октябрь революциясынан (1917 ж.) кийин өлкөбүздүн финансы мамилелеринин жалпы өнүгүү багыты биринчи кезекте финансыны пайдаланууда таптык мамиле болуп, аны менчиктерди ээлеп алуу, революциялык өзгөрүүлөрдү колдогон таптар менен калктын тобунун кызыкчылыгын сактаган куралга айланган.

Кыргыз Республикасынын социалисттик финансысын куруу граждандык согуш бүтүп чарбачылык толук кыйраган мезгилде башталган.

Ал мезгилдеги негизги милдет бир жагынан, экономиканы жандандыруу, жеке чарбачынын же кулактын жардамы менен болсо да, өнөр жайын жана айыл чарбасын калыбына келтирүү болсо, экинчи жагынан, жеке менчикти басып кысымга алып, мамлекеттик секторду колдоо болгон.

Экономикалык жана саясий шарттар финансы ресурстарын мамлекеттин колуна максималдуу топтоонун зарылдыгын мажбур кылса, экономиканы көтөрүү маселеси товар өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыгын көтөрүүнү талап кылган. Ошондуктан финансынын конкреттүү мамилелер системасы ушул талаптарга шайкеш келиши керек эле. Мына ушундай

шарттарда мамлекет үч негизги жалпы мамлекеттик акча каражат фондуларын жана аларды түзүүгө жана пайдаланууга байланыштуу акча мамилелерин үч тобун түзгөн.

Мамлекеттик бюджет биринчи жалпы мамлекеттик фонд болуп калган, анын кириштеринин башкы булагы салыктар болгон.

Ошол мезгилдеги салык системасы салыктардын түрлөрүнүн өтө көптүгү менен мүнөздөлгөн.

1. Салыктардын биринчи тобуна түз салыктар: киреше салыгы, өндүрүш салыгы, шаар жерлеринен рента, курулуш салыгы, калктын кирешесинен алынчу салык, айыл чарба салыгы ж.б. кирген.

а) толугу менен бюджетке түшкөн мамлекеттик ишканалардан алынчу киреше (пайда) салыгы көбүрөөк үлүштү түзгөн. Ишканалардын үлүшүнө өндүрүштү кеңейтүүгө, жумушчулар менен кызматчылардын турмушун жакшыртуу үчүн фондуларды түзүүгө деп аз гана бөлүгү калган. Фондунун каражаты эң мурун үй курулушуна жумшалган;

б) өнөр жай, соода ишканаларынан, жеке ишкерлерден жана кесиптин чакан өндүрүш иштеринен алынган өндүрүш салыктары салык системасында өзгөчө орунда турган. Салык өз алдынча эки төлөмдөн – патент жана тендештирүү жыйымынан турган.

2. Салыктардын экинчи тобу кыйыр салыктарга: эл керектөөчү товарларга акциздер; жерге аренда төлөмү, токой кирешеси, көмүрдү казып алууга төлөө ж.б. кирген.

Бардык салык системасы өнөр жайындагы, соодадагы жеке менчикчилдерди, айыл чарбасындагы кулактарды басып кысымга алууга багытталган. Мисалы, 1927-ж. капиталисттик элементтердин максималдуу ставкасы 81 пайызга чейин жогорулатылган. 1931-ж. андан башка маданий жана үй курулушунун керегине деп атайын жыйымдар киргизилген. Ал жумушчулардан, кызматчылардан, жана кооперативдик кесипчилерден киреше салыгына бир аз кошумчаланып алынган, ал эми жеке менчикчилдерден 200 пайыз, же иш

жүзүндө бул кирешеси эле эмес, капиталынын бир топ бөлүгү алынган.

Жалпы мамлекеттик акча каражаттар фондусунда мамлекеттик мүлк жана адамдарды камсыздандыруу фондусу мааниси боюнча экинчи орунда болгон.

Бул фонд камсыздандыруучулардын милдеттүү жана ыктыярдуу төлөмдөрү менен түзүлгөн. Милдеттүү камсыздандырууга менчиктин бардык формаларына кирген ишканалардын жана уюмдардын мүлктөрү кирген, ыктыярдуу камсыздандырууга калктын мүлкү, ден соолугу жана өмүрү кирген.

Үчүнчү жалпы мамлекеттик фонд - бул эмгек ресурстарын кайта өндүрүүнү камсыз кылган мамлекеттик социалдык камсыздандыруу фонду болгон. Ал жумушчу күчүн пайдаланган ишканалар менен кээ бир адамдардын төлөмдөрүнүн эсебинен түзүлгөн.

Жогоруда көрсөтүлгөн финансы мамилелеринин системасы мамлекет койгон милдеттерди чечүүгө жардам берген. Өнөр жайынын мамлекеттик сектору 1930-жылы дүң продукциясынын 94,4 пайызын бере баштаган. Айыл чарба азык-түлүктөрүн башкы өндүрүүчүлөрү колхоздор менен совхоздор болуп калган.

1930-1931-жылдардагы салык реформасы салыктар менен төлөмдөрдүн санын кескин азайтып, аларды эсептөө методикасын жана бюджетке которуу шартын жөнөкөйлөткөн. Мисалы, мурда товар айлануудан алынчу 53 төлөмдөрдү бириктирген салык бюджеттеги киреше булактарында көлөмү боюнча биринчи орунга чыккан, бюджеттин киреше булактарынын экинчиси - пайдадан чегерүүлөр болуп калган.

Салык реформасынын натыйжасында мамлекеттик ишканалардан алынчу киреше салыгы жана башка төлөмдөр пайдадан алынган чегерүүлөр менен алмаштырылган. Финансынын ушундай уюштурулушу Улуу Ата Мекендик согуштун учурунда да коюлган максатты аткарууга мүмкүндүк берген, жана да XX кылымдын 60-чы жылдарында өлкөбүз

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

өнөр жайынын өнүгүш деңгээли боюнча дүйнөдөгү эң ири индустриялуу өлкөлөрдүн катарына кирген.

1960-1965-жылдарда акча каражат фондуларын мамлекеттик деңгээлде гана эмес ишканалар жана тармактар деңгээлинде түзүү зарылдыгы келип чыккан. 1965-жылдагы экономикалык реформа пайданы жаңыча бөлүштүрүү жана пайдаланууну бекитип, анын негизине төмөнкү принциптерди койгон:

- ишканалардын жумушчуларын иштин жалпы жыйынтыгына кызыктырууну жогорулатуу. Сатуунун, пайданын жана рентабелдүүлүктүн өсүшүнө жараша кошумча акы төлөнгөн;

- ишканаларда пайданын жана амортизациялык чегерүүлөрдүн эсебинен өндүрүш куралдарын жаңыртуу, жаңы техникаларды кийрип, өндүрүштү кеңейтүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн;

- негизги фондуларды пайдаланууга төлөөлөрдү кийирген;

- ишканалардын пайда планын аткарууда жана өздүк айлануу каражаттарынын сакталуусуна материалдык жоопкерчилигин күчөткөн.

1991-жылы өлкөбүздүн саясий багыты өзгөрүлүп, мамлекетибиз демократташтыруу жана рынок экономикасына өтүүнү жарыялаган. Ал үчүн жалпы экономиканы, анын ичинен финансыны кайра куруу керек эле. Бул процессте мамлекеттик ишканаларды мамлекеттин карамагынан чыгаруу жана приватташтыруу чоң роль ойногон. Финансынын ролу күчөгөн:

Биринчиден, жаңы өндүрүш субъектилердин пайда болушу жаңы финансылык мамилелер тобун пайда кылган;

Экинчиден, финансы акча мамилелеринин ичинен кандайдыр бир өзгөчөлүктү алып, өз алдынча сферага айланат. Финансынын материалдык негизин түзгөн акча айлануу функциясын аткаруу менен бирге капитал да болот;

Үчүнчүдөн, приоритеттердин алмашуусу жүрүп, финансынын мааниси макродеңгээлде төмөндөгөн жана микродеңгээлде күчөгөн.

Кыргыз Республикасы көз карандылыктан чыккандан кийин түп тамырынан бери финансылык өзгөрүүлөр болду: байыркы

кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу өз улуттук акчасы киргизилип, мамлекеттик акча системасы пайда болду.

Рыноктук экономикага өтүү мезгилинде финансы, салык, бюджет, банк системалары түзүлдү. Финансыны реформалоо мезгилинде мамлекеттик бюджет мамлекеттин монетардык саясий институту катары өзгөчө ролго ээ болду. Акча-кредит саясаты менен айкалыштырып бюджетти жөнгө салуу инфляциянын өсүү темпин токтотуп кармоого, улуттук валютанын арзандашын, жумушсуздуктун көбөйүшүн тизгиндөөгө мүмкүндүк берди жана экономиканы стабилдештирүүнү камсыз кылды.

Финансы системасы - бул өз карамагына кызматтары жакын мекемелерди мамлекеттик финансы органдарын, ишканалардын финансы кызматтарын, банктарды, салык кызматтарын ж.б.) кошкон финансы ресурстарын чогултуунун ыкмаларынын жыйындысы.

Кыргыз Республикасынын финансы системасынын структурасы борбордоштурулган (мамлекет деңгээлинде бириккен) жана борбордоштурулбаган (ишканалар деңгээлинде түзүлгөн) акча каражаттарынын фондулары деп бөлүнөт (сүрөттү карагыла).

I. Борбордоштурулган финансы төмөнкү звенолорду камтыйт:

а) Мамлекеттик бюджет системасы:

- республикалык бюджет;
- жергиликтүү бюджет.

б) Бюджеттен тышкары фондулар:

- социалдык фонд;
- элди жумушка орноштуруу фондусу;
- медициналык милдеттүү камсыздандыруу фондусу.

в) Мамлекеттик кредит.

II. Кыргыз Республикасынын борбордоштурулбаган финансысы төмөнкү звенолорду камтыйт:

а) Ар түрдүү формадагы менчик фирмалардын финансасы.

Аларга төмөнкүлөр кирет:

- мамлекеттик ишканалар;

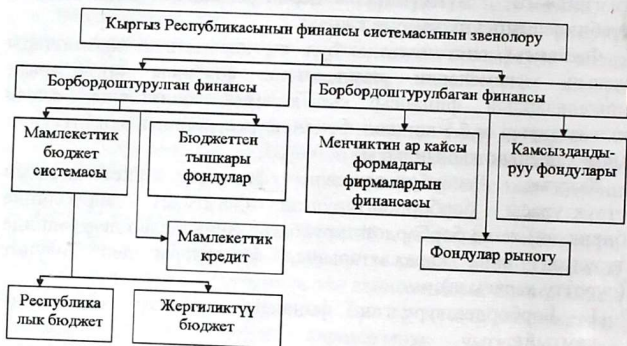
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

- муниципалдык ишканалар;
- акционердик коомдор;
- менчик ишканалар;
- ижарага алынган ишканалар.

б) Камсыздандыруу фондулары:

- мамлекеттик камсыздандыруу компаниясы;
- мамлекеттик эмес акционердик камсыздандыруу компаниялары.

Кыргыз Республикасынын финансы системасы

Финансы мамилелеринин биринчи үч блогу экономиканы жана социалдык мамилелерди макродеңгээлде жөндөө үчүн колдонулат:

Экинчи эки блок экономиканы жана социалдык мамилелерди микродеңгээлде жөндөө жана стимулдаштыруу үчүн колдонулат.

1.3. Финансы системасынын айрым звенолорунун мүнөздөмөсү

Мамлекеттик бюджет системасы финансы системасынын башкы, звеносу болуп саналат. Ал мамлекет өзүнүн

функцияларын аткаруу үчүн түзүлгөн жана колдонулган борбордоштурулган акча каражаттар фондусун билдирет.

Кыргыз Республикасын «Кыргыз Республикасындагы бюджет укуктарынын негизги принциптери» мыйзамына ылайык бюджет системасы республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден турат.

Республикалык бюджет - унитардык түзүлүштөгү өлкөлөрдүн өкмөтүнүн чыгымдарын жана кирешелерин көрсөткөн мамлекеттик бюджеттин олуттуу бөлүгүн түзөт. Ал мамлекеттин негизги финансалык планы болот.

Республикалык бюджет аркылуу өлкөнүн аймагында социалдык саясатты ишке ашыруу үчүн жана өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсүн жөндөө максатына финансы ресурстары мобилизацияланат. Республикалык бюджеттен мамлекеттик башкаруу органдарын кармоо, өлкөнү коргоого керектөөлөрдү жабдуу, жергиликтүү бийликтерин жардам, мамлекеттик карыздарды тейлөө, мамлекеттик запастарды, резервдерди толуктоо чыгымдары жабылат. Бир сөз менен айтканда республикалык бюджеттен мамлекеттик мааниси бар иштер каржыланат.

Республикалык бюджетке төмөнкүлөр түшөт:

- КНС;
- импорт продукцияларына акциздер;
- юридикалык ишканалардан алынуучу автомобиль жолдорун пайдаланганы үчүн алынчу салык;
- импорт жана экспорт бажы төлөөлөрү;
- минералдык-сырьё базаларын өнүктүрүү жана калыбына келтирүү үчүн чегерүүлөр;
- республикалык бюджеттен берилген кредиттердин проценттери;
- арбитраждык соттордон алынган мамлекеттик пошлиналары жана ички иштер органдары саткан паспорттордон түшкөн акчалар;
- жалпы мамлекеттик акча-буюм лотереяларын сатуудан түшкөн кирешелер;

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета

- чогултуу, төлөөлөр, кирешелер, санкциялар (жазалоолор) түрүндө республикалык бюджетке түшкөн салык төлөөлөрү;
- республикалык мекемелер менен уюмдардын атайын каражаттан түшкөн кирешелери; официалдык трансферттер, гранттар, ошондой эле республикалык бюджетке түшкөн мыйзамда каралган башка каражаттар.

Жергиликтүү бюджеттерге бардык жалпы мамлекеттик салыктарга жана башка кирешелерге бирдей деңгээлдеги нормативдерден чегерүүлөр түшөт. Жалпы мамлекеттик салыктардан бардык областтар жана Бишкек шаары үчүн бирдей чегерүүлөрдү Жогорку Кеңеш бекитет, ал эми андан төмөнкү аймактык деңгээлдеги региондор үчүн үч жылга чейин өзгөрүүлөр болбойт.

Жалпы мамлекеттик салыктар менен кирешелерге төмөнкүлөр кирет:

- менчик формасына карабай ишканалардын пайдасынан алынчу салык;
- ички (жергиликтүү) продукциялардан акциз салыгы;
- калктын кирешесинен алынчу салык;
- мыйзам чегинде коюлчу башка жалпы мамлекеттик салыктар жана төлөмдөр кирет.

Жалпы мамлекеттик салыктар республикалык дагы, жергиликтүү дагы бюджеттерге түшө берерин белгилей кетели. Республикалык бюджет менен жергиликтүү бюджеттердин ортосунда жалпы мамлекеттик салыктарды бөлүштүрүү жыл сайын “Республикалык бюджет жөнүндө” мыйзамы менен бөлүштүрүлөт.

Жалпы мамлекеттик саясаты жана приоритеттерди (негизги багыт) ишке ашыруу үчүн республикалык жана жергиликтүү бийлик органдарынын ортосунда андан башка трансферттер (гранттар) системалары аныкталып коюлган. Гранттарды тендештирүүчү система киргизилет. Алар республиканын кээ бир региондорунун бюджетин тендештирүү үчүн каралган жана региондогу элге чоң мааниси бар жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын кызматын каржылоодо экономикалык шартын стабилдештирүү үчүн киргизилет. Бюджет каражатын

эффективдүү жумшоону стимулдаштыруу, жергиликтүү бюджеттерди толуктоо жана жергиликтүү киреше булактарын толук мобилизациялоо максатында стимулдоочу (үлүштүү) гранттар коюлат. Алар жергиликтүү бюджеттерге кошо финансалаган үлүштөр түрүндө берилет жана жергиликтүү бюджеттин приоритеттик багыттарына жана максаттарына жумшалган чыгашалардын бир бөлүгүн жойууга берилет.

Бюджеттен тышкары фондулар - өкмөт менен жергиликтүү бийликтердин бюджетке кирбеген чыгымдарын каржылоого жумшалчу каражаттары. Бюджеттен тышкары фондуларын түзүү, негизги суммалары өздүк нарктын составына кошулчу жана эмгек акы фондусуна пайыз түрүндө коюлган максаттуу сөзсүз чегерүүлөр аркылуу жүргүзүлөт. Мындайларга биздин өлкөдө жогоруда көрсөткөндөй: мамлекеттик социалдык камсыздандыруу фондусу, социалдык фонд, мамлекеттик элди иштетүү фондусу, медициналык камсыздандыруу кирет.

Мамлекеттик бюджеттен тышкары фондулары алардын иши регламенттелүүчү, түзүү булактарын көрсөтүүчү, акча фондуларын пайдалануунун шартын жана багытын аныктоочу жогорку бийлик органдарынын тиешелүү актыларынын негизинде түзүлөт. Алсак, Кыргыз Республикалык өкмөтүнүн алдындагы Социалдык фонду пенсияларды камсыз кылуунун финанасын мамлекеттик башкаруу максатында түзүлгөн жана финансы-кредиттик өз алдынча мекеме болот. Анын иши 21 июль 1997 жылдагы № 57 “Мамлекеттик пенсияны камсыздандыруу мыйзамы” менен жөндөлөт.

Жалпысынан бюджеттен тышкары фондулардын ишин уюштуруу мамлекеттик бийлик органдарынын: борбордук, республикалык жана жергиликтүү бийликтердин карамагында болот.

Мамлекеттик кредит мамлекеттин, ишканалардын жана элдин убактылуу бош акча каражаттарын мамлекеттик чыгымдарды каржылоо үчүн кайра кайтаруу шартында мобилизациялоо мамилелерин чагылдырат. Кредитор болуп калк жана ишканалар эсептелет, карызга алуучу болуп

мамлекеттик органдар аталат. Мамлекеттик кредит өлкөдөгү акча айлануу процессин стабилдештирүү үчүн да колдонулат.

Мамлекеттик кредиттин керектиги коомдук керектөөлөрдү бюджет кирешелеринин эсебинен жабууга мүмкүнчүлүгү жоктугунан келип чыгат. Элдин жана ишканалардын мобилизацияланган убактылуу бош акча каражаттары экономикалык жана социалдык программаларды каржылоо үчүн жумшалат.

Менчиктин ар түрдүү формасындагы ишканалардын финансысы - өлкөнүн финансы системасынын негизин түзөт. Бул жерде финансы ресурстарынын көпчүлүк бөлүгү түзүлөт. Өлкөнүн финансылык абалы ишканалардын финансысына көбүрөөк байланыштуу.

Азыркы мезгилде ишканалар реалдуу финансылык көз карандысыздыкка ээ болушту. Алар пайдасын өз каалагандай жумшашат, өндүрүштүк жана социалдык фондуларды түзүшөт, инвестиция үчүн каражаттарды табышат, финансы рыногунун ресурстарын – банк кредиттери, облигацияларды эмиссиялоо ж.б. – колдонулат.

Камсыздандыруу фондулары – элдин жана ишканалардын мүлк кызыкчылыгын ар кандай кырсыктардан камсыздандыруу кокустуктан сактоо мамилелери. Алар жаратылыш кырсыктарынан жана кокустуктан болгон зыяндардын ордун толтурат, ошондой эле аларды болтурбай коюуну алдын алат.

1990-жылга чейин камсыздандыруу мамлекеттин монополиясы болгон. Бул камсыздандыруу операцияларын жана болгон зыяндарды төлөөнү мамлекет гана уюштурат жана жүргүзөт дегенди түшүндүрөт. СССРдин Мамлекеттик камсыздандыруу башкармалыгы бардык камсыздандыруу операцияларын жүргүзгөн.

Рыноктук мамилелер киргенине байланыштуу мамлекет камсыздандыруудан баш тартты.

Рынок шартында камсыздандыруу соода сферасына айланганы менен көпчүлүк камсыздандыруу компаниялардын так адистештирилген багыты жок.

Рынок экономикасынын шартында – ишканаларды жана элди камсыздандыруу аркылуу колдоо финансы рыногундагы алардын ишинин өркүндөөсүнө мүмкүнчүлүк түзөт. Мисалы, рыноктук экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө мүлкүн камсыздандыруу полиси жок ишканалардын банктардан кредит алышы дегеле мүмкүн эмес жана тышкы ири инвестицияларды тарта алышпайт.

Финансы-кредит системасынын звенолорунун арасынан фондулар рыногу өзгөчө абалды ээлейт. Ал баалуу кагаздарды - өзгөчө финансы активдерин соода-сатыктын жыйынтыгында келип чыккан финансы мамилелеринин өзгөчө түрүнө кирет.

Фондулар рыногунун максаты кирешелери жогорку денгээлдеги тармактардын капиталын куюлуштуруу процессин камсыз кылуу болот. Бул фондулар рыногунун катышуучулары банктарга салынган акчалан түшкөн кирешеге караганда көбүрөөк киреше алууга үмүттөнүшөт.

Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Финансы мааниси жөнүндө түшүнүк.
2. Финансанын негизги белгилери.
3. Финансанын пайда болуш себептери.
4. Финансанын өнүгүү этаптары.
5. Финансанын бөлүштүрүү функциясы.
6. Финансанын көзөмөлдөө функциясы.
7. Финансы системасы жөнүндө түшүнүк.
8. Кыргыз Республикасынын финансы системасынын түзүлүшү.
9. Кыргыз Республикасынын финансы системасынын звенолорунун мүнөздөмөсү.

Сунуш кылынган адабияттар

- 1 Бектенова Д. Финансы, денежное обращение и кредит: Учеб.пособ. - Б., 2000.
- 2 Деньги и финансы. Тесты и задачи./ Под ред. И.Т.Балабанова. – СПб: «Питер», 2000.

- 3 Игровой практикум по финансам./ И.Т.Балабанов и др. – М.: Финансы и статистика, 1997.
- 4 Закон КР «Об основных принципах бюджетного права в Кыргызской Республике». – Б., 1998.
- 5 Конституция Кыргызской Республики. – Б., 2003.
- 6 Кешикбаев А. Финансы: Учеб. методич. пособ. – Б., 2001.
- 7 Сарыбаев А. Государственные финансы в экономике Кыргызской Республики. – Б., 2002.
- 8 Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учеб. под ред. Л. А Дробозиной. – М.: Финансы. ЮНИТИ, 1997.
- 9 Финансы. Денежное обращение и кредит: Учеб. под ред. В. К. Сенчагова. - М., 1999.
- 10 Финансы. Денежное обращение. Кредит: Конспект лекций. - М.: «Приор», 2000.
- 11 Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий: Учеб. пособ. - М., 1998.

2-ТЕМА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БЮДЖЕТ СИСТЕМАСЫ ЖАНА БЮДЖЕТТЕН ТЫШКАРЫ АТАЙЫН ФОНДУЛАРЫ

2.1. Бюджет системасы: курамы жана түзүлүш принциптери

2.2. Бюджеттер ортосундагы мамилелер

2.3. Бюджеттен тышкары атайын фондулар

2.1. Бюджет системасы: курамы жана түзүлүш принциптери

Бюджет системасы мамлекет бийлигинин бардык деңгээлиндеги бюджеттердин жыйындысы, аларды иштеп чыгуу тартиби, кирешелер бөлүгүн түзүү методдору, чыгымдар бөлүгүн түзүү тартиби болуп саналат.

Кандай гана өлкө болбосун анын бюджет системасын мамлекеттик жана административдик-аймактык түзүлүшү аныктайт. Унитардуу (жекече) мамлекеттерде бюджет системасы эки звендон: борбордук бюджет жана жергиликтүү бюджеттерден турат, ал эми федеративдүү мамлекеттерде – үч звендон: борбордук бюджет, федерация мүчөлөрүнүн бюджеттери жана жергиликтүү бюджеттерден турат.

Мыйзамдарга ылайык, Кыргыз Республикасы суверендүү, унитардуу, демократиялык, динге байланышы жок негиздеги укукта курулган мамлекет жана эки деңгээлдеги бюджет системасынын структурасы бар.

Бюджет системасын түзүү принциптерине бирдиктүү, бюджет системасынын деңгээлдер аралыгында кирешелерин жана чыгашаларды чектөө, бюджеттердин өз алдынчалыгы жана айкындык принциптери кирет.

Бюджет түзүлүшүнүн негизги принциптери Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана атайын мыйзамдар менен бекитилет.

Кыргыз Республикасынын бюджет системасынын бирдиктүү принциби бирдиктүү укук базасы, акча системасы, бюджет документтеринин формасы, бюджет классификациясынын бирдиктүүлүгү, ошондой эле бюджет процессинин макулдашылган принциптери менен камсыздалат.

Бюджет системасынын деңгээлдер аралыгында кирешелер жана чыгашалар бөлүгүн чектөө кирешелердин тийиштүү түрлөрүн жана чыгашалардын зарптоо укуктарын мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарына бекитилишин билдирет.

Бюджеттин өз алдынчалык принциби ар кайсы деңгээлдеги бюджеттердин өзүнүн кирешелер булактарынын жана аларды пайдаланууда жана чыгымдоодо Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык укугунун бардыгы менен камсыздалат.

Бюджет ишинин айкындык принциби, биринчиден, бюджеттин алдыдагы жылга долбоорун жана өткөн жылдын жыйынтык отчетун бардык тарабынан ачык талдоо аркылуу, жана экинчиден, жалпы коомго конкреттүү бюджет көрсөткүчтөрүн, жана анын аткаруунун жыйынтыгын жеткирүү менен камсыздалат.

Кыргыз Республикасынын бюджетти эки звенодон: мамлекеттик (консолидацияланган) республиканын бюджетине кирген өз алдынча республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден турат.

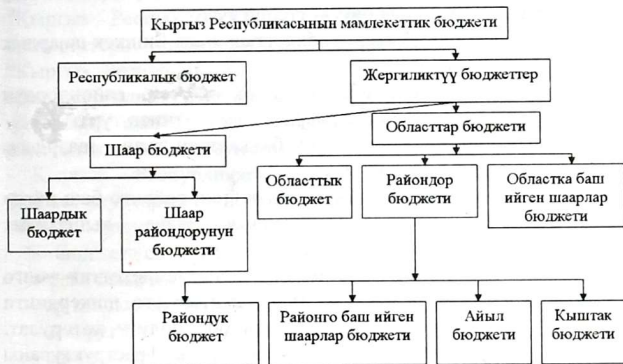
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетти республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден турат жана статистикалык көрсөткүчтөрдү чогултуу жана бюджет системасынын көрсөткүчтөрүн талдоого, айтсак, жалпы мамлекеттик салыктардан жергиликтүү бюджеттерге чегерүү нормативдерин коюуга пайдаланышын көрсөтөт. Мамлекеттик (консолидацияланган) бюджет бийликтин мыйзам органдары тарабынан бекитилбейт.

Республикалык бюджет – Кыргыз Республикасынын өкмөтү ишке ашыра турган кирешелери жана чыгашалары көрсөтүлгөн мамлекеттик бюджеттин составдык жана маанилүү бөлүгү. Ал республикалык мыйзам статусун алган, Жогорку Кеңеш бекиткен мамлекеттик негизги финансы планы болот. Республикалык бюджет аркылуу өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү үчүн мамлекеттик иретке салуу жана Кыргызстандын аймагында социалдык саясатты ишке ашыруу үчүн финансы ресурстары мобилизацияланат.

Жергиликтүү бюджеттер Кыргыз Республикасынын бюджет системасынын бир бөлүгүн түзөт. Ал жергиликтүү башкаруу органдарынын ишкердигинин финансылык негизи болот. Рынок экономикасынын шартында жергиликтүү бюджеттер республикалык бюджет сыяктуу эле региондордун социалдык жана экономикалык өнүгүүсүндө негизги орунду ээлейт (2.1. сүрөт).

2.1. сүрөт.

Кыргыз Республикасынын бюджет системасы

Кыргызстанда жергиликтүү башкаруу областтык жана райондук деңгээлдеги жергиликтүү администрацияларга жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарына берилген. Жергиликтүү мамлекеттик администрация областтарда жана райондордо макулдашылган аракетте иш жүргүзүү үчүн жергиликтүү (областтык жана райондук) бюджеттери болот. Жергиликтүү өзүн өзү башкарууну жергиликтүү жамаат, башкача айтканда, жергиликтүү калк жүргүзөт, анын карамагында ошондой эле жергиликтүү (шаардык жана айылдык) бюджеттер болот.

Жергиликтүү администрациялар жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын өзүлөрүнө тиешелүү кирешелери бар жана алардын багытын өз алдынча аныктай алат. Бирок жергиликтүү башкаруу органдарынын бюджети борбордук деңгээлде жергиликтүү бирдиктүү бюджет катары каралат жана башкарылат. Областтык, райондук бюджеттер жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын бюджеттери жергиликтүү консолидаштырылган бюджеттерге киргизилген.

Демек, жергиликтүү башкаруу органдары өздөрүнүн консолидаштырылган бюджеттерин түзүшөт алар бириктирилген аймактык бюджеттерди түзөт.

Жергиликтүү бюджеттер 7 областтык жана Бишкек шаардык бюджетинен турат:

Областтын бюджети областтык бюджеттен, райондордун жана областка баш ийген шаарлардын бюджетинен турат;

Шаардын бюджети шаардык бюджеттен жана шаардагы райондордун бюджетинен турат;

Райондун бюджети райондук бюджеттен, районго баш ийген шаарлардын бюджетинен, айылдык жана кыштактык бюджеттерден турат.

Жергиликтүү бюджеттерге экономиканы мамлекеттик жөнгө салууга, экономикалык өсүштү стимулдаштырууга, ишкердикти өнүктүрүүгө тиешелүү чыгашалардын бир бөлүгү которулат. Бул бюджет топтору экономикалык инфраструктураны каржылоо, жумушчу күчүн толуктоо, мамлекеттик керектөөнү бөлүштүрүү максаттарына кеңири колдонула баштады.

2.2. Бюджеттер ортосундагы мамилелер

Бюджеттик жөнгө салуулар Кыргыз Республикасынын экономикасын жөнгө салуунун составдык бөлүгү катары төмөнкү методдор менен жүргүзүлөт:

а) бюджеттин кирешелеринин жөнгө салынуучу булактарын белгилөө жана бөлүштүрүү;

б) бюджет булактарынын өзүн кайра бөлүштүрүү;

в) жогорку бюджеттердин эсебинен төмөнкү бюджеттерге бекер (төлөсүз) жардам берүү;

г) бир бюджеттин карамагынан башка бюджеттерге ссуда бөлүү.

Бюджеттик жөнгө салуу процессинде төмөнкү бюджеттерге жогорку бюджеттерден бекер (төлөсүз) жардам берүү методдору активдүү колдонулат.

1997-ж. Кыргыз Республикасынын бюджет системасында азыркы бюджеттер ортосундагы мамилелердин негизин түзгөн реформалар башталган.

Бюджеттер ортосундагы финансы мамилелери төмөнкү мыйзамдар менен жөндөлөт: 1998-жылдын 11-июндагы “Кыргыз Республикасынын бюджет укуктарынын негизги принциптери жөнүндө”, 2002-жылдын 12-январындагы “Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өзүн өзү башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрациясы жөнүндө”, жана жыл сайын кабыл алынчу “Кыргыз Республикасынын республикалык бюджетти жөнүндө” мыйзамы аркылуу.

Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын бюджет укуктарынын негизги принциптери жөнүндө” мыйзамы төмөнкүлөрдү жөнгө салат:

- бюджет ситсемасынын курамы жана бюджеттердин өз алдынчалыгын;
- ар кайсы деңгээлдеги бюджеттер арасындагы мамилелерди;
- аткаруу бийлик органдарынын бюджеттик укуктарын;
- ар кайсы деңгээлдеги бюджеттердин арасындагы өз ара эсептешүүнү жүргүзүү тартиби;
- аткаруу бийлик органдарынын кирешелерин чыгашалардан ашкан бөлүгүн пайдалануу боюнча укуктарын;
- ар кайсы деңгээлдеги бюджеттерде түзүлүүчү резервдик фондударды;
- туура эмес пайдаланылган бюджет үчүн аткаруу бийлик органдарынын жоопкерчилигин;
- республикалык жана жергиликтүү бюджеттеринин түзүлүшүн жана аткарылышын текшерүүнү;
- жергиликтүү бюджеттердин кирешелерин;
- жалпы мамлекеттик салыктардан жергиликтүү бардык деңгээлдеги бюджеттерге чегерүүлөр тартибин;

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

- Кыргыз Республикасындагы гранттар системасын;
- ар кайсы деңгээлдеги бюджеттер арасындагы милдеттерди бөлүштүрүүнү;

- Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттеринин структурасын жана аларды түзүү жана аткарууну уюштуруу иштерин жөнгө салат.

Кыргыз Республикасынын “Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө” мыйзамында жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун жана жергиликтүү мамлекеттик администрация системасы жана принциптери жөнүндө негизги маалыматтар бекитилген.

Тилекке каршы, бул мыйзамга киргизилген бийликтин аймактык уюштуруу системаларына байланыштуу өзгөртүүлөр жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун финансылык башаттарында өзгөрүүсүз бойдон калган. Бул мыйзамды толуктап кайра иштеп чыккан мезгилинде жергиликтүү бюджеттердин киреше булактары кеңейтилиши керек. Мындай кеңейтүүлөр мүлк салыгын киргизгенден кийин аларды жергиликтүү бюджеттерге чогултуу аркылуу болушу мүмкүн.

Жыл сайын кабыл алынуучу “Кыргыз Республикасынын республикалык бюджетти жөнүндө” мыйзамында областтардын бюджетти жана Бишкек шаардык бюджетти үчүн төмөнкүлөр белгиленет:

- пайда салыгынын, киреше салыгынын жана акциздин пландык түшүүлөрүнөн чегерүүлөрдүн нормативи;
- жергиликтүү кеңештерге берилчү категориялык гранттардын көлөмү;
- жергиликтүү бюджеттердин кирешелерин теңдештирүү үчүн берилчү гранттардын көлөмү;
- гранттарды каржылоонун шарттары ж.б.

Жергиликтүү бюджеттердин бекитилген кирешелери өздөрүнүн кызматын аткаруу үчүн жетишпегендигине байланыштуу, жергиликтүү бюджеттердин кирешелерин жөнгө салууда ар түрдүү трансферттер маанилүү жөнгө салуучу болуп калды.

Салык түшүүлөрүн бөлүштүрүү – жергиликтүү бюджеттердин кирешелерин жөнгө салуучу децентралдаштырууга алып баруучу салык түшүүлөрүн вертикалдык бөлүштүрүү формасы болуп саналат. Мындай учурда республикалык башкаруу органдары жергиликтүү башкаруу органдарынын секторуна бул жерден чогултулуучу салыктардын бир бөлүгүн бекитип берет. Кыргызстанда жөндөөчү кирешелерге төмөнкүлөр кирет: элден алынуучу киреше салыгы, ишканалардан алынуучу пайда салыгы жана 35 пайыз жергиликтүү бюджеттерде калуучу акциздер.

Дотация – бул жогорку деңгээлдеги бюджеттен бекитилген жана жөндөөчү кирешелер минималдуу бюджетти түзүү үчүн жетпей калганда төмөнкү деңгээлдеги бюджеттерге берилчү акчанын суммасы. Кыргыз Республикасында жергиликтүү бюджеттер дефицит болгондо аны балансылоо үчүн берилчү тендештирүүчү гранттар, дотациялар болот. Тендештирүүчү грант – бул жогорку деңгээлдеги бюджеттен бөлүнгөн акча суммасы. Алар региондордун бюджеттер аралык кирешелерин тендештирүү үчүн каралат жана региондогу эл үчүн мааниси чоң кызматтарды жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын аткарууну финансылоо мезгилинде экономикалык абалын стабилдүү кармоо үчүн киргизилет. Тендештирүү грантынын көлөмү жыл сайын Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын бюджети жөнүндө” мыйзамында бекитилет.

Субвенция – бул жогорку бюджеттен атайын максаттар үчүн бөлүнгөн акчалар суммасы. Кыргызстанда – бул категориялык грант – ал билим берүү жана саламаттык сактоо чөйрөсүнө минималдык кызматты гарантиялоо үчүн кабыл алынган. **Категориялык гранттар** – бул кандайдыр бир мөөнөткө жогорку деңгээлдеги бюджеттен конкреттүү максатта административдик-аймактык бөлүнүштүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн тендештирүү үчүн бөлүнгөн сумма. Категориялык гранттын тендештирүүчү гранттан айырмачылыгы ал белгилүү бир мөөнөткө конкреттүү максат менен берилет жана ошол мөөнөттө же

туура эмес пайдаланылса аны берген органга кайтарылынышы керек. Эгерде категориялык грантты берүү шарттары бузулса аны берүү токтотулат. Категориялык гранттардын суммасы жыл сайын кабыл алынчу “Кыргыз Республикасынын республикалык бюджети жөнүндө” мыйзамында бекитилет.

Жергиликтүү бийлик органдарынын финансы ресурстарын максималдуу чогултууга, чыгымдарын оптималдаштырууга жана жергиликтүү бюджеттердин дефицитин азайтууга кызыкчылыгын көбөйтүү үчүн Кыргыз Республикасынын өкмөтү бюджеттер аралык мамилелерди реформалоонун комплекстүү иш чараларын иштеп чыгат. Ошондой болсо да бул процесске киргизген өзгөртүүлөргө карабастан жергиликтүү бюджеттердин өздөрүнүн кирешелер базасын кеңейтүү маселелери актуалдуу бойдон калууда.

Ошентип, жергиликтүү бийлик органдарынын кирешелери өзүнүн (мыйзам чегинде ушул денгээлде бекитилип берилген) жана жөндөөчү кирешелер жана жергиликтүү бюджеттерди жөндөө үчүн берилген кирешелердин эсебинен түзүлөт. 2002-жылы жергиликтүү бюджеттердин кирешелеринин 40 пайызын өздөрүнүн киреше булактарынан түзүлгөн жана алардын көлөмүндө абсолюттук да, проценттик катнашта да өсүү тенденциясы бар. Бирок ушул эле көлөмдөгү финансы ресурстарын жергиликтүү башкаруу органдары гранттар түрүндө алышат да, булар алар үчүн көзөмөлсүз булактар, бул бюджеттердин республикалык бюджетке көз карандылыгы көрсөтүп турат.

Азыркы мезгилде мамлекеттик кызматты каржылоо үчүн бюджеттик ссуда методу колдонулат. Бул деле финансылык жардам, бирок жогоруда көрсөтүлгөн трансферттерден (гранттардан) айырмаланып, алар кайтарылып берилет жана аларды пайдаланганы үчүн проценттер төлөнөт. Мурунку топтордун методунан “бюджеттик ссуданын” принципиалдуу айырмасы бюджеттер аралык мамилелерде ал бюджетти аткаруу стадиясында колдонулат, башка учурда аларды түзүү мезгилинде болот.

Мамлекеттик чыгашалардын негизги бөлүгү республикалык бюджеттен кетет. Алсак, 2002-жылы бюджеттик чыгашалардын мамлекеттик кызмат көрсөтүүнүн 78,2 пайызы, коргонуунун 98,2 пайызы, коомдук тартиптин 95,2 пайызы кеткен. Мамлекеттик программаларды жана инвестицияларды каржылоого республикалык бюджеттен бир топ бөлүгү кеткен.

Жергиликтүү бюджеттердин басымдуу бөлүгү социалдык максаттарга жумшалат. Жалпы чыгашаларынын 70 пайызы билим берүү жана саламаттык сактоого кетет.

Жергиликтүү бюджеттерден ушул кызматтарды каржылоого 2002-жылы жалпы кирешелерден билим берүүгө 45,5 пайызы, саламаттык сактоого 22,5 пайызы бөлүнгөн. Демек, билим берүүгө, саламаттык сактоого кете турган чыгымдарды республикалык бюджет менен жергиликтүү бюджеттер биргелешип, айлык акыларды төлөө жана ушул чөйрөнүн кызматчылары үчүн социалдык фонддорго чегерүүлөрдү гранттар түрүндө каржыланат.

Билим берүүгө жана саламаттык сактоо кызматына категориялык гранттарды алуу бул органдардын борборго бир топ көз каранды экендигин билдирет. Бирок, каржылоонун мындай жолун тандап алууну түшүндүрсөк болот, биринчиден, жергиликтүү бийлик органдарынын кирешелерди алуудагы мүмкүнчүлүгүнүн аздыгы, экинчиден, билим берүү жана саламаттык сактоо кызматын алууда калктын региондук теңчилдигин камсыздоонун керектиги.

Ошондой эле Кыргызстанда жергиликтүү чыгашаларга эс алууну уюштурууга жана калкты маданияттуу тейлөөгө кеткен каражаттар да кирет. Экономикалык мүнөздөгү кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалар жергиликтүү деңгээлде каралбайт. Алардын үлүшү жергиликтүү бюджеттердин 1 пайызынан ашпайт.

2.3. Бюджеттен тышкары атайын фондулар

Кыргыз Республикасынын бюджеттен тышкары атайын фондулары улуттук кирешени кайра бөлүштүрүүнү жүргүзө

турган финансы системасынын звенолорунун бири болуп саналат.

Республикада бюджеттен тышкары фондуларды түзүү өткөөл мезгилдеги жаңы, өзгөчө көңүл бурууга татыктуу, мамлекеттик көзөмөлдү талап кылган маанилүү маселелерди чечүүгө керек болгон. Аларды каржылоо бюджеттик чыгашаларда каралган эмес.

Аларга топтолгон акча каражаттары финансы ресурстарынын кошумча булагы катары эсептелет жана мамлекеттик бюджеттин дефициттиги, финансы ресурстарынын тартыштыгы жана максаттуу программаларды каржылоонун зарылдыгы шартында бюджеттин жүгүн азайтууга бир топ чоң мааниге ээ. Мисалы, реформа жылдарына Кыргызстанда биринчилерден болуп түзүлгөн мамлекеттик бюджеттен тышкары фонддорго Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы чакан жана орто ишкердикти колдоо боюнча Мамлекеттик фонду болгон. Экономикалык өсүштү ишкердикти түзүү жана өнүктүрүү менен байланыштырып, өкмөт көрсөтүлгөн фондду түзүп, ага бизнес-долбоорлорду кредиттөө, бизнес-борборлорду, бизнес-инкубаторлорду, консультациялык, аудитордук, юридикалык кызмат көрсөтүүлөрдү түзүү менен чакан жана орто ишкердикке жардам берүү милдети жүктөлгөн.

2002-жылдын 28-декабрындагы Президенттин Указы менен Өкмөт алдындагы чакан жана орто ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик фонду Өкмөт алдындагы ишкердикти өнүктүрүү боюнча Мамлекеттик комиссия болуп кайра түзүлгөн.

Кыргызстандагы эң ири мамлекеттик бюджеттен тышкары фонд болуп, ресурстары калкка социалдык кызмат көрсөтүүгө багытталган Социалдык фонду эсептелет.

Президенттин № 116 2001-жылдын 5 апрелинде Указы менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын Социалдык фонду жөнүндө” жободо Социалдык фонд өзүн өзү башкаруу принцибиндеги республикадагы мамлекеттик социалдык камсыздоо жана пенсияны камсыз кылуу системасынын аткаруучу органы болуп эсептелет.

Социалдык фонддун негизги милдеттери:

- мамлекеттик камсыздандыруу саясатын ишке ашыруу;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мамлекет тарабынан социалдык камсыздандырылган адамдардын укугун камсыздоо.

Социалдык фонддун негизги кызматтары:

Кыргыз Республикасынын аймагындагы өзүнүн ишин жүргүзгөн бардык адамдардын жана ишканалардын эсебинен алуу жана регистрациялоо, камсыздандыруу төлөөлөрүн төлөөчүлөрдүн бардык категориялары боюнча кабарлардын банкын жүргүзүү;

- камсыздандыруу төлөөлөрүн пенсиялык фондго, муниципалдык милдеттүү камсыздандыруу фондуна, элди жумуш менен жабдуу фондуна, социалдык камсыздандыруу фондуна чогултуу жана топтоштуруу;
- пенсияларды, камсыздандыруу жардамдарын жана компенсацияларды чыгаруу жана аларды төлөөлөрдү уюштуруу;
- “Мамлекеттик милдеттүү социалдык камсыздандыруу максатында Кыргыз Республикасынын граждандарын персоналдык (индивидуалдык) эсебин алуу жөнүндө” мыйзамына ылайык камсыздандырылган адамдардын персоналдаштырылган (индивидуалдык) эсебин жүргүзүү;
- пенсиялык фондунун, медициналык милдеттүү камсыздандыруу фондусунун, социалдык камсыздандыруу фондусунун чыгашаларын каржылоо;
- жумушчулардын жана башка граждандардын ден соолугуна зыян келтирген граждандардан жана иш берүүчүлөрдөн эмгекке жарабай калганына байланыштуу инвалиддиги үчүн, профессионалдык оорулар же бага турган адамынан айрылганы үчүн ала турган пенсияларды кайрып алуу иштерин уюштуруу;
- Социалдык фондго түшүүчү камсыздандыруу төлөөлөрүнүн толук жана убагында төгүүнү жана алардын туура чыгымдалуусун көзөмөлдөө;

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

- мамлекеттик социалдык камсыздандырууну жана пенсиялык камсыз кылуунун тартибин аныктоочу нормативдик укуктук актыларды өркүндөтүү.

Социалдык фонддордун финансы ресурстары төмөнкүлөрдүн эсебинен түзүлөт:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык иш берүүчүлөрдүн, иштеген адамдардын жана башкалардын камсыздандыруу үчүн төлөөлөрү;

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган республикалык бюджеттен ассигнованиялар;

- камсыздандыруу төлөөлөрүн убагында жана толук которуп бербегендиги үчүн штрафтар жана пенялар (үстөктөр);

- регрессивдүү талаптарды койгондугу үчүн иш берүүчүлөр жана граждандардан өндүрүп алынуучу каражаттар;

- жоюлуучу ишканалардын жумушчуларына пенсияларды жана жардамдарды төлөө үчүн капитализациялануучу суммалар;

- Социалдык фондго тиешелүү ишканалардын акцияларынын дивиденддери;

- Кыргыз Республикасынын граждандары менен чет өлкөлүк граждандардын өз эрки менен берген төгүүлөрү;

- Социалдык фонддун бош акчаларын айлантуудан түшкөн кирешелер.

Республиканын социалдык фондунун камсыздандыруу үчүн төлөмдөрдүн тарифи мыйзам ченинде жыл сайын бекитилип турат.

Алсак, 2003-жылга төмөндөгүдөй камсыздандыруу үчүн төлөмдөр тарифи коюлган:

1. Ишке жалдоочулар үчүн:

- ишке жалдангандар, анын ичинде чет өлкөлүк граждандар жана граждандык укугу жоктор (Кыргыз Республикасында убактылуу жашап жаткан чет өлкөлүк граждандар жана I-II группадагы майыптардан тышкары) үчүн бардык төлөмдөрдүн ай сайын 25 пайызы.

Фондулар боюнча камсыздандыруу үчүн төлөмдөрдү бөлүштүрүү төмөнкүчө жүргүзүлөт:

- пенсиялык фондго – 21,5 пайыз;
- социалдык камсыздандыруу фондуга – 1 пайыз;
- ишке орноштуруу фондуна – 0,5 пайыз;
- медициналык милдеттүү камсыздандыруу фондуна – 2 пайыз.

2. Иштегендер үчүн, анын ичинде чет өлкөлүк граждандар жана граждандык укугу жок адамдарга (иштеген I жана II группадагы майыптар менен Кыргыз Республикасында убактылуу жашап турган чет өлкөлүк граждандардан тышкары) киреше булагына карабай алардын пайдасына чегерилген бардык төлөмдөрдөн – ай сайын 8 пайыз өлчөмүндө.

Фондулар боюнча камсыздандыруу үчүн төлөмдөрдү бөлүштүрүүнүн өлчөмү:

- пенсиялык фондго – 7,5 пайыз;
- ишке орноштуруу фондуна – 0,5 пайыз.

Тарифтердин ставкасы дифференцияланган. Алсак, ишке жалдоочу-ишканалар, мекемелер, сокурлар жана дүлөйлөрдүн Кыргыз коомунун уюмдары үчүн тариф 24,5 пайыз өлчөмүндө коюлган, көрсөтүлгөн ишканалардын жумушчулары, ошондой эле майыптар менен пенсионерлер үчүн 2 пайыз өлчөмүндө.

Коммерциялык эмес уюмдар, коомдук фондулар, бирикмелер, диний уюмдар үчүн тарифтер 18 пайыз өлчөмүндө коюлган ж.б.у.с.

Социалдык фонддун акча каражаттары республикалык бюджеттин составына кирбестигин, алууга жана салык-комиссиялык жыйымдарын салууга болбостугун белгилей кетүү керек.

2.2. сүрөт Кыргыз Республикасынын Социалдык фондунун түзүлүшүн иллюстрациялайт.

Кыргыз Республикасынын Социалдык фондусунун акча каражаттарынын структурасы

Социалдык фонддун каражаттарын жумшоонун негизги багыттары:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык пенсияларды төлөө;
  - убактылуу ишке жараксыздыгына, боюнда барлар жана төрөгөндүгү үчүн, ишсиздиги үчүн, ритуалдык (өлүк көмүү) кызматтар үчүн жардамдарды төлөө;
  - калктын ден соолугун чыңдоо иштерин (санаториялык-курорттук дарылоо, санаторийлерди, балдардын ден соолугун чыңдоо лагерлерин жана спорт мектептерин кармоо үчүн чыгымдарды каржылоо;
  - Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык калкты жумуш менен камсыз кылуу иштерин каржылоо;
  - Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык медициналык милдеттүү камсыздандырууну каржылоо.
- Республикада жыл сайын фонддун бюджети бекитилген “Кыргыз Республикасынын Социалдык фондусу жөнүндө” деген мыйзам кабыл алынат.

Алсак, 2003-жылдагы Социалдык фонддун бюджетинде кирешелер 5024,0 млн. сом суммасында бекитилген.

Фондулар боюнча бөлүштүрүүлөр 2.1. таблицада көрсөтүлгөн.

2.1. таблица.

Кыргыз Республикасынын Соцфондунун 2003-жылкы кирешелерин бөлүштүрүү (млн.сом)

	Кирешелер
Социалдык фонд, анын ичинде:	5024,0
Пенсиялык фонд	4632,1
Социалдык камсыздандыруу фондусу	99,0
Ишке орноштуруу фондусу	99,0
Медициналык милдеттүү камсыздандыруу фондусу	193,9

Социалдык фонддун чыгашаларынын арасында – мыйзамдарга ылайык Пенсиялык фонддун пенсияларды төлөөлөрү 92 пайыз түзөт.

Кыргыз Республикасынын пенсиялык системасын өркүндөтүү жана өнүктүрүү мамлекеттин жана граждандардык коомдун зор көңүл бөлүүсүндө турат, себеби бул теманын социалдык маанисинин жогорулугу пенсия менен камсыз кылуу өлкөнүн бардык граждандарына тиешеси бар.

1997-жылы Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик пенсиялык социалдык камсыздандыруу жөнүндө” мыйзамына ылайык пенсия системасын реформалоо башталып, пенсияны бөлүштүрүү системасынан ар бир кишинин өзүнүн жыйноосуна негизделген пенсияны камсыздандыруу системасына өткөнбүз.

Кыргыз Республикасында төмөнкү пенсиялар берилет:

- жашы боюнча;
- майыптыгы боюнча;
- баккан кишисинен айрылганы боюнча.

Пенсиялык төлөмдөрдү жана камсыздандыруу мүчөлүк акыларын жана камсыздандыруу иш жылдарын пенсиялык берүүлөргө дал келтирүү максатында пенсиялык формулага өзгөртүүлөр киргизилген. Ага ылайык пенсиянын жалпы

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

өлчөмү анын фиксияланган базалык бөлүгүнөн (мамлекеттик колдоонун түрү) жана эмгек стажын, персондоштурулган эсепти кийригенге чейинки акыны жана өздүк пенсиялык счет көрсөтүлгөн ар бир гражданиндин камсыздандыруу төлөөлөрүн эсепке алган камсыздандыруу бөлүгүнөн турат.

2.2. таблицада кайсы бир мезгилде пенсиялык жашка жеткен адамдардын пенсия алуу укугун чагылдырган информация көрсөтүлгөн.

Таблица 2.2.

Мезгили	Эркектер	Аялдар
с 01.01.1999 по 31.12.1999	60 жаш 4 ай	55 жаш 4 ай
с 01.01.2000 по 31.12.2000	60 жаш 8 ай	55 жаш 8 ай
с 01.01.2001 по 31.12.2001	61 жаш	56 жаш
с 01.01.2002 по 31.12.2002	61 жаш 4 ай	56 жаш 4 ай
с 01.01.2003 по 31.12.2003	61 жаш 8 ай	56 жаш 8 ай
с 01.01.2004 по 31.12.2004	62 жаш	57 жаш
с 01.01.2005 по 31.12.2005	62 жаш 4 ай	57 жаш 4 ай
с 01.01.2006 по 31.12.2006	62 жаш 8 ай	57 жаш 8 ай
с 01.01.2007 по 31.12.2007	63 жаш	58 жаш

Жашына жараша пенсияга чыгуу үчүн жалпы негиздерге карата эсепке кирчү камсыздандыруу стажысы эркектер үчүн 25 жыл, аялдар үчүн 20 жыл. Ал эми толук эсепке кирчү камсыздандыруу стажысы жок адамдарга пенсиялар болгон стажысына пропорциялуу пенсиянын базалык бөлүгүн болгон стажысына көбөйтүп аны керектүү стажка бөлүү аркылуу эсептелет.

Майыптыгы үчүн пенсия эмгекке жарактуулугун биротоло жоготкон жана майып деп табылган адамдарга алардын себебине карабастан чектелет жана аларга өмүр бою же эмгекке жарактуулугу калыбына келгенге чейин төлөнөт.

Баккан адамынан айрылгандыгы үчүн пенсияны алууга эгерде багуучу өлгөн күнүнө карата майыптыгына карата пенсия алуу үчүн стажысы бар болсо өлгөн адамдын иждивениесинде турган эмгекке жараксыз үй бүлө мүчөлөрүнө чектелет. Социалдык фондулардын каражатын жумшоонун көлөмү боюнча экинчи орунда медициналык милдеттүү камсыздандыруу (ФОМС) турат. Бул фондду түзүүнүн негизги максаты Кыргыз Республикасынын граждандарынын милдеттүү камсыздандыруу системасы аркылуу медициналык жардам алуунун конституциялык укугун камсыздоо болгон. Бул фондунун каражаттары медициналык милдеттүү камсыздандыруу базалык программасынын чегинде дарылоо-профилактикалык мекемелердин кызматын каржылоого жана камсыздандырылган граждандарга кошумча медициналык кызмат көрсөтүүлөрдү каржылоого жумшалат.

Социалдык камсыздандыруу фондусунун каражаттары төмөнкү төлөмдөргө жумшалат:

- убактылуу эмгекке жараксыздыгына байланыштуу жардам;
- энелерге жардам;
- өлүк көмүүгө жардам;
- санаторийлерге, эс алуу үйлөрүнө, балдардын ден соолугун чыңдоо лагерлерине путевкаларга.

Жумушка орноштуруу фондусунун каражаты жумушсуздарга жардамдарды төлөөгө, жумушсуздарды медициналык камсыздандырууга активдүү саясат жүргүзүү иштерине жумшалат.

Республикада 1995-жылдан бери жогоруда көрсөтүлгөн мамлекеттик бюджеттен тышкары фондулардан башка мамлекеттик эмес бюджеттен тышкары фонд – мамлекеттик эмес пенсиялык фонд (НПФ) “Кыргызстан” иштейт. Андан пенсиялар мамлекеттик пенсиялар менен катар берилет. Кыргыз Республикасында мамлекеттик эмес пенсиялык фонддорду

түзүү, иштөөсү, жоюсунун укуктук, экономикалык мамилелери Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик эмес пенсиялык фонддор жөнүндө” мыйзамы менен жөндөлөт.

Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Бюджет системасы жөнүндө түшүнүк.
2. Бюджет системасын түзүү принциптери.
3. Мамлекеттик (консолидацияланган) бюджет жана анын звенолору.
4. Кыргыз Республикасындагы бюджеттер ортосундагы мамилелер.
5. Бюджеттерди жөндөөнүн негизги методдору.
6. Кыргыз Республикасынын бюджет системасынан кирешелерди бөлүштүрүү укуктары.
7. Бюджет системасынын деңгээлдерине карата мамлекеттик кызматты каржылоонун кызматтык милдеттерин бөлүштүрүү.
8. Теңдештирүүчү жана категориялык гранттар, алардын жергиликтүү бюджеттерди жөндөөчү ролу.
9. Бюджеттен тышкары фондулар, алардын ролу.
10. Кыргыз Республикасынын Социалдык фондусуна мүнөздөмө.
11. Кыргыз Республикасынын Социалдык фондусунун кирешелер булагы.
12. Ишке орноштуруу фондусунун каражатын жумшоо багыттары.
13. Социалдык камсыздандыруу фондусунун каражаттарын жумшоо багыттары.
14. Медициналык милдеттүү камсыздандыруу фондусу жөнүндө түшүнүк.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Закон КР «Об основных принципах бюджетного права в Кыргызской Республике» от 11 июля 1998 года.
2. Закон КР «О местном самоуправлении и местной государственной администрации» от 12 января 2002 года.

3. Закон КР «О республиканском бюджете Кыргызской Республики на 2002 год».
4. Финансы. Денежное обращение и кредит. Учебник под ред. д.э.н., проф. В.К.Сенчагова и др. М., проспект, 1999 год.
5. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Конспект лекций. М., изд. «Приор», 2000 год.
6. Руководство по бюджету для граждан. Бишкек 2002 год.
7. Указ Президента КР «О социальном фонде КР» от 5 апреля 2001 г. VII № 116.
8. Положение о Социальном фонде КР, утвержденное Указом Президента от 5 апреля 2001 г. VII №116.
9. Закон КР «О тарифах страховых взносов по государственному социальному страхованию на 2003 год» от 16 января 2003 г.
10. Закон КР «О государственном социальном страховании» от 17 июня 1996 г.
11. Закон КР «О негосударственных пенсионных фондах в Кыргызской Республике» от 31.07.2001 г.
12. Положение о Фонде обязательного медицинского страхования при Правительстве КР от 7 июля 1998 г.
13. Дробозина Л.А. Финансы: - М.:ЮНИТИ, 1999. – с. 305.
14. Кристинг Вонг. Внебюджетные фонды: Материалы междунар. сем. «Межбюджетные отношения и финансовые основы местного самоуправления». – Алматы, 2000.
15. Концепция реформирования системы пенсионного страхования на 1998-2000 годы: Постановление Правительства КР от 7 июля 1998 года №445.
16. Закон КР «О бюджете Социального фонда Кыргызской Республики на 2003 г.» от 16 января 2003 г.

3-ТЕМА. БЮДЖЕТТИН КИРЕШЕЛЕРИНИН ЖАНА ЧЫГАШАЛАРЫНЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

- 3.1. Бюджеттик классификация жөнүндө түшүнүк.
- 3.2. Кирешелер боюнча операциялардын классификациялык түзүлүшү.
- 3.3. Башкаруу органдарынын административдик классификациясы.
- 3.4. Башкаруу органдарынын аткарган милдеттеринин классификациясы.
- 3.5. Мамлекеттик чыгашалардын жана ссудалардын карыздарды кайтарып бергенден кийинки экономикалык классификациясы.
- 3.6. Каржылоо операцияларынынын классификациялык түзүлүшү.
- 3.7. Кайтарылып берилбеген карыздардын классификациялык түзүлүшү.

3.1. Бюджеттик классификация жөнүндө түшүнүк

Бюджеттин классификациясы бир түрдүү белгилери аныкталган төмөндөгүдөй топтор боюнча түзүлөт:

- бардык баскычтардагы бюджеттердин кирешелери жана чыгымдары боюнча;
- бюджеттик дефицитти толуктоо булактары боюнча;
- мамлекеттик карыздарды каржылоо булактары боюнча.

Бюджеттин кирешелеринин айрым түрлөрүнүн жана чыгымдарынын бириктирилиши менен бюджетти пландаштыруу жана аткаруу эсептөөлөрдү жүргүзүү менен отчетторду түзүү зарылчылыгынан келип чыгат.

Бюджеттик классификация аркылуу бюджетти түзүүдө, аткарууда баарына бирдей методикалык ыкманы колдонуу камсыз кылынат, каржылоону көзөмөлдөө ишке ашырылат, бюджеттин тартиби сакталат. Классификациялык түзүлүш пландаштырууда министрликтердин, мекемелердин каржылоо пландарын бюджет менен жана жергиликтүү бюджеттердин жыйынтыгын республикалык бюджет менен байланыштырууну камсыз кылат. Мындан сырткары, бюджеттик классификация мекемелердин, аймактардын ар биринин

социалдык-экономикалык абалы, бюджеттик кирешелерин түзүү жана каражаттарды колдонуу багыты, алардын составы жана түзүлүшү тууралуу так көрсөткүчтөрдү берет. Бул болсо, кирешелерди топтоону жана бюджеттик

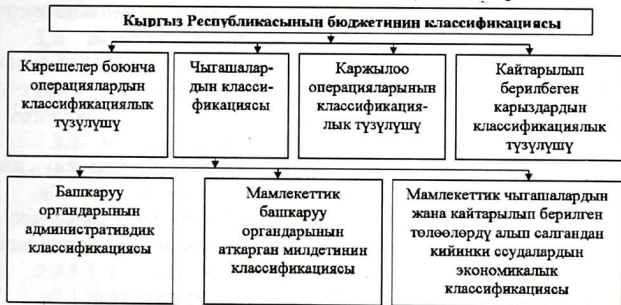
каражаттарды максаттуу багытта жумшоону көзөмөлгө алууну бир кыйла жеңилдетет.

Азыркы мезгилдеги Кыргыз Республикасында иштеп жаткан бюджеттик классификация Каржылоо министрлигинин буйругу менен 13.01.1998-ж. % 8 п. бекитилген жана ал төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт: (3.1. сүрөт):

- кирешелер боюнча операциялардын классификациялык түзүлүшү;
- башкаруу органдарынын административдик классификациясы;
- мамлекеттик башкаруу органдарынын аткарган милдетинин классификациясы;
- мамлекеттик чыгымдардын жана кайтарылып берилген төлөөлөрдү алып салгандан кийинки ссудалардын экономикалык классификациясы;
- каржылоо операцияларынын классификациялык түзүлүшү;
- төлөнбөгөн карыздардын классификациясынын түзүлүшү.

3.1. Сүрөт

Кыргыз Республикасынын бюджетинин классификациясы

Азыркы кезде Кыргыз Республикасында колдонулуп жаткан бюджеттик классификация жалпы республикалык бюджетти көрсөтүүгө жана аны эл аралык бюджеттик көрсөткүчтөр менен салыштырууга мүмкүндүк берет. Ошондой эле, ал

жөнөкөйлүгү, көрсөтмөлүүгү менен бюджеттик кирешелердин булактарын жана каражаттарды чыгымдоонун багыттарын так көрсөткөнү менен мүнөздөлөт.

3.2. Кирешелер боюнча операциялардын классификациялык түзүлүшү

Кыргыз Республикасынын бюджеттик кирешелеринин классификациясы – бул мыйзамдуу актылардын негизинде, бардык баскычтардагы бюджеттик кирешелердин бир түрдүү белгилери боюнча топтолушунан бюджеттин кирешелерин түзүү жана анын булактарын аныктоо болуп эсептелет.

Колдонулуп жаткан бюджеттик кирешелердин классификациясына ылайык, бюджеттин бардык кирешелери төмөндөгүдөй төрт топко бириктирилген:

- салыктан түшүүчү кирешелер;
- салыктан сырткары түшүүчү кирешелер;
- мүлк менен жүргүзүлгөн операциялардан түшкөн кирешелер;
- расмий трансферттерден алынган кирешелер.

Кирешелердин ар бир топтогу өзүнчө бөлүмдөрдөн турат, алар главаларга, өзүнчө майда бөлүмчөлөргө, параграфтарга бөлүнгөн. Маселен, «Налогдон түшүүчү кирешелер тобу» жети бөлүмдү өзүнө камтыйт.

1. Кирешеден алынуучу салыктар, түшкөн пайдадан жана мүлктүн рыноктун баасынын көбөйүшүнөн алынуучу салыктар;
2. Социалдык камсыздандырууга которуу;
3. Эмгек акыдан жана жумушчу күчтөрдү пайдалануудан алынуучу салыктар;
4. Менчик мүлктөрдөн (каражаттардан) алынуучу салыктар;
5. Товарлардан жана кызмат көрсөтүүлөрдөн алынуучу ички салыктар;
6. Эл аралык соода жүргүзүүдөн алынуучу салыктар;
7. Башка салыктар.

1-бөлүм. Киреше салык жана түшкөн пайдадан (кирешеден) алынуучу салыктар үч топко бөлүнөт:

1.1. Жеке адамдардан алынуучу салыктар.

1.2. Ири бирикмелерден (корпорациялардан) алынуучу салыктар.

1.3. Квалификацияга кирбеген башка салыктар.

Глава 1.1. Жеке адамдардан алынуучу (физических лиц) салыктар үч майда топко бөлүнөт.

1.1.1. «Кирешеден алынуучу салык» эки майда топтон турат.

1.1.1.1. Жумуш берген адам кармап алуучу киреше салыгы.

1.1.1.2. Салык органдары тарабынан алынуучу киреше салыгы.

2-бөлүм. «Социалдык камсыздандырууга которуулар» төрт главадан турат:

2.1. Жалданып иштеген жумушчулардын төлөөлөрү (взнос).

2.2. Жумуш берген адамдар тарабына которуулар.

2.3. Жалданып иштебеген жумушчулар же иштебеген жумушчулардын төлөөлөрү (взнос).

2.4. Социалдык камсыздандырууга классификациясына кирбеген башка ар түркүн которуулар.

2.2. Жумуш берүүчүлөр тарабынан которуулар дагы майда эки бөлүкчөгө бөлүнөт.

2.2.1. Мамлекеттин социалдык камсыздоого милдеттүү түрдө которуулар.

2.2.2. Жумуш менен камсыз кылуу Фондусуна милдеттүү түрдө которуулар.

Жогоруда көрсөтүлгөн майда бөлүмчөлөрдүн ар бири, ошол бөлүмчөлөрдүн кирешелеринин булактарын бөлүп-бөлүп аныктаган беш майда параграфка бөлүнөт.

2.2.1.1. Бюджеттен берилүүчү субсидиялар;

2.2.1.2. Мамлекеттик мекемелердин которуулары.

2.2.1.3. Мамлекеттик ишканалардын которуулары.

2.2.1.4. Акционердик коомдордун жана жеке ишканалардын которуулары.

2.2.1.5. Башка ар кандай которуулар.

Көрсөтүлгөндөй тартипте, бюджеттин кирешелери бардык бөлүмдөрү өз топтору боюнча классификацияланган. Бул болсо, салыктын кирешелеринин түрлөрүн булактары боюнча айкын бириктирүүгө мүмкүндүк берет жана аларды өндүрүп алуунун ыкмаларын көрсөтөт.

«Салыктан сырткары төлөөлөр» тобу беш бөлүктөн турат:

8. Ишкердик иш аракеттен жана менчиктен алынуучу кирешелер.

9. Административдик чогултуулар жана төлөөлөр, коммерциялык эмес жана кошумча сатуудан алынуучу кирешелер.

10. Штраф жана санкциялар боюнча түшүүчү төлөмдөр.

11. Мамлекеттин башкаруу секторунун алкагында иштеп жаткан, мамлекеттик кызматкерлерди пенсия жана социалдык жактан камсыз кылуу боюнча программага которуу.

12. Салыктан сырткары ар кандай төлөөлөр.

Глава 8.1. «Ишкердик иш аракеттен жана менчиктен алынуучу кирешелер» үч главага бөлүнөт.

8.1. Ведомстволук ишканалардын товарларды сатуудан жана кызмат көрсөтүүдөн (кирешеси менен) алынган таза пайда.

8.2. Каржылоого кирбеген мамлекеттик ишканалардын жана мамлекеттик каржылоо мекемелеринин салыктан тышкары төлөөлөрү.

8.3. Менчиктен алынган ар кандай башка кирешелер.

Глава 8.2. Каржылоого кирбеген мамлекеттин ишканаларынын жана мамлекеттин каржылоо мекемелеринин салыктан сырткары төлөөлөрү үч майда бөлүктү бириктирет.

8.2.1. Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкы тарабынан төлөөлөр.

8.2.2. Мамлекеттин ишканалар тарабынан төлөөлөр.

8.2.3. Ишкердин иш аракетти жүргүзүүгө берилген лицензия үчүн төлөө.

Көрсөтүлгөн, салыктан сырткаркы төлөөлөрдүн түрлөрү андан ары да параграфтарга бөлүнөт, Маселен, мамлекеттик ишканалар тарабынан төлөөлөр төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

8.2.2.1. Дивиденддер жана проценттер.

8.2.2.2. Мамлекет тарабынан берилген кредиттер боюнча проценттер.

8.2.2.3. Жер үчүн арендалык төлөө.

8.2.2.4. Юридикалык ар бир адам мамлекеттик каттоодон өткөндүгү үчүн төлөө.

8.2.2.5. Салыктан сырткаркы ар кандай убактылуу төлөөлөр.

«Мүлктөр менен операцияларды жүргүзүүдөн алынган кирешелер» тобу төрт бөлүмдөн турат:

1. Негизги мүлктү сатуу.
2. Мамлекеттик запаста турган товарларды сатуу.
3. Жерди жана материалдык эмес активдерди сатуу.
4. Мамлекеттик эмес булактардан алынуучу мүлктүк трансферттер.

«Алынган трансферттер» тобу эки бөлүмдөн турат:

1. Чет мамлекеттерден келүүчү трансферттер.
2. Мамлекеттик башкаруунун башка баскычтарында турган улуттук органдардан келүүчү трансферттер.

Мындан ары трансферттердин бөлүмдөргө, главаларга жана майда бөлүмчөлөргө бөлүнүшү каралган. Маселен, чет элден келүүчү трансферттер убактылуу жана капиталдык болуп бөлүнөт.

3.3. Башкаруу органдарынын административдик классификациясы

Бюджетти пландаштырууда жана аны аткарууда административдик классификация чоң мааниге ээ. Административдик классификация – мамлекеттик бийлик органдарынын, республикадагы алардын иштеринин уюштуруу системасына ылайык топтоштурулат. Бул классификация бюджеттик ассигнованияларды, бюджеттик каражаттарды түздөн-түз алуучулар боюнча бөлүштүрүүнүн негизин түзөт.

Административдик классификацияга ылайык республикадагы мамлекеттик бийлик органдары үч топко бириктирилген:

А. Мамлекеттик бийликтин жогорку органы.

Б. Аткаруу бийлик органы.

В. Кыргыз Республикасынын борбордук административдик ведомстволору (агентстволор, инспекциялар).

Ар бир топ тиешелүү бийлик органдарын өзүнө камтыйт. Маселен, А тобу 41 бийликтин түзүлүшүн бириктирет. Алар:

- Жогорку Кенеш (код 1.01.00).
- Президенттин администрациясы жана Өкмөттүн аппараты (код 1.02.00).
- Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Мамлекеттик коргоо башкармасы (код 1.03.00).
- Эсептөө палатасы (1.04.00).
- Улуттук статистикалык комитет (1.05.00) ж.б.

Аткаруу бийлигинин саны, классификацияга ылайык 37-агентствону жана инспекциялар 13-тү түзөт.

3.4. Башкаруу органдарынын аткарган милдеттеринин классификациясы

Кыргыз Республикасынын бюджетинин чыгаша кызматтык классификациясы – мамлекеттик милдетти аткарууга жумшалуучу бюджеттик каражаттардын багытын көрсөтүүчү, Кыргыз Республикасынын бюджеттик системасынын бардык баскычтарындагы бюджеттик чыгашаларды топтоштуруу болуп эсептелинет. Көрсөтүлгөн классификацияда, классификациялык түзүлүштүн төрт баскычы кабыл алынган. Алар: негизги топ, өзүнчө топтор, майда топтор, параграфтар. Кыргыз Республикасынын бюджетинин чыгаша кызматтык классификациясы төмөндөгүдөй негизги топторду өзүнө камтыйт (1 баскыч):

- жалпы маанидеги мамлекеттик кызмат көрсөтүү;
- мамлекетти коргоо;
- коомдук тартипти жана коопсуздукту сактоо;
- билим берүү;
- саламаттыкты сактоо;
- социалдык камсыздандыруу жана социалдык жактан камсыздоо;
- турак жай чарбачылыгы;

- эс алууну жана маданий-диний иш чараларды уюштуруу;
- жылуулук энергетикалык комплекси;
- айыл, суу чарбачылыгы, токой чарбачылыгы, балыкчылык (балык уулоо) жана аңчылык;
- тоо-кен өнөр жайы жана минералдык ресурстар, жылуулук берүүчү өнөр жайлардан башка, иштетүүчү өнөр жай, курулуш;
- транспорт жана байланыш;
- экономикалык иш аракеттерге байланышкан ар кандай кызмат көрсөтүү;
- негизги топко кошулбаган чыгымдар.

Ар бир негизги деп эсептелген топтор, ошол негизги топтордун чегинде мамлекет тарабынан аткарылуучу кызматтарга жумшалуучу бюджеттик каражаттардын багытын айкын чагылдырат жана алар дагы майда топторго жана параграфтарга бөлүнөт:

1.1. Аткаруучу жана мыйзам чыгаруучу органдар, каржылоо жана салык-бюджет саясаты, чет мамлекеттерден көрсөткөн жардамдан сырткары, тышкы саясат иш-аракеттери, сот жана прокуратура органдары;

1.2. Чет мамлекеттерге экономикалык жардам көрсөтүү;

1.3. Фундаменталдык илимий изилдөөлөр;

1.4. Жалпы мүнөздөгү кызмат көрсөтүү;

1.5. Башка категорияларга кирбеген, жалпыга тиешелүү мамлекеттик кызмат көрсөтүү;

1.6. Сот органдары жана прокуратура органдары.

Классификациянын үчүнчү баскычы – майда топтор жогоруда бөлүнгөн өзүнчө топтордун бөлүмчөлөрүндө берилген бюджеттик ассигнованиялардын багытын айкын чагылдырат.

Маселен 1.1. топ «Аткаруучу жана мыйзам чыгаруу органдары, салык жана каржылоо-бюджет саясаты, тышкы саясат иш аракеттери» төмөндөгүдөй майда топторго бөлүнөт:

1.1.1. Аткаруу жана мыйзам чыгаруу органдары.

1.1.2. Каржылоо жана салык-бюджет боюнча иш аракеттер.

1.1.3. Тышкы саясат иш аракеттери.

1.1.4. Аткаруучу жана мыйзам чыгаруу органдары, чет мамлекеттерге көрсөтүлүүчү жардамдан сыркаркы сот органы жана прокуратура органы.

Ар бир майда топ, ошол майда топтордогу чыгашалардын бөлүнүшүн даана, так көрсөткөн параграфтардан турат. Маселен 1.1.3. майда топтогу чыгымдар «Тышкы саясат иш аракеттери» төмөндөгүдөй параграфтарга бөлүнөт:

1.1.3. Тышкы саясат иш аракеттери:

1.1.3.1. Тышкы иштер министрлиги.

1.1.3.2. Тышкы иштер министрлигинин аппараты.

1.1.3.3. Дипломаттык жана КМШ өлкөлөрүндөгү башка мекемелер (уюмдар).

1.1.3.4. Дипломаттык жана КМШ өлкөлөрүндөгү башка мекемелердин аппараттары.

1.1.3.5. Дипломаттык жана алыскы чет өлкөлөрдөгү башка мекемелер.

1.1.3.6. Дипломаттык жана алыскы чет өлкөлөрдөгү башка мекемелердин аппараттары.

1.1.3.7. Эл аралык уюмдар.

1.1.3.8. Ар түрдүү башка иш чаралар.

1.1.3.9. Капиталдык салымдар.

3.5. Мамлекеттик чыгашалардын жана ссудалардын карыздарды кайтарып бергенден кийинки экономикалык классификациясы

Кыргыз Республикасынын бюджеттик чыгашасынын экономикалык классификациясы – анын экономикалык мазмунун жана каржылоо операциялардын түрлөрүн көрсөтүүчү, бюджеттик системанын бардык баскычтарындагы, бюджеттик чыгашалардын тобу болуп эсептелинет. Мамлекет бюджеттин чыгаша топторунун жардамы менен, өлкөнүн ички жана башка өлкөлөр менен болгон өз ара катнаш боюнча өзүнүн кызматын аткарат.

Экономикалык классификацияда, классификациялык түзүлүштүн төрт баскычы кабыл алынган. Алар: бөлүмдөр, главалар, кичине главалар, параграфтар.

Экономикалык классификация чыгымдардын төмөндөгүдөй категорияларынан турат:

- убактылуу чыгашалар;
- капиталдык чыгымдар;
- кайтарылып берилген төлөөлөрдүн суммасын алып салгандан кийин ссудалар.

Убактылуу чыгашалар мамлекеттик башкаруу органдарынын, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, бюджеттик мекемелердин жана айрым экономиканын тармактарынын убактылуу керектөөлөрүн камсыз кылат. «Убактылуу чыгаша» категориясы төмөндөгүдөй чыгашалардын бөлүмдөрүн өзүнө камтыйт:

- товарларга жана кызмат көрсөтүүгө кеткен чыгашалар;
- проценттерди төлөө;
- субсидиялар жана башка убактылуу трансферттер.

Ушундай эле, маселен «Товарларга жана кызмат көрсөтүүгө кетүүчү чыгашалар» ушул бөлүмдүн чыгашаларын алардын мазмунуна жараша айкындаган төмөндөгүдөй главалардан турат:

- кызматкерлердин жана жумушчулардын эмгек акысы;
- жумуш берүүчүлөр тарабынан которуулар;
- товарлардын жана кызмат көрсөтүүнүн ар кандай башка түрүн алуу.

Ар бир глава өзүнчө бөлүмчөлөргө жана параграфтарга бөлүнөт. Алар өзүнчө бөлүмдөрдүн деңгээлинде чыгашалардын бөлүнүшүн көрсөтөт.

«Капиталдык чыгашалар» бул өндүрүштү андан ары кеңейтүүгө байланыштуу, инвестициялык жана инновациялык иш аракеттерди камсыз кылуучу бюджеттик чыгаша болуп эсептелет. Бул категория төмөндөгүдөй чыгаша бөлүмдөрүнөн турат:

- негизги мүлктү алуу;
- запастарды түзүү үчүн товарларды алуу;

- жерди жана материалдык эмес активдерди алуу;
- капиталдык трансферттер.

«Негизги мүлктү алуу» бөлүмү, ушул бөлүмдүн чыгымдарын тактаган параграфтардан турат:

- негизги жабдууларды жана узак мөөнөттөгү товарларды сатып алуу;
- имарат жана курулуш (сооружения);
- граждандык башка курулуш объектилери;
- капиталдык ремонт;
- долбоорлорду түзүүгө жумшалуучу чыгашалар.

«Кайталырып берилген сумманы алып салгандан кийинки калган ссуда» категориясына, башка органдарга каржылоо талаптарын коюга же болбосо мамлекетке ишканалардын акционердик коомдун мүлктөрүнүн үлүшүнө катышууга укук берүүчү өкмөттүк төлөөлөр (ассигнования) кирет. Ошондой эле бул бөлүмгө, өкмөт тарабынан ишканаларга жана башка укуктук адамдарга берилүүчү мамлекет тарабынан алынган кредиттердин эсебинен берилүүчү ссудаларга байланыштуу жүргүзүлгөн операцияларды кошуп эсептегендеги бардык кредиттер кирет.

Булардын ичинен «Ички кредиттер» бөлүмү өзүнчө бөлүнөт. Алар:

- мамлекеттик башкаруунун башка улуттук секторуна;
- каржылоого алынбаган мамлекеттик ишканаларга;
- каржылоо мекемелерине;
- “чет өлкөлөргө” да кайтарылып берилген суммаларды алып салгандан кийинки ички башка ссудалар;
- өкмөткө жана эл аралык уюмдарга;
- улуттук органдардан жогору турган органдарга;
- чет мамлекеттерге кайтарылып берилген төлөөлөрдү алып салгандан кийинки башка ссудалар.

Андан ары бул кредиттөө главалары айкындалып такталган өзүнчө бөлүмдөргө жана параграфтарга бөлүнөт.

3.6. Каржылоо операцияларынын классификациялык түзүлүшү

Бул классификация, бюджеттин дефицитин толуктап каржылоо үчүн, карызга каражаттарды тартуу боюнча жүргүзүлгөн каржылоо операцияларынын тобу болуп эсептелет.

Азыркы колдонулуп жаткан классификацияга ылайык, каржылоо операциялары – бюджеттин дефицитин ички жана сырткы каражаттардан каржылоо боюнча жүргүзүлүүчү операцияларга бөлүнөт. Андан кийин, карыз боюнча милдеттенменин жана кредитор – карыз милдеттенмесин кармоочулардын тибине жараша классификацияланат.

Карыз милдеттенменин типтери боюнча каржылоо операциялары узак мөөнөттөгү баалуу кагаздарды чыгаруу жана аларды кайтарып төлөөгө, кыска мөөнөттөгү милдеттенмелерди жана казыналык векселдерди сатуудан келип түшүүчү каражаттарга бөлүнүшөт.

Кредитор – карыз милдеттенмени кармоочу классификация төмөндөгүдөй алынуучу кредиттерди ичине камтыйт:

- мамлекеттик башкаруунун башка бөлүгүнөн алынуучу кредит;
- акча-кредиттерди багыттоочу органдардан алынуучу кредит;
- банктардын депозиттеринен;
- эл аралык экономиканы өнүктүрүү уюмдарынан;
- чет элдик башкаруу органдарынан;
- ар кандай башка карыз алуудан.

3.7. Кайталырып берилбеген карыздардын классификациялык түзүлүшү

Бул классификацияга, карыз милдеттенмеге жана карыз милдеттенмени кармоочулардын тибине байланыштуу мамлекеттик карыздын тобу кирет. Бардык милдеттенме карыз ички жана сырткы болуп топтолгон. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ички жана сырткы карызы милдеттенме карыздын тибине байланыштуу ар кандай формада болушу мүмкүн:

- узак мөөнөттөгү милдеттенме карыз (облигация);
- кыска мөөнөттөгү милдеттенме жана казыналык векселдер;
- башка категорияларга кирбеген узак мөөнөттөгү ссуда;
- башка категорияларга кирбеген кыска мөөнөттөгү ссуда;
- ички жана сырткы башка милдеттенмелер.

Карыз милдеттенмени кармоочулардын тибине байланыштуу мамлекеттин ички карызынын классификациясы төмөндөгүдөй бөлүмдөрдөн турат:

1. Мамлекеттин башкаруу секторунун башка бөлүктөрү;
2. Акча-кредиттерди тейлөөчү органдар;
3. Депозиттүү банктар;
4. Ички башка карыздар.

Мамлекеттик сырткы карыздардын классификациясы, милдеттенме карызды кармоочулардын тибине жараша, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мамлекеттик сырткы милдеттенмелерин көрсөткөн төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

1. Эл аралык өнүктүрүү уюмдары;
2. Чет элдик башкаруу органдары;
3. Сырткы башка карыздар.

Көрсөтүлгөн бөлүмдөр главаларга, өзүнчө бөлүмдөргө, параграфтарга бөлүнүп, алар милдеттенме карыздардын тиби боюнча жана аны кармоочулар боюнча мамлекеттик карыздарды майда бөлүктөргө бөлүп айкындайт.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Бюджеттин классификациясынын кандай мааниси бар жана эмне үчүн классификацияланган?
2. Кыргыз Республикасынын кирешелер боюнча операцияларынын классификациялык түзүлүшүнө мүнөздөмө бергиле.
3. Кыргыз Республикасынын башкаруу органдарынын административдик классификациясына мүнөздөмө бергиле.
4. Кыргыз Республикасынын чыгашаларынын кызматтык классификациясына мүнөздөмө бергиле.
5. Кыргыз Республикасынын чыгашаларынын экономикалык классификациясына мүнөздөмө бергиле.

6. Кыргыз Республикасынын каржылоо операцияларынын классификациялык түзүлүшүнө мүнөздөмө бергиле.
7. Кыргыз Республикасынын кайтарылып берилбеген карызынын түзүлүшүнө мүнөздөмө бергиле.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Классификация доходов и расходов бюджета Кыргызской Республики. – Б., 1997.
2. Бабич А. М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы: Учеб. - М., 1999.
3. Бюджетная система России: Учеб. под ред. Г.Б. Поляка. – М., 2000.

4-ТЕМА. РЕСПУБЛИКАЛЫК БЮДЖЕТТИН КИРЕШЕЛЕРИ

- 4.1. Кирешелердин курамы жана түзүлүшү.
- 4.2. Салык кирешелери.
- 4.3. Салыктан тышкары кирешелер.
- 4.4. Капиталдар менен болгон операциялардан түшчү кирешелер.
- 4.5. Алынган расмий трансферттер.

4.1. Кирешелердин курамы жана түзүлүшү

Республикалык бюджетке кирешелер ар кандай булактардан келип түшөт жана ар кандай казналык жана жөнгө салаарлык табияты бар. Казналык кызмат аткаруусу – мамлекеттин бюджетине каражаттарды мобилизациялоодо турат. Мамлекеттин көп кырдуу социалдык, экономикалык, саясий жана коргонуу милдеттерин чечүүдө бир кыйла каражаттар талап кылынат жана ошол керектөөлөргө ылайык бюджеттик түзүлүшкө кирешелерди топтоо экономиканын киреше киргизүүчү казналык мүмкүнчүлүгүнө жараша болот. Бюджеттин жөнгө салуу кызматы салыкка тиешелүү. Салык аркылуу мамлекет экономикалык агенттердин иш-аракетине таасир этет, башкача айтканда экономиканын ар кандай тармактарына капиталды салуу стимулун күчөтөт же басаңдатат, жеке менчиктин төлөө мүмкүчүлүк суроосун кеңейтет же кыскартат.

Мындай кирешелерге төмөнкүдөй кириштердин түрлөрү кирет:

- салык кириштери;
- салыктан тышкары кириштер;
- капиталдар аркылуу жүргүзүлгөн операциялардан алынган кириштер;
- расмий алынган трансферттер;
- бюджеттик каражаттардын калдыктары.

Республикалык бюджеттин кирешелеринин түзүлүшү 4.1. сүрөттө көрсөтүлгөн.

Бюджеттин кирешелер бөлүгүнүн негизин салыктар (73-79 пайызын) жана салыктан тышкары кириштер (14-21 пайызын) түзөт.

Мындан тышкары кирешенин булактары капитал аркылуу жүргүзүлгөн кирешелерден (1 пайыздан көбүрөөк), расмий трансферттер (3-7 пайыз) түзөт. Мындан тышкары бюджеттин кирешелер бөлүгүнө мурунку жылдан калган бюджеттик каражаттар кирет.

4.1. Сүрөт.

Республикалык бюджеттин киреше бөлүгүнүн түзүлүшү

Бюджеттин киреше бөлүгүнүн ар кандай бөлүгү татаал түзүлүштөн турат, аларды толугураак кийинчерээк карайбыз.

4.2. Салык кирешелери

Салыктар мамлекетке милдеттүү, төлөнгүз, кайра кайтарылгыс төлөмдөр болуп эсептелет, алар базаларынын тибине карата бөлүнөт, ошолорго карата салык алынат, же экономикалык активдүүлүктүн түрүнө карата бөлүнөт, ошол активдүүлүктүн натыйжасына карата салык милдеттенмеси келип чыгат. Салыктар экономикалык ишмердиктин кирешелеринен, экономикалык агенттердин өз ара келишимдеринен, кээ бир товарлардан жана кызмат көрсөтүүдөн алынат.

Салык түзүлүшү өлкөнүн аймагында алынуучу салыктардын жыйыны жана салык салуу механизм, салыкты чогултуу жана түзүлүш принциптерин көрсөтөт. Биздин өлкөнүн салык

системасы динамикалуу өнүгүүдө жана дагы эле калыптануу процессинде турат. Бирок салык түзүлүшүнүн негизи түптөлдү, мында өнүккөн өлкөлөрдүн тажырыйбалары колдонулду жана жергиликтүү өзгөчөлүктөр көңүлгө алынды. Негизги салыктар Салык Кодекси аркылуу жөнгө салынат, ал салык түзүлүшүнүн түзүлүшүн да аныктайт (кээ бир салыктардан башкасын, ал салыктар тууралуу биз кийинчерээк айтабыз).

Салык Кодекси, бажы мыйзамдары тарабынан жөнгө салынуучу бажылык пошлиналардан, жыйындардан жана төлөмдөрдөн башкаларды, Кыргыз Республикасынын аймагындагы бардык салыктар, аларды ишке ашыруу, салык төлөөчүлөрдүн укугу жана милдеттери боюнча мыйзам жоболорунун жыйындысы болуп эсептелет. Салык Кодекси аймактагы ишке киргизилген салыктын түрлөрүн, салыктык милдеттердин жаралуу шарттарын жана алардын төлөө тартибин аныктайт, салык төлөөчүлөрдүн жана салык органдарынын укуктарын жана милдеттерин тастыктайт, салык көзөмөлүнүн формаларын жана ыкмаларын аныктайт, салык төлөөчүлөрдүн жана салык органдарынын салык мыйзамын бузуудагы жоопкерчилигин жана салык органдарынын иш аракеттерине арыздануу тартибин аныктайт.

Салыктарды чектөөдө төмөнкү түшүнүктөр аныкталат:

- салык төлөөчүлөр;
- салык салуу объектилери;
- салык базасы;
- салык ставкалары;
- салык мөөнөтү;
- салык эсептөө тартиби;
- салыкты төлөө тартиби жана мөөнөтү.

Республикада жалпы мамлекеттик салыктарды кармоодо салыктардын ставкалары, салык салуу объектилери, салык төлөөчүлөр, салык чогултуунун ыкмаларын Салык Кодекси аныктайт жана Салык Кодексине ылайык жергиликтүү кеңештер тарабынан колдонулуучу жергиликтүү салыктар аныкталат.

Кыргыз Республикасынын аймагында салыктарды киргизүү жана жоюу укугу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине гана таандык.

Өткөн жылдардын тажырыйбасын эске алсак, казналык кайра өзгөрүүлөр салыктарды алуунун өсүшүнө мүмкүнчүлүк түздү, салыкты жандандырууга тоскоол болгон жок. Ошондой болсо да кийинки жылдарда салык мыйзамына өзгөртүү киргизилбесе өнүгүүнүн белгилүү өлчөмүнө жетишүүдө кээ бир кыйынчылыктар болот.

Ички дүң продукциясындагы салык кириштеринин үлүшүн көбөйтүүдө бирден бир практикалык каражаттар болуп, салык тартибин катуу сактоого жетишүү эсептелинет, анткени салык салуу ставкалары эл аралык нормаларга жакындап калды жана айыл чарбасында салык салуудагы жеңилдиктер алынып салынды.

Өкмөттүн казналык саясатынын олуттуу багыты, кеңири салык салуу базасына негизделген салык салуу түзүлүшүн туруктуу өнүктүрүү болуп эсептелинет, ал административдик чыгымдардын минималдуу азайышы менен бюджеттин кирешесин эффективдүү чогултуусун камсыз кылат. Экономикага салык жүгүнүн негативдик таасирин төмөндөтүүгө күч аракетти жумшап, салык алууну адилеттүү негизде жүргүзүү маанилүү факторлордон болуп кала берет.

Бюджеттик кирешелерди камсыз кылуунун стратегиясынын негизги принциптери индикативдик пландоодон четтеп жана каражаттардын максималдуу үнөмдөлүшү менен салык төлөөчүлөргө адилет мамиле жасоо максатын көздөп жана жалпы экономиканын эффективдүү иштешин камсыз кылып бюджеттик кирешелерди чогултуу болуп саналат.

Бюджеттик кирешелерди чогултуудагы талаптар объективдүү божомолдоо расчетторуна негизделет, бул бюджеттик процесстердин тууралыгын бекемедейт жана салык чогултуу көрсөткүчтөрүн атайын мурдатан белгилөө практикасын четтетет. Мына ушулардын негизинде Салык саясатынын Концепциясында көрсөтүлгөн салык саясатынын төмөндөгүдөй башкы багыттары көрсөтүлгөн сунуш кылынат:

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

- бюджеттин тең салмактуулугун ишке ашыруу үчүн жана салык түзүлүшүнүн экономикалык чыгымдарынын минималдуулугуна жетишүү үчүн бюджеттик кирешелердин туруктуу агымын камсыз кылуу;

- салык түзүлүшүн жөнөкөйлөтүү;

- салык түзүлүшүнүн туруктуулугун колдоого мыйзамга баш ийүүнү камсыз кылуу жана салык төлөөдөн баш тарткандардын санын кыскартуу;

ошондой эле:

- түз жана кыйыр салыктар түзүлүшүн жакшыртуу жана колдоо;

- бюджет алдында катуу талап отчетторун камсыз кылуу максатында салыктан тышкаркы төлөмдөрдү реструктуризациялоо.

Азыркы мезгилде мамлекеттин бюджети керектөө салыктарына (КНС; акциз салыгы, жекече товар жүгүртүү салыгы) көп көз каранды болууда.

Ошондуктан салык тартибин катуу сактоого жетишүүдө негизги каражат катары кыйыр салыктарды алуу алдыңкылардан болуп эсептелинет. Ошол эле учурда инвестициянын көбөйүшү иш менен камсыз кылууга таасирин тийгизет жана анын жыйынтыгы жеке адамдан алынуучу киреше салыктарын көбөйтөт. Салыктардын төлөнүшүнүн көбөйүшү бюджетти пайда кылуучу негизги сектор болгон энергетика секторунун жана алтын кенин казып алуучу өндүрүш тармагынын ишкердигине жараша болот.

Салыктар республикалык бюджеттин кирешелеринин негизги түрү жана алар жалпы кирешелердин көлөмүнүн 70-78 пайызын түзөт. Мында биз республикалык бюджетинин киреше базасын түзгөн салыктын түрлөрүн гана карайбыз. Мындан тышкары жергиликтүү деңгээлдеги салыктардын бир катар түрү бар, анткени алар жергиликтүү бюджетти каржылоого чогултулат. Алар жергиликтүү бюджетке арналган бөлүмдө каралат.

4.1. таблица.

**Республикалык бюджеттин салык кирешелери
млн.сом менен**

	2000	2001	2002
Салык кириштери	6389,0	7697,5	8710,4
Киреше салыгы	490,0	624,6	704,1
Пайдадан алынган салык	372,1	645,9	628,9
Башка классификацияланбаган киреше салыгы, пайдадан алынган салыктар	29,8	35,0	52,6
Салык органдарынын конфискациясынан, айып жана башка санкцияларынан	3,7	3,5	4,7
Дивиденддерден алынган жана юридикалык жактардын проценттеринен алынган салыктар	2,6	8,3	12,7
Резидент эместердин кирешелеринен алынган салык	23,5	22,2	32,4
Камсыздандыруу фонддорунан түшкөн кириштер	-	0,9	2,7
Милдеттүү патенттөөдөн түшкөн кирешелер	-	-	41,1
Чакан ишкердик субъектилеринен алынган бир жолку салыктар	-	-	2,9
Товарлардан жана кызмат көрсөтүүдөн алынган ички салыктар	5221,0	6090,6	6862,0
Кошумча нарк салыгы (КНС) – баардыгы	2976,2	4221,4	4793,7
Ички продукциялардан алынган КНС	1237,3	1351,6	1530,8
Ташылып келинген продукциялардан алынуучу КНС	1738,9	2869,8	3262,9
Акциз салыгы – баарысы	1150,2	887,8	888,1
- Ички продукцияларга акциздер	683,9	398,98	360,2
- Импорттук продукцияларга			

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

акциздер	466,3	488,9	527,9
Автомобилдик транспорт каражаттарынан алынган салыктар	469,5	374,6	336,7
Транспорт каражаттарынын ээлеринен алынуучу салыктар (жеке адамдар)	34,9	-	-
Автожолдорду пайдалануудан алынган салыктар	434,7	374,6	336,7
Товарларды пайдалануудан же товарларды пайдаланууга же башка иштерди аткарууга улуксат алуудан салыктар	10,2	0,9	0,7
Алдын ала эскертүү жана өзгөчө кырдаалдагы абалды жоюуга түшкөн каражаттар	589,1	580,3	651,3
Минералдык-сырьелук базаларды жаңыртууга жана өнүктүрүүгө түшкөн каражаттар	24,3	24,8	191,5
Суу ресурстарын пайдалануудан төлөмдөр	0,4	-	-
Минералдык ресурстарды пайдалануудан төлөмдөр	0,5	-	-
Салык органдарынын конфискациялоодон, айып жана башка санкциялардан алынган төлөмдөр	1,4	0,6	0,1
Эл аралык соодадан жана тышкы операциялардан алынган салыктар	275,1	301,4	418,9

Салыктар түз жана кыйыр салыктарга бөлүнөт. **Түз салыктар** өндүрүш факторлорунун кирешелеринен алынат. Республикалык бюджетке киреше алып келүүчү түз салыктардын төмөндөгүдөй түрү бар:

- жеке адамдардан алынуучу киреше салыгы;
- юридикалык жактардын пайдасынан алынган салыктар.

Салыктын бул тобуна жеке адамдардын кирешесинен алынуучу же мекемелердин пайдасынан алынуучу салыктар кирет. Мындан тышкары бул топко капиталдын базар баасындагы өсүшүнөн алынган салык, жерди саткандан түшкөн кирешеден алынуучу салык, баалуу кагаздардын операциясынан жана башка активдерден алынуучу салыктар кирет (4.2. сүрөттө көрсөтүлгөн).

Жеке адамдардан алынуучу киреше салыгы, жеке адамдардын жылдык жыйындысынан салык салынбаган сумманы алып салгандан кийинки кирешеден алынат. Салык салынбаган сумма багуудагы адамдардын санына, жеңилдик алуу укугуна жана кирешелерди алуудагы чыгымдарга жараша болот. Акционердик коомдон алынган проценттик кирешелерден жана дивиденддерден салык аларды берген тараптан алынат. Эмгек акыдан алынуучу киреше салыгын жумуш менен камсыз кылгандардан кармалат жана салык органдарына төлөнөт.

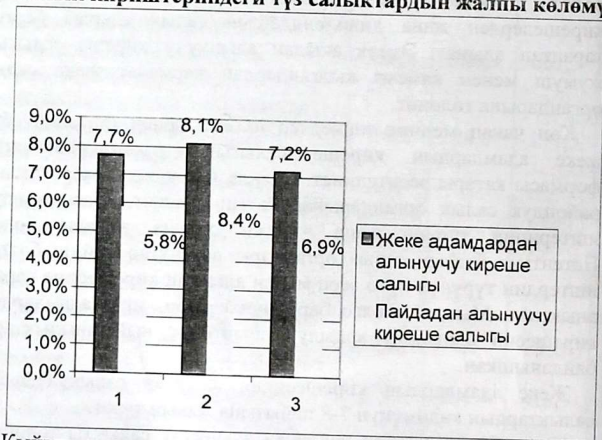
Көп чакан менчик ишкерлер патент менен иштешет, бул жеке адамдардын киреше салыгынын жөнөкөйлөтүлгөн формасы катары эсептелинет. Мында чакан ишкерлер патенти райондук салык органдарынан сатып алышат, баасы кылган иштеринин түрүнө жана ээлеген ордуна жараша болот. Патенттин баасын салык органдары патенттөө тийиш болгон иштердин түрүнүн орто эсеп менен алынган кирешесине карата аныктайт. Мындай жолго баруунун себеби, жеке адамдардын кирешесин башкаруу аркылуу аныктоочу кыйынчылыктарга байланышкан.

Жеке адамдардын кирешесинен алынган салык баардык салыктардын көлөмүнүн 7-8 пайызына жакын түзөт.

Юридикалык жактар пайдадан алынуучу салыкты төлөшөт. Бул салыктын түрү жалпы салык төлөмдөрүнүн 5,8 – 8,4 пайызга жакынын берет.

Кээ бир ишкердиктин түрүнөн пайдадан алынуучу салык кармалбайт, мында алар атайын милдеттенген патентинин негизинде иштешет. Бул учурда патентке төлөнгөн акы пайдадан алынуучу салыкты өзүнө кошот. Бирок милдеттүү

патенттерден алынган киреше, салык төлөмдөрүнүн анча көп эмес бөлүгүн түзөт. Юридикалык жактардын проценттик кирешелери жана дивиденддеринен башка кирешелеринен тышкары алынат. Мунун себеби, капиталдын кирешелүүлүгү инвесторлордун мамилесине таасир этет, ошондуктан капиталдардан алынган кирешелерден алынуучу салык, башка кирешелерден бөлүнүп өзүнчө алынат. Мындан тышкары, резидент эместердин кирешесинен салык, резиденттердин башка кирешелеринен бөлүнүп өзүнчө алынат. Бул түрдөгү салыктардын көлөмү жалпы салык кириштеринин бир аз эле үлүшүн түзөт.

4.2. Сүрөт.**Салык кириштериндеги түз салыктардын жалпы көлөмү**

Кыйыр салыктарга товарлардан жана кызмат көрсөтүүдөн алынуучу, ички салык деп классификацияланган, баардык салыктар кирет. Бул салыктар товарлардын сатуу көлөмүнүн жана кызмат көрсөтүүлөрдүн акчалай түрүндө же товарлардын физикалык көлөмүнө карата байланышкан. Бул салыктардын ичинен эң маанилүүлөрүнө төмөнкү салыктар кирет:

- кошумча нарк салыгы (КНС);

- акциз жыйыны;
- автомобильдик транспорт каражаттарынан алынуучу салыктар;
- алдын ала эскертүү жана өзгөчө кырдаалдагы абалды жоюуга түшкөн каражаттар;
- минералдык-сырьелор базасынын өнүктүрүүгө жана калыбына келтирүүгө түшкөн каражаттар;
- эл аралык соодадан жана тышкы операциялардан алынган салыктар.

Кошумча нарк салыгы (КНС) баардык салык кириштеринин 55,03 пайызына жакынын берет жана республикалык бюджеттин кирешелеринин эң маанилүү булактарынын бири катары эсептелинет. Башкаруунун жеңилдиги салык кызматына салык чогултуунун жогорку көрсөткүчтөрүнө жетишүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул салык, чарбалык субъектилердин сатуулары менен чыгымдарынын айырмасынан же кошумча нарктан алынган салык болуп эсептелинет. Ал деген, салык төлөөчү өзүнүн бардык сатууга чыгарылгандарынын жөнөтүүлөрүнөн жана бул сатууга чыгаргандарды өндүрүү үчүн материалдык ресурстарды сатып алганда төлөгөн КНСтин кийинки чогулган КНСтин айырмасы. Башкача айтканда, КНСти бюджетке төлөөдө, салык алуу субъектилерине өндүрүш максатында колдонулган салык алынуучу сатууга чыгарылгандарын өндүрүүдө материалдык ресурстарды сатып алууда төлөнгөн же төлөөгө тийиш болгон КНСтин суммасын зачет кылууга укук берилет. Мындай салыкты жылдык оборотунун көлөмү 300 миң сомдон ашкан юридикалык жактар төлөөгө милдеттүү. Бирок, кээ бир кичине ишканалар да өз ыктыяры менен салыкты төлөөчүлөр болуп катталышы мүмкүн. КНСтин ставкасы баардык салык төлөөчүлөргө карата бирдей жана ал 20 пайызга барабар.

КНСти төлөөдөн бошотуу эки схема менен жүргүзүлөт:

- КНСтен бошотуу мындай түшүндүрүлөт, чарбалык субъектилердин сатууга чыгаргандарын КНС алынбайт, бирок бул сатууга чыгарылгандарды өндүрүү үчүн материалдык

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

ресурстарды сатып алуудагы төлөнгөн КНС зачет катары эсептелинбейт;

- КНСтин ноль ставкасы бул салыктан толук бошотулган болуп эсептелинет, анткени салык төлөөчүлөр сатууга чыгаргандардан салык төлөшпөйт жана өзүлөрүнүн сатууга чыгаргандарын өндүрүү үчүн материалдык ресурстарды сатып алууда төлөгөн КНСти зачет кылууга укуктуу.

Салык салуудан бошотулган сатууга чыгарылгандарга төмөнкүлөр кирет:

- 1) турак жак курулуштарын сатууга коюу же турак жай бөлмөлөрүн ижарага берүү;
- 2) каржылык кызмат көрсөтүүлөр;
- 3) камсыздандыруу жана пенсия менен камсыз кылуу боюнча кызмат көрсөтүү же башка булар менен байланышкан кызмат көрсөтүүлөр;
- 4) жогорудагы мекемелердин брокерлери жана агенттеринин кызмат көрсөтүүлөрү кошума нарк салыгынан бошотулган болуп эсептелинет;
- 5) шаардык, райондук (айыл жерлеринде) транспорт системасы тарабынан шаарлардын, кыштактардын жана шаар четиндеги пункттарга, ошондой эле, суу, темиржол жана автомобиль транспорту менен кызмат көрсөтүү;
- 6) байланыштын почта бөлүмдөрү тарабынан почталык кызматтарды көрсөтүү, ошондой эле пенсияларды жана пособияларды жеткирүү боюнча кызмат көрсөтүүлөр КНСтен бошотулган кызмат көрсөтүү болуп эсептелинет;
- 7) сатыкка чыгарылгандардын сатыкка коюлган акысы аларды сатыкка койгонго кеткен чыгымдардан ашпаса КНСтен бошотулган сатыкка чыгарылгандар болуп эсептелинет, эгерде алар:
  - коммерциялык эмес уюмдар тарабынан саламаттыкты сактоо, билим берүү, илим, маданият жана спорт мекемелери үчүн жүзөгө ашырылган товарлар, иштер жана кызмат көрсөтүүлөр болсо;
  - коммерциялык эмес уюмдар тарабынан балдарды же улгайган курактагы жарды-жармач граждандарды социалдык

жактан камсыз кылуу жана коргоо үчүн жүзөгө ашырылган товарлар, иштер жана кызмат көрсөтүүлөр болсо;

- саламаттыкты сактоо, билим берүү, илим, маданият жана спорт мекемелери тарабынан жүзөгө ашырылган кызмат көрсөтүүлөр болсо;

- руханий керектөөлөрдү канааттандыруу боюнча иш жүргүзгөн агартуу уюмдары тарабынан жүзөгө ашырылган кызмат көрсөтүүлөр болсо;

- майыптар үчүн сатыкка чыгарылган атайын товарлар болсо. Төмөндөгү товарлар, буюмдар жана башка заттар биздин өлкөдөн ташып кетүүдө КНСтен бошотулат:

1) табигый кырсыктардын, куралдуу чыр-чатактардын жана кокусунан болгон кырсыктардын кесепеттерин жоюуда жардам көрсөтүү үчүн жөнөтүлгөндөр;

2) Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан аныкталган тартипте гумманитардык жардам катарында жөнөтүлгөндөр;

3) эгерде ошол эле импорттоочу тарабынан мурда экспорттолуп кайра импорттолгондор;

4) бажы мыйзамында көрсөтүлгөндөй көрсөтүлгөн убакыт ичинде өзгөртүүсүз экспорттолот деген гарантия астында убактылуу импорттолгондор;

5) жаңылыш жеткирилген жана мурдагы экспортторго кайтарылуучу товарлар;

6) Кыргыз Республикасынын аймагынан транзит менен өткөн товарлар;

7) чет өлкөлүк кызматчылар жана өкүлчүлүктөр тарабынан расмий түрдө пайдалануусу үчүн арналган товарлар, ошондой эле элчиликтердин, чет өлкөлүк өкүлчүлүктөрдүн административдик жана технологиялык кызматчыларынын, алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн жеке пайдалануусу үчүн, бирок алып сатарлык үчүн арналбаган товарлар;

8) акциздик маркалар;

9) Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан бекитилүүчү тизмеге ылайык келген медицинаменттер;

10) Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан бекитилүүчү тизмеге ылайык келген, ошондой эле тышкы

экономикалык ишкердиктин товардык номенклатурасына туура келген окуу куралдары, мектепке тиешелүү буюмдар жана илимий басылмалар;

11) балдардын тамак ашы;

12) Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан бекитилүүчү тизмеге ылайык келген, ошондой эле тышкы экономикалык ишкердиктин товардык номенклатурасына туура келген уставдык капиталга (фондуга) кошумча салым катары алып келинген технологиялык жабдуулар.

Салык ставкасы нөлгө барабар болгон сатыкка чыгарууларга төмөнкүлөр кирет:

- экспорт;

- эл аралык жүк ташуулар;

- элчиликтик жана ага теңештирилген артыкчылыктар.

Акциз жыйыны товарлардын белгиленген топторуна салынат, аларга төмөнкүлөр кирет:

- алкогольдук ичимдиктер;

- нефтпродукциялары;

- тамеки буюмдары;

- ювелирдик буюмдар жана аң-тери буюмдары.

Негизинен бул товарлар ийкемдүү эмес суроого ээ жана алар байлык буюмдары болуп эсептелинет (ювелирдик жана аң-тери буюмдары) же алар тескери социалдык (алкогольдук ичимдиктер, тамеки буюмдары) же экологиялык (нефтпродукциялары) натыйжага (салдарга) ээ.

Акциз ставкалары негизги акциз жыйыны алынуучу товарлардын (алкогольдук ичимдиктер, нефтпродукциялары, тамеки буюмдары) атайын формасы бар (физикалык көлөмүнүн бирдигине жараша).

Мындай ыкма төмөнкүчө түшүндүрүлөт, себеби адвалордук ставкаларды (товарлардын наркынан) колдонуу башкаруу үчүн кыйын, анткени салык салуу наркын аныктоодо, салык төлөөчүлөр аны атайын азайтып коюшу мүмкүн, а бул болсо бюджеттин кирешелерин жоготууга алып келет. Адвалордук ставкалар инфляция учурунда эсеп-кысап жүргүзүүгө оптималдуу жана бат-бат кайра кароону талап кылбайт,

ошондуктан акциз жыйыны алынуучу товарлардын баасынын өзгөрүшүнүн негизинде, акцизден алынган кирешелерди түз эле жөнгө салууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Салыктардын кээ бир түрлөрү жалган максаттык милдетке ээ. Бул салыктар бюджеттин кээ бир бөлүкчөлөрүнүн чыгымдарында каражаттарды чогултуу үчүн ойлоп чыгарылган, бирок каражаттардын тартыштыгына байланыштуу бюджеттик чыгымдардын алдыңкы багыттарын каржылоодо, бул салыктардын кирешелери өзүлөрүнүн пайдасына кайра бөлүштүрүлөт. Ошондуктан бул салыктар баштапкы максаттык милдетин жоготуп коюшту.

Автомобилдик транспорт каражаттарынан алынуучу салыктар эки окшош салыктын түрүн камтыйт:

- жеке адамдардын транспорт каражаттарынын ээлеринен алынуучу салык;

- автожолдорду пайдалануудан алынуучу салык.

Биринчи салыкты жеке адамдардын транспорт каражаттарынын ээлери төлөйт. Салыктын ставкасы кыймылдаткычтын көлөмүнө жана машинанын чыккан жылына карата болот. Экинчи салыкты юридикалык жактар төлөшөт. Салыктын базасы катары юридикалык жактардын товардык продукцияларынын көлөмү эсептелинет, бул салыктын ставкасы 0,8 пайызга барабар. Соода мекемелери товар жүгүртүүнүн 0,08 пайызынан төлөшөт. Бул салык максаттык милдети үчүн ойлоп табылган, бирок бул салыктан түшкөн кириштер бюджеттик каражаттардын тартыштыгынан максатына жараша колдонулбайт. Бул салыктар рыноктук болуп эсептелинбейт, себеби чарба субъектилеринин экономикалык ишкердигинин жыйынтыгын эсепке албайт жана “өйдө-төмөн” натыйжага ээ, анткени салыктын чыгымдарын товардын баасына кошуп карайт жана салыктын базасына кошулат. Мындай салыктар Кыргыз Республикасынын Салык Кодексине кирбеген мыйзам ченемдүү актылар менен жөнгө салынат. Салык системасынын өнүгүү концепциясына карата бул салыктар убакыттын өтүшү менен кыскарарышы керек эле, бирок бюджеттин кирешелеринин кошумча булактарынын

жоктугунан муну ишке ашырууга азырынча мүмкүн эмес. Балким, бул салык транспорт каражаттарынан алынуучу салык менен алмаштырылат, анткени автомобилден гана салык алынбастан, башка аба жана суу транспорт каражаттардан салык алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондой салыктар алда канча адилеттүү болот, анткени экономикалык базасы салыктын базасы менен тыгыз байланышта болот. Бул топтогу салыктар жалпы салык төлөмдөрүнүн 4 пайызга жакынын түзөт.

Алдын ала эскертүү жана өзгөчө кырдаалды жоюу үчүн кириштелген каражаттар төлөмдөрү дагы салык катары каралат да, салык кодексинен тышкары жөнгө салынат. Мындай салык, салык төлөөчүдөн салык убактысында сатылган продукцияларынын (ишинин) баасынан 1,5 пайызы алынат. Бул салык маанисине карата максаттуу салык катары эсептелинет, мындай салыктардын түрүнөн түшкөн төлөмдөр республиканын экономикасын табигый кырсык, авария, катастрофалар болгон учурда туруктуу кызмат кылуусун камсыз кылууга, алардын тийгизген таасирин тез жоюуга, мындан тышкары кырсыкты алдын-ала болтурбоо жумуштарын жүргүзүүгө жана келтирилген кырсыктардын зыянын азайтуу иштерине жумшалмак. Бирок, бюджеттин чыгашаларды каржылоо механизмдери өзгөрүлдү, ошондуктан бул салыктардын максаттуу колдонулушу болбойт. Бул салыктардын көлөмү республикалык бюджеттин баардык салык төлөмдөрүнүн 7 пайызын түзөт. Бул салыктар автомобиль жолдорун колдонуудан алынган салык сыяктуу эле рыноктук эмес салык болуп эсептелинет жана жакында аларды кыскартуу күтүлүүдө.

Минералдык-сырьелук базаларды өнүктүрүү жана өркүндөтүү үчүн каражат төлөмдөрү – минералдык-сырьелук базаларды дагы өнүктүрүү жана оперативдүү өркүндөтүүгө жана геологиялык чалгындоо жумуштарын стабилдүү каржылоону камсыз кылуу максаттарында уюштурулган. 2002-жылга чейин бул салыктар бюджеттин кирешелеринин анча маанилүү эмес булактары болуп эсептелинген. Мурда бул салыктан бошотулган тоо-кен өнөр жайынын кээ бир ири

ишканалары бул салыкты 2002-жылдан баштап төлөй башташты жана алардын көлөмү баардык салык төлөмдөрүнүн көлөмүндө бир топ өстү (0,38 пайыздан 2 пайызга чейин) Бул салыкты, мыйзамга ылайык, менчиктин ар кандай формасына жана мекемелик тиешелүүлүгүнө карабастан, кен-байлыкты пайдалануучу бардык ишканалар төлөөгө тийиш. Салыктын базасы катары кен байлыкты пайдалануучу ишканалардын чыгарган продукциясынын наркы кызмат кылат. Салыктын ставкасы пайдалуу кен байлыктардын түрүнө карата өзгөртүлүп турат. Эгерде биздин өлкөдө тоо-кен өнөр жайы өнүксө, бул салыктан түшкөн төлөмдөр да көбөйөт.

Эл аралык соода жана тышкы операциялардан алынган салыктар негизинен товарларды импортко чыгарууда бажылык пошлиналар жана жыйым түрүндө чогултулат. Кээ бир товарларга экспортко чыгарууда пошлина коюлат, бирок экспорттук пошлинадан түшкөн кирешелер анчалык көп эмес. Пошлина алынуучу товарлардын тизмеги жана пошлина ставкалары жыл сайын бекитилет. Биздин өлкө Дүйнөлүк соода бирикмесинин (ВТО) мүчөсү катары ачык экономикага өтүүгө умтулууда жана алардын бирден бир шарты катары импорттук пошлиналардын төмөн болушу жана экспорттоодо пошлиналар жокко эсе болууга тийиш. Бул салыктын салыштырмалуу салмагы баардык салык кириштеринин 4,8 пайызын түзөт.

Жогоруда саналгандардан башка дагы салык кириштерине кирешелердин төмөнкү түрлөрү кошулат:

- салык органдарынын конфискациялары, штрафтары жана башка санкциялары;
- дивиденддерден алынган салык жана юридикалык жактардан алынган проценттер;
- резидент эместердин кирешесинен алынган салыктар;
- камсыздандыруу фондорунан кириштер;
- милдеттүү патенттөөнүн кирешелери;
- чакан ишкердик субъектилери үчүн бир жолку салык;
- суу ресурстарын пайдалануудан алынган төлөмдөр;

- салык төлөөчүлөр салык мыйзамдарын бузган учурларда, салык органдары тарабынан товарлары конфискацияланат, штрафтык санкциялар алынат.

Негизинен мыйзам бузуулар салык милдеттенмелерин төлөбөгөндө, кирешелерин, товар жүгүртүүлөрүн жашырганда жана контрабандалык товарларга байланыштуу болот.

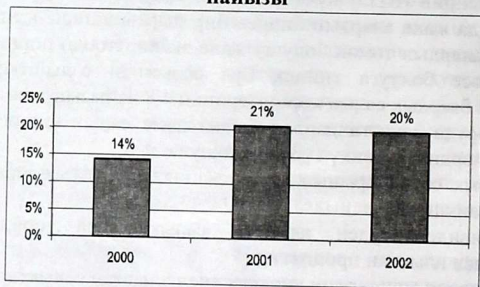
Жогоруда каралган киреше салыктарынын түрлөрүнөн башка, суу жана минералдык ресурстарды пайдалануудан алынган акылар республикалык бюджетке келип түшөт.

4.3. Салыктан тышкары кирешелер

Республикалык бюджетке башка дагы салыктык эмес кириштерден кирешелер алынат. Бул кирешелер мамлекеттик мекемелердин кызмат көрсөтүү ишкердигинин негизинде топтолот же акционердик коомдордон мамлекеттин үлүш дивиденди катары түшөт, жер үчүн арендалык төлөмүнөн же мүлктөрдүн арендалык төлөмүнөн түшөт.

4.3. Сүрөт.

Жалпы кирешелердеги салыктык эмес кириштердин пайызы

4.2. таблицада көрсөтүлгөндөй салыктык эмес киришелердин көп бөлүгүн (2002-ж. 48 пайыз) кызмат көрсөтүү жана башка атайын каражаттардан келип түшүүсү аркылуу чогултулат. Буларга калкка медициналык жактан кызмат көрсөтүү акысы кирет. Мындай акылар кызмат көрсөтүүсүнөн, баштапканын көрсөткөн кызматынан алынат.

Мамлекеттин башка дагы эң маанилүү кызмат көрсөтүүсү катары билим берүү чөйрөсүндөгү кызматы эсептелинет. Мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окууга өткөндө, контракт түрүндө окутууда, окуу жайларын ремонттоодо акы алынат. Бул келип түшүүлөрдүн бир бөлүгү ошол окуу жайларынын өзүндө калат, а бир бөлүгү республикалык бюджетке которулат. Мамлекеттик мекемелердин маданий оюн-зоок, көңүл ачуу жана спорттук иш чараларды өткөрүүдөн түшкөн пайдалар дагы бюджетке түшөт. Санитардык жана башка коммуналдык кызматтарды көрсөтүүлөрдөн алынган жыйымдар, ритуалдык кызмат көрсөтүүдөн алынган акылар дагы кирешенин бир бөлүгүн түзүшөт жана алар кийин ушул кызматтарды кармоого жумшалат. Буюмдарды жана баалуу металлдардын аралашмаларын апробациялоодо жана белги коюудагы акылар ювелирдик буюмдарды чыгаруучулардан алынат. Ички иштер министрлиги жеке менчик турак жайларда жана мамлекеттик имараттарда күзөт кызматын көрсөтөт жана сигнализация системаларын орнотот. Алынган кирешелер республикалык бюджетке салыктык эмес киреше катары эсептелинет. Арбитраждык соттордон жана ички иштер органдары тарабынан калкка жаңы паспортторду берүүдө мамлекеттик пошлина алынат жана алар республикалык бюджеттин дагы бир кирешесинин булагы катары эсептелинет.

Башка дагы салыктык эмес маанилүү кирешелердин тобуна мамлекеттин менчигинен алынган кирешелер кирет. Бул топтогу кирешелердин көпчүлүк бөлүгүн Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын пайдасы түзөт. Өкмөт акчалык депозиттерин Улуттук Банкта кармашат да, аларга эсептелинген пайыздар республикалык бюджеттин салыктык эмес кирешеси катары эсептелинет.

Мындан башка дагы маанилүү суммалар акционердик ишканалардан мамлекеттик менчиктин үлүш дивиденди катары түшөт. Мамлекет берген кредиттердин пайыздары, жерлерди жана мамлекеттик имараттардын жайларын арендага берүүдөгү акылар, лицензия берүүдөгү акылар, лотерея иштерин өткөрүү

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

укугун берүүдөгү акылар, МАИнин көрсөткөн кызматындагы жыйымдар республикалык бюджетке келип түшөт.

4.2. таблица.

Республикалык бюджеттин салыктык эмес кирешелери млн.сом менен

	2000	2001	2002
Салыктык эмес кириштер – баардыгы	1157,3	2209,1	2409,5
Улуттук банктын пайдасы	-	289,9	277,2
Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн улуттук банкагы депозиттеринин пайыздары	88,6	177,8	275,3
Жерлерди арендага берүүдөгү төлөмдөр	-	-	-
Мамлекеттик имарат жайларын арендага берүүдөгү төлөмдөр	2,5	1,2	2,8
Лицензия берүүдөгү төлөмдөр	0,3	2,6	4,2
Лицензия берүүдөгү башка дагы кириштер	-	-	-
Лотерея ишкердигинин укугун берүүдөгү төлөмдөр	-	0,5	0,7
Мамлекеттик ссудалардан, депозиттерден түшкөн пайыздар	10,5	-	-
Акционердик ишканалардан түшкөн дивиденддер	40,3	392,3	299,9
Мамлекеттик эмес секторлордун кирешелеринен түшкөн башка кириштер (анын ичинен “Кумтордун” салыктык эмес кириштери)	172,1	206,7	145,5
МАИнин техникалык кароо өткөрүүдө, экзамендерди алууда, айдоо укугуна ээ болууда алынган жыйымдар	3,6	4,1	1,8
Кызмат көрсөтүүдөн келип түшүүлөр жана башка атайын каражаттар	-	-	14,1

Баалуу металлдардын аралашмаларын жана буюмдарын пломбирлөөдө, белги коюудагы төлөмдөр	1,1	1,3	1,6
Ички иштер органдарынын паспортторду берүүдө алынган мамлекеттик пошлиналары	17,0	21,0	42,7
Юстиция органдары тарабынан алынуучу мамлекеттик пошлиналар	-	-	-
Арбитраждык сот органдары тарабынан алынуучу мамлекеттик пошлиналар	5,0	5,0	9,2
Салыктык эмес келип түшүүлөрдөгү конфискациялар, штрафтар жана башка санкциялар	17,7	27,1	28,4
Автомобиль каражаттарын регистрациялоодон жана кайра регистрациядан өткөрүүдөгү төлөмдөр	67,4	61,6	81,7
Айыл-чарба техникаларын сатып алуу жана сатуудагы жыйымдар	-	-	-
Салыктык эмес башка төлөмдөр	172,2	44,1	36,5
Каржы министрлигинин салыктык эмес башка төлөмдөрү	-	7,9	6,4

4.4. Капиталдар менен болгон операциялардан түшчү кирешелер

Капиталдар менен жүргүзүлгөн операциялардан алынган кирешелер жалпы республикалык бюджеттин кирешелер бөлүгүнүн болгону 1 пайызга чейинин түзөт. Бул операцияларга мамлекеттин карамагындагы негизги капиталдарды сатуу, башкача айтканда мамлекетке караштуу квартираларды же мамлекеттин эсебинен курулган каражаттарды сатуу жана алтындын жана товарлардын корун сатуу кирет. (4.3. таблица)

Капиталдар менен жүргүзүлгөн операциялардан алынган кирешелер млн.сом

	2000	2001	2002
Капиталдар менен жүргүзүлгөн операциялардан алынган кирешелер	20,1	57,0	121,3
Негизги капиталдарды сатуу	2,9	0,8	0,6
Жарамдарга квартираларды сатуудан түшкөн кириштер	-	-	-
Мамлекеттин фондусундагы баалуу металлдарды сатуудан түшкөн кириштер	1,0	0,4	0,6
Негизги капиталдарды сатуудан түшкөн башка кириштер	1,9	0,5	-
Мамлекеттин корундагы товарларды сатуудан түшкөн кириштер	17,2	56,2	120,7

Квартираларды сатуу негизинен мамлекеттик мүлктү приватташтырууда жүргүзүлөт. Кээде мамлекет стратегиялык корундагы унду, буудайды, нефтпродукцияларын же баалуу металлдарын сатат. Булар негизинен товарлардын корун жаңылоодо же бюджеттин тартыштыгын каржылоодо жүргүзүлөт.

4.5. Алынган расмий трансферттер

Кыргызстан өткөөл экономикасы формасындагы өнүгүү жолундагы өлкө катары татаал реформалоо мезгилин башынан өткөзүп жатат. Өлкөнүн ичиндеги чогултулган мамлекеттик кирешелер экономикалык жана социалдык түзүлүштүн реформаларын жүргүзүүгө жана мамлекеттик кызматтын минималдуу деңгээлин сактоого кеткен баардык чыгымдарды жаба албай жатат. Өткөөл мезгилдин биринчи жылдарында мамлекеттин кирешелери аябай эле кыскарды, ал эми советтик

мезгилден калган социалдык программалардын оор абалына карата чыгымдарды кыскартуу кыйындыкта турду.

Биздин өлкө көз карандысыздыкты алган жылдары мамлекеттин карызынын көлөмүн аябай көбөйтүп алды. Азыркы мезгилде бул оор абалды тейлөө республикалык бюджетке кошумча жүктү алып келүүдө. Ошондуктан бюджеттин кирешелеринин салыштырмалуу өсүшүнө карабай, тыштан каржылоо беделине (таасирине) муктаж болууда. Мындай трансферттер утурумдук жана капиталдык болуп бөлүнөт. Утурумдук трансферттер утурумдук чыгашаларды ишке ашырууга тийиш. Аскердик багыттагы баардык трансферттер утурумдук трансферттерге кошулат.

4.4. таблица.

Расмий алынган трансферттер млн.сом менен

	2000	2001	2002
Расмий алынган трансферттер	608,2	622,0	823,6

Капиталдык долбоорлорго трансферттер максаттуу багыттар боюнча багытталат. Адатта мындай трансферттер капиталдык товарларды сатып алууга же түзүүгө жумшалат жана алар согуштук максат үчүн эмес өндүрүштө колдонулат.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Республикалык бюджеттин кирешелеринин курамы жана түзүлүшү.
2. Салыктардын кызматы. Салыктардын негизги түрлөрү.
3. Салыктык эмес кирешелердин курамы жана түзүлүшү.
4. Расмий трансферттер жана алардын колдонулушу.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Финансово-экономический бюллетень./Министерство финансов Кыргызской Республики, 2002.
2. Общая теория финансов./Под. ред. Л.А.Дробозиной. –М.,
3. Финансы, денежное обращение, кредит./Под ред. Л. А. Дробозиной. – М.,
4. Ширяев И.П. Управление бюджетными ресурсами Москвы: задачи и перспективы.// Финансы. – 1996. - № 2.
5. Government Finance Statistical Manual, 2001, IMF, Washington.
6. Managing Public Expenditure, A reference book for transition countries, Phare.

5-ТЕМА. РЕСПУБЛИКАЛЫК БЮДЖЕТТИН ЧЫГАШАЛАРЫ

- 5.1. Республикалык бюджеттин чыгашаларынын негизги багыттары.
- 5.2. Мамлекетти башкарууга жумшалуучу чыгашалар.
- 5.3. Коргонууга жана укуктук тартипти сактоого жумшалуучу чыгашалар.
- 5.4. Өндүрүш чөйрөсүнө жумшалуучу чыгашалар.
- 5.5. Социалдык чөйрөгө жумшалуучу чыгашалар.

Бюджеттин чыгашалары – мамлекет өзүнүн кызмат милдетин аткарууга жумшалган каражаттар болуп эсептелет. Бул чыгашалар мамлекеттин бардык экономикалык агенттер менен болгон өз ара катнашын билдирет. Бюджеттик чыгашалардын негизинде, мамлекеттин борбордоштурулуп аккумуляцияланган акчалай каражаттарынын фондусун ар кандай багыттар боюнча пайдалануу процесси жүрөт.

Бюджеттик чыгашалар экономикалык мааниге ээ, алар чыгашалардын көптөгөн түрлөрүнөн пайда болот. Ар бир чыгашанын түрүнүн сандык жана сапаттык мүнөздөмөсү бар. Сапаттык мүнөздөмө, кубулуштун экономикалык табиятын көрсөтүү менен, бюджеттик чыгашалардын даректүү пайдаланууга мүмкүндүк берет, ал эми сандык мүнөзү – алардын көлөмүн көрсөтөт.

Бюджеттик чыгашалар ар түрдүү милдеттерди жана көптөгөн максаттарды чечүү үчүн жүргүзүлөт. Бул бардык милдеттер жана максаттар мамлекеттин табиятына жана аткарган кызматына, өлкөнүн өнүгүү деңгээлине, бюджеттин экономика менен терең байланышына, мамлекеттин административдик-аймактык түзүлүшүнө шартталган. Көрсөтүлгөн факторлордун бири-бирине айкалышы социалдык-экономикалык өнүгүүнүн белгилүү бир этабында мамлекеттик бюджетти чыгаша системасын аныктайт.

Биздин өлкөдө мамлекеттин чыгашалар саясаты, мамлекеттин бардык социалдык кепилин жана калктын жакыр катмарынын кызыкчылыгы үчүн экономикалык өнүгүүгө ыңгайлуу шарт түзүүнү каржылоого багытталган. Республикада

жакырчылыктын деңгээлин кыскартууга жана экономикалык өнүгүүгө таасир этүү максатында, мамлекеттин чыгым саясаты, комплекстүү өнүгүүнүн негизи жана жакырчылыкты кыскартуу боюнча Улуттук стратегия программаларында орчундуу деп көрсөтүлгөн социалдык секторду, ошондой эле инфраструктураларды жана транспорт секторлорун каржылоого көбүрөөк көңүл бөлүнгөн.

Мамлекеттик сектордо орточо эмгек акынын деңгээлин этаптар боюнча жогорулатуу жана колдоо үчүн анын натыйжалуулугун жогорулатуу, күчөтүү маселеси негизги маселелерден болуп эсептелет. Бюджеттик чыгаша саясаты түшкөн кирешеге ылайык, бюджеттин аткарылышын тыкан көзөмөлдөөгө багытталган. Эгерде чыгашанын жалпы суммасы кыскарса, анда өнүгүүнүн комплекстүү негизги программасын ишке ашыруу стратегиясынын биринчи этабы болгон – Жакырчылыктын деңгээлин кыскартуунун Улуттук стратегиясы программасындагы орчундуу багыттарды каржылоо биринчи орунга коюлат.

Бюджет, каражаттарды чыгымдоонун багыттарын айкын көрсөтүү менен, ошол эле мезгилде, мамлекеттин экономикалык саясатынын бирден-бир куралы болуп эсептелет. Бюджет аркылуу улуттук кирешени, калктын ар кандай катмарынын ортосунда жана аймактардын ортосунда бөлүштүрүү жүргүзүлөт. Бардык экономиканын кайрадан түзүлүп калыптанышына (реформаланышына) жараша, бюджеттик каржылоонун механизмдери жана түзүлүшү кайрадан түзүлөт, ар кандай багыттар боюнча бөлүнгөн ресурстардын көлөмү да өзгөрөт.

5.1. Республикалык бюджеттин чыгашаларынын негизги багыттары

Коомдун экономикалык жашоосунда, бюджеттик чыгашалардын ролун жана маанисин түшүндүрүү үчүн, аларды өз-өзүнчө аныкталган белгилери боюнча классификациялашат.

Биринчи кезекте бюджеттик чыгашалар өндүрүштү кеңейтип өнүктүрүүгө тийгизген таасири боюнча бөлүштүрүлөт. Мында

негизинен утурумдук жана капиталдык бюджеттик чыгашалар өз-өзүнчө бөлүнөт.

Утурумдук чыгашалар бюджеттик уюмдарды кармоо жана алардын утурумдук керектөөлөрүн камсыз кылуу үчүн бюджеттик каражаттарды берүүгө байланышкан. Бул чыгашалар, мамлекеттин керектөөлөрүнө кетүүчү чыгымдарды (экономикалык жана социалдык инфраструктураларды, реалдуу сектордогу мамлекеттик тармактарды, товарларды сатып алуу, граждандык жана аскер мүнөздөгү кызматтарды көрсөтүү, мамлекеттик мекемелердин утурумдук чыгымдары) төмөнкү баскычтагы бюджетке берилүүчү утурумдук субвенция, мамлекеттик жана жеке ишканаларга берилүүчү субсидия, транспорттук чыгымдар, мамлекеттин карызы боюнча проценттик төлөөлөр жана башка чыгымдарды өзүнө камтыйт. Эреже катары, бул чыгашалар бюджеттеги же бюджеттеги утурумдук чыгашалар жана кирешелер бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн чыгымдарга дал келет.

Капиталдык чыгашалар – негизги мүлккө салым кошууга жана запастарды көбөйтүүгө байланышкан акчалай чыгымдар эсептелет. Аларга реалдуу сектордун ар түрдүү тармактарына бюджеттин эсебинен капиталдык салымдарды бөлүү, инвестициялык субсидия жана мамлекеттик жана менчик ишканаларга, жергиликтүү бийлик органдарына узак мөөнөткө берилген кредиттер кирет. Бул топтордун чыгашалары мамлекеттин бюджетинин капиталдык чыгашаларында жана кирешелеринде көрсөтүлөт.

Ар бир жогоруда айтылган топтордун чыгашалары мекемелик жана максаттык белгилери боюнча бөлүнөт.

Мекемелик белгиси бюджеттик каражаттарды алуучуларды, ар бир топтордун чыгашалары боюнча тиешелүү министрстволорго, башка мамлекеттик мекемелерге же болбосо, юридикалык жеке адамдарга бөлүүгө мүмкүндүк берет. Бюджеттик чыгашанын бул белги классификациясы башкаруу системасынын өзгөрүшүнө байланыштуу болгон чыгашалардын түзүлүшүнүн орчундуу өзгөрүүлөрүн чагылдырат. Программалык бюджет деп аталган бюджет,

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

бюджеттик чыгымдардын мекемелик белгисинин базасында түзүлөт.

Максаттуу белги бөлүнүп жаткан чыгашаларды чыгымдоонун кайсы түрүнө кеткенин кароого мүмкүндүк берет. Максаты боюнча бөлүнгөн чыгашалардын классификациясы бюджеттик каражаттарды рационалдуу пайдаланууга мүмкүндүк түзөт жана бюджеттик каражаттарды пайдаланууну натыйжалуу жана иштиктүү көзөмөлдөө жүргүзүү үчүн база болуп эсептелет. Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасында 14 максаттуу багыттар боюнча чыгашалар классификациясы колдонулат.

Алар:

1. Жалпы маанидеги мамлекет тарабынан көрсөтүлүүчү кызмат;
2. Коргоо;
3. Коомдук тартип жана коопсуздук;
4. Билим берүү;
5. Саламаттыкты сактоо;
6. Социалдык камсыздоо жана камсыз кылуу;
7. Коммуналдык турак жай чарбасы;
8. Эс алууну уюштуруу жана маданий-диний иш чаралар;
9. Жылуулук-энергетикалык комплекси;
10. Айыл чарба, суу, токой чарбачылыгы;
11. Тоо-кен өнөр жайы, курулуш;
12. Транспорт жана байланыш;
13. Экономикалык ишмердикке байланышкан башка кызмат көрсөтүүлөр;
14. Негизги топторго киргизилбеген чыгымдар.

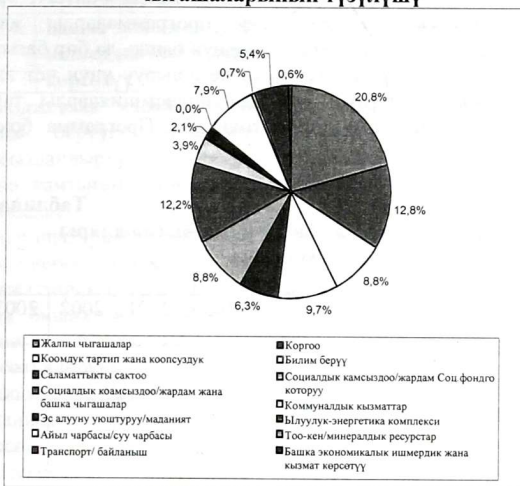
Бюджеттик каражаттардын негизги бөлүгү мамлекетти башкарууну жүргүзүүгө жана социалдык программаларга бөлүнөт. Төмөндө, 2002 жылдагы республикалык бюджеттин чыгашаларынын түзүлүшүнүн сүрөтү көрсөтүлгөн.

Сүрөттө көрсөтүлгөндөй, республикалык чыгашалардын негизги статьялары билим берүү (9,7 пайыз) социалдык камсыздоо жана социалдык камсыздандыруу (12,2 пайыз), жалпы маанидеги мамлекеттик кызмат көрсөтүү (20,8 пайыз),

коргонуу (12,8 пайыз) жана саламаттыкты сактоо (6,3 пайыз) болуп саналат.

5.1.Сүрөт

Республикалык бюджеттин 2002-жылдагы чыгашаларынын түзүлүшү

Бюджеттик каражаттар министрстволорго, мекемелерге жана ишканаларга өндүрүштү кеңейтүүгө, өндүрүштү жөнөкөй жол менен өстүрүүнү камсыз кылууга, операциялык жана башка чыгашаларга жумшалуучу керектөөлөргө берилет. Мындай чыгашалар министрстволор, мекемелер жана ишканалар боюнча пландаштырылат, ошону менен бирге максаттуу жумшоого боюнча чыгашалар да каралат. Реалдуу сектордун орчундуу тармактарына жылуулук берүүчү өнөр жайлар, энергетика, айыл чарбасы жана транспорт кирет. Мамлекет тарабынан өндүрүштүн материалдык сферасына, турак жай коммуналдык чарбасына жумшалуучу чыгашалар да реалдуу секторду каржылоого жумшалуучу чыгымдарга кирет.

Өндүрүштү каржылоого бюджеттин бардык чыгашалардын 15 пайызына жакыны жумшалат.

Мындан сырткары, чыгашалардын бөлүгү аларды пландаштырууда жана каржылоодо, атайын адистештирилген топторго бөлүнөт. Бул чыгашалардын пайда болушу, эреже катары, мамлекеттин максаттуу программаларды иштеп чыгышына байланышкан. Чыгымдоонун башка да бир багыты – бул максаттуу программаларды ишке ашыруу үчүн чет элдик инвестицияларды тартуу. Мындай инвестицияларды тартуу мамлекеттик деңгээлдеги инвестициялык Программа боюнча ишке ашырылат.

Таблица 5.1.

Республикалык бюджеттин чыгашалары
млн.сом.

№	Чыгашанын түрлөрү	2000	2001	2002	2003
1.	Жалпы чыгаша				
2.	Коргонуу				
3.	Коомдук тартип жана коопсуздук				
4.	Билим берүү				
5.	Саламаттыкты сактоо				
6.	Социалдык коргоо/Соц.фондго которууга жардам				
7.	Социалдык коргоо/жардам – башка чыгымдар				
8.	Коммуналдык кызмат көрсөтүү				
9.	Эс алууну уюштуруу/маданият				
10.	Жылуулук-энергетика комплекси				

11.	Айыл-чарбасы, суу чарбасы				
12.	Тоо-кен/минералдык ресурстар				
13.	Транспорт-байланыш				
14.	Башка экономикалык ишмердик жана кызмат көрсөтүү				

Бюджеттик каражаттардын 35 пайызынын ашыгыраагы, билим берүү, социалдык камсыздоо жана социалдык камсыздандыруу, маданиятты жана саламаттыкты сактоону өзүнө камтыган социалдык программаларды камсыз кылууга жумшалат.

Чыгашалардын экономикалык кызматы, бул каражаттардын кайсы керектөөгө жумшалаары аркылуу аныкталат. Бюджеттик каражаттардын негизги бөлүгү мамлекеттик кызматкерлердин жана бюджеттик уюмдардын кызматкелерине эмгек акы төлөөгө, бюджеттик уюмдардын коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрүнө жумшалат. Бул жерде, ар кандай коомдук жашоо областтарында, атап айтканда билим берүү, илим жана маданиятты мамлекет көрүнүктүү роль ойноору көрүнүп турат. Көрсөтүлгөн топтордун чыгашаларына кошумча жалпы мамлекеттик орчундуу программаларды аткарууга чыгымдар жумшалышы мүмкүн.

Максаттуу программалардын айрым түрлөрү боюнча каражаттарды бөлүштүрүү орчундуу иштерге бюджеттик каражаттарды топтоштурууга жана аларды мамлекеттик бийлик органдары тарабынан көрсөтүлгөн негизги багыттар боюнча пайдаланууну камсыз кылат. Мындай программалар аз камсыз болгон үй-бүлөөлөрдү же болбосо айрым жарандар тобун колдоону камтышы мүмкүн.

5.2. Мамлекетти башкарууга жумшалуучу чыгашалар

Мамлекеттик башкарууга жумшалуучу чыгашаларга аткаруучу жана мыйзам чыгаруу органдарын кармоого, каржылык жана бюджет салык салыгын жүргүзүүгө, сырткы

саясат иш аракеттерди жана фундаменталдык илимий изилдөөлөрдү ишке ашырууга жумшалуучу чыгашалар кирет. Төмөнкү таблицада (5.2.) мамлекетти башкарууга кеткен 1999-2001 жылдардагы чыгашалар көрсөтүлгөн.

Таблица 5.2.
Мамлекетти башкарууга жумшалган чыгашалар
млн.сом %

№		1999	2000	2001
1.	Мамлекетти башкаруу сектору	1375,0	1755,5	2105,6
2.	Ички дүң продукцияга % менен	2,8	2,7	2,8
3.	Жалпы чыгымга % менен	14,8	15,5	17,2

5.2. таблицада мамлекетти башкарууга жумшалган чыгашалардын ички дүң продукцияга болгон катышы пайыз жагынан өзгөрүүсүз калууда, бирок чыгашалардын жалпы чыгашага болгон катышы пайыз жагынан өсүүдө. Маселен, 1999 жылы 14,8 % түзсө, ал эми 2001 жылы – 17,2 % түзгөн.

Чыгашалардын “Мамлекеттик жалпы маанидеги кызмат көрсөтүү” бөлүмү боюнча 2001 жылдын чыгашалардын өсүшүнүн негизги себеби: Кыргыз Республикасынын Президентинин 01.08.2000 жылдагы № 196 “Мамлекеттик кызматкерлерге эмгек акы төлөөнүн шарты тууралуу” деген указына байланыштуу, анткени мамлекеттик сектордун эмгек акы фондусу указда көрсөтүлгөн нормативге чейин түзүлгөн, ошондой эле коммуналдык кызмат көрсөтүүнүн тарифтеринин өскөндүгүнө, бюджеттик уюмдардын ассигнованиялоо көбөйгөнүнө байланыштуу.

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн “Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин койгон милдетин ишке ашыруу боюнча иш чаралардын планы тууралуу” кабыл алынган токтомуна ылайык, министрстволордо, мамлекеттик комитеттерде жана административдик

мекемелерде, Кыргыз Республикасынын аткаруучу бийлик системасындагы административдик реформалоону багыттоо боюнча иштер жүргүзүлүүдө. Тактап айтканда, бардык министрстволордо жана мекемелерде, мекеменин карамагында турган органдарда өздөрүнүн кызмат милдеттерин талдоо процесси активдештирилген. Администрациялык тоскоолдуктарды түзүүчү жана жаңыдан мамлекеттик башкаруу структурасын түзүү, кереги жок жана кайталануучу кызматтарды алып салуу, экономиканы натыйжалуу башкаруу пландаштырылган. Көрсөтүлгөн иш чаралар мамлекеттик аппаратты кармоого жумшалган чыгымдарды кыскартууга алып келет жана бюджеттик сферада кызматкерлердин эмгек акысын жогорулатууга мүмкүндүк түзөт. “Республикалык бюджеттик чыгашаларды үнөмдөөнү камсыз кылуу, каржылык тартипти бекемдөө жана мамлекеттик менчикке жана бюджеттик каражаттарга зыян келтирүүчүлөргө каршы күрөштү күчөтүү боюнча мамлекеттик программа ишке ашырылып жатат.

Кыргыз Республикасынын каржылоо министрлиги тарабынан, Бүткүл дүйнөлүк банктын жардамы менен (ASAC долбоору) мамлекеттик башкаруу секторун кайрадан түзүү долбоорун даярдоо боюнча иш жүргүзүлүп жатат.

Тышкы саясат иш аракеттерине жумшалган чыгашаларына Кыргыз Республикасынын алыскы чет өлкөлөрдөгү өкүлчүлүктөрү жана элчилер жайгашкан имараттарга аренда төлөмдөрү кирет.

Бюджеттик чыгашалардын мүчөлүк акы үчүн төлөө статьясы, Эл аралык уюмдардын жана КМШ өлкөлөрүнүн органдарынын чыгашалар сметасы боюнча берген заявканын негизинде калыптанат да, жыл сайын Каржы министрлигине түшүп турат. “Мүчөлүк акы” статьясын каржылоо үчүн, уюмдардын такталган тизмеси түзүлөт (Тышкы иштер Министрлиги ушул тизмени түзөт) да, анда ар бир уюмдун орчундуулугу эсепке алынат.

Фундаменталдуу илимий изилдөөлөргө жумшалуучу чыгашалар ошондой эле башка топторго кошулган илимге жумшалуучу чыгашалар, илимий изилдөө иштеринин

орчундуулугун (маанилүүлүгүн) жана материалдык техникалык жактан камсыз кылуу зарыл экендигин эсепке алуу менен аныкталат. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүү милдеттерине ылайык, Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизги программасында көрсөтүлгөн жалпы улуттук стратегияны (ЖКУС) Жакырдыкты кыскартуунун улуттук стратегиясын, адамдардын туруктуу өнүгүүсү жана башка мамлекеттик программаларды ишке ашыруу максатында илимди өнүктүрүүнүн орчундуу багыттары белгиленген. Илимди реформалоодогу биринчи кезектеги милдет – экономиканын реалдуу секторуна атаандаша ала турган технологияны жана техниканы иштеп чыгуу жана аны өндүрүшкө киргизүү болуп эсептелет. Ал үчүн бардык күч төмөнкүдөй айкын иш аракеттерди ишке ашырууга багытталат:

- илимий мекемелердин ишкердигин жана каржылоонун рационалдуу моделин түзүү;

- илимди жана интеллектуалдык ишкердикти өнүктүрүү үчүн нормативдик-укуктук базаны өркүндөтүү;

- илимий байланыштарды жана дүйнөлүк илимий аймак менен интеграциялоону кеңейтүү;

- колдонмо илимди өнүктүрүү жана иштелип чыккан илимий иштерди реалдуу өндүрүшкө киргизүү;

- илимий иштелип чыккан эмгектердин ишканалардын ишкердигинин натыйжалуулугуна тийгизген таасирин күчөтүү жана ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн өндүргөн продукцияларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу.

Илимий мекемелер өздөрүнүн иш аракеттеринде илимий иштелген иштерин жана изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын өндүрүшкө киргизип, аны ишке ашыруунун жолдорун жана ыкмаларын издөөгө, ошондой эле гранттарды, инвестицияларды жана бюджеттик эмес каражаттарды (атайын каражатты) активдүү тартууга өзгөчө көңүл бөлүшөт.

Жалпы пландаштырууну статистикалык кызматты жана жалпы маанидеги кызмат көрсөтүүлөрдү камсыз кылуу үчүн экономикалык жана социалдык мүнөздөгү статистикалык

маалыматтарды чогултууга, шаарларды өнүктүрүүнү жана жерге жайгаштырууну пландаштыруу боюнча иштерди жүргүзүүгө чыгашалар каралган.

Сот органдарына жана республикалык сот департаментине жумшалуучу чыгашалар мамлекетти башкарууга жумшалуучу чыгашалардын статьясына кирет. Сот бийликтеринин каржылоо жагынан көз карандысыз болушу – алардын адилет жана көз карандысыз иштешинин зарыл шарттарынан.

Жогоруда көрсөтүлгөн статьяларга кирбей калган чыгашалар мамлекеттик жалпы маанидеги башка кызмат көрсөтүүлөрдүн статьясына киргизилет. Бул чыгашалар мамлекетти башкарууга жумшалган чыгашалардын 9 пайызын түзөт. Статьяда көрсөтүлгөндөй, бул чыгашалар жалпы чыгашалардын салыштырмалуу чоң бөлүгүн түзүүдө. Бул болсо бюджеттик чыгашалар саясатынын туура эмес көрсөткүчү болуп эсептелет. Бардык иш аракет, жогорудагы чыгашаларды кыскартуу менен аларды максаттуулугун жана транспаренттүүлүгүн жогорулатуу багытында жумшалышы керек.

5.3. Коргонууга жана укуктук тартипти сактоого жумшалуучу чыгашалар

Коргонууга жана укуктук тартипти сактоого жумшалуучу чыгашалар мамлекеттин ички жана тышкы коопсуздугун камсыз кылуу үчүн зарыл. Коргонууга жумшалуучу чыгашалардын көлөмү жана деңгээли ички жана тышкы факторлорго байланыштуу болот.

Коргонууга жумшалуучу бюджетте каралган чыгашалардын тобу негизинен Коргоо министрлиги аркылуу өтүүчү аскердик түз чыгымдар болуп эсептелет. Алардын топтомуна армияны кармоо, курал жарактарды жана аскердик техникаларды сатып алуу, капиталдык курулуштар, аскер кызматкерлерине пособия берүү жана башка чыгымдар кирет.

Таблица 5.3.

Коргонууга, жалпы тартипти жана коопсуздукту сактоого
жумшалуучу чыгашалар

	1999	2000	2001
Коргонуу комплекси, жалпы тартипти жана коопсуздукту сактоо, бардыгы	1308,8	1881,5	1733,5
1. Коргонуу комплекси	844,3	1137,4	982,5
а) ИДП % менен	1,7	1,7	1,3
б) жалпы чыгашаларга % менен	9,1	10,1	8,0
2. Коомдук тартипти жана коопсуздукту сактоо	464,5	744,1	751,0
а) ИДП % менен	1,0	1,1	1,0
б) жалпы чыгашаларга % менен	5,0	6,6	6,1

“Кыргыз Республикасынын өткөөл мезгилден 2010-жылга чейинки аскердик доктринасына” жана Кыргыз Республикасынын коргонуу кеңешинин 31 июль 2002-жылкы чечимине ылайык “Кыргыз Республикасынын куралдуу күчтөрүн өнүктүрүү планы” бекитилген. Анда Куралдуу Күчтөрдү өркүндөтүү жана аны башкаруунун уюштуруу структурасын кайра куруу, Куралдуу Күчтөрдүн күжүрмөн составын жана санын кайрадан түзүү жолу менен республиканын Куралдуу Күчтөрүн чыңдоо каралган. Ошондой эле чек ара башкы башкармачылыгын Коргоо министрлигинин составынан чыгаруу, жана чек араны көзөмөлдөө башкы башкармачылыгын Улуттук коопсуздук кызматынын составынан чыгаруу менен алардын базасында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара кызматын түзүү каралган жана ал 2003-жылы ишке ашырылган. Көрсөтүлгөн документтерге ылайык коргонуу комплексин каржылоо жүргүзүлөт.

Ошондой эле Кыргыз Өкмөтүнүн “Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчүндөгү аскер кызматкерлеринин жана аскер кызматына милдеттүүлөрдүн, аскер кызматына, окууга жана

атайын даярдоолорго чакырылгандардын өмүрүн жана ден-соолугун мамлекет тарабынан камсыздандыруу тууралуу” токтомун аткаруу үчүн аскер кызматкерлерин камсыздандырууга жумшалуучу чыгашалар Коргоо министрлигинин “Башка кызмат көрсөтүүлөр” статьясында каралган.

Аскер прокуратурасы, Улуттук Гвардия, Кыргыз Республикасынын Экология жана өзгөчө кырдаал Министрлиги үчүн өзүнчө каражаттар каралат.

“Коомдук тартип жана коопсуздук” бөлүмүндө чыгашалардын салыштырма салмагы ички дүң продукциянын 1,0 %, ал эми жалпы республикалык бюджеттик чыгашалардын 6,3 % түзөт. Укук коргоо системасында толук масштабдуу реформа жүргүзүлүүдө, башкача айтканда, укук тартип системасындагы параллель жүрүүчү жана бирин-бири кайталоочу кызматтарды четтетүүгө өзгөчө көңүл буруу менен, алардын милдетине жана түзүлүшүнө өзгөртүүлөр киргизилүүдө. “Коомдук укук тартиби жана коопсуздук” бөлүмү боюнча чыгашаларга төмөнкү (түзүлүштөрдү) органдарды кармоо кирет:

- ички иштер министрлиги;
- ички аскер бөлүгү;
- жазаны аткаруунун башкы башкармалыгы;
- Юстиция министрлигинин алдындагы кароол департаменти;
- улуттук коопсуздук кызматы;
- ички аскер башкармасы;
- мамлекеттик өрткө каршы күрөшүү кызматынын башкармасы;
- ички иштер министрлигинин Академисы.

5.4. Өндүрүш чөйрөсүнө жумшалуучу чыгашалар

Калктын жакыр катмарынын кызыкчылыгы үчүн, экономикалык өсүшкө ыңгайлуу шарт түзүү максатында, мамлекет тармактык министрликтер аркылуу активдүү саясат жүргүзүүдө. Бул бөлүм боюнча чыгашалар турак жай –

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

коммуналдык чарбага, жылуулук-энергетика комплексине, айыл чарба жана суу чарбасына, балык уулоо жана мергенчиликке, тоо-кен өнөр жай комплексине, транспорт жана байланышка, экономиканы өнүктүрүүгө жумшалуучу жана башка чыгашалар болуп бөлүнөт.

Бюджеттик каражаттар көбүн эсе турак жай – коммуналдык чарбаны (жалпы чыгашанын 5,0 – 5,6 % түзөт), айыл чарбасын жана суу чарбачылыгын, балык чарбачылыгын жана мергенчиликти (жалпы чыгашанын 4,2 – 5 % түзөт). Транспортту жана байланышты (жалпы чыгашанын 3,4 – 5 % түзөт) өнүктүрүүгө жана колдоого жумшалат. Бул багыттарга, чыгашалардын салыштырмалуу чоң көлөмүнүн жумшалышы, көрсөтүлгөн тармактардын социалдык жактан чоң мааниге ээ экендиги менен түшүндүрүлөт.

Таблица 5.4.

**Экономиканы өнүктүрүүгө жумшалуучу чыгашалар
(млн.сом. % менен)**

	1999	2000	2001
Реалдуу сектор бардыгы, анын ичинен:	1573,4	2009,2	2221,7
1. Турак жай – коммуналдык чарбага	404,7	666,5	800,2
- ички дүң продукцияга % менен	1,0	1,0	1,0
- жалпы чыгашаларга % менен	5,0	5,0	6,5
2. Жылуулук-энергетика комплекси	76,6	22,9	243,8
- ички дүң продукцияга % менен	0,2	0,0	0,3
- жалпы чыгашаларга % менен	0,8	0,2	2,0
3. Айыл чарба жана суу чарбачылыгы, балык чарбачылыгы жана мергенчилик	388,8	476,1	608,1
- ички дүң продукцияга % менен	0,8	0,7	0,8
- жалпы чыгашаларга % менен	4,2	4,2	5,0

4. Тоо-кен өнөр жайы жана минералдык ресурстар - ички дүң продукцияга % менен - жалпы чыгашаларга % менен	81,1	330,3	103,2
5. Транспорт жана байланыш - ички дүң продукцияга % менен - жалпы чыгашаларга % менен	523,2 1,1 5,6	464,9 0,7 4,1	416,6 0,6 3,4
6. Экономикалык иш аракеттерге байланыштуу башка кызмат көрсөтүү - ички дүң продукцияга % менен - жалпы чыгашаларга % менен	38,9 0,1 0,4	48,4 0,1 0,4	49,5 0,1 0,4

Турак жай - коммуналдык чарбага жумшалуучу чыгашалар жылыткыч-идиштер чарбасына (котельный), күйүүчү отундук заттарды даярдоого, жылуулук трассаларын жумушчу абалда кармоо үчүн кошумча каржылоо сарпталат.

Жылуулук-энергетика комплексине бөлүнгөн каражаттар электр станцияларын жана электр жарыгын берүүчү линияларды курууга, көмүр өнөр жайын өнүктүрүүгө жылуулук-электр берүүчү борборлордун жумушчу абалда кармоого бөлүнөт.

“Айыл чарба, суу чарба, балык чарбачылыгы жана мергенчилик” бөлүмү боюнча чыгашалар, мамлекеттин үрөн инспекциясынын селекциялык иштерди жүргүзүү кызматына, эпизоотикалык (жугуштуу) ооруларга жана чегирткелерге каршы ветеринардык иш чараларды ишке ашыруу үчүн каралат. Ушул эле бөлүмдө токойлорду коргоо боюнча мамлекеттик токой чарбачылык кызматына, суу каптоодон сактоого, калк жайгашкан айылдарды жана айдоого жарактуу жерлерди селден жана суу ташкындарынан сактоо үчүн, суу жабдууларын техникалык жактан пайдалануу жана капиталдык ремонттон өктөрүү, аларды жумушчу абалда сактоо үчүн каражаттар бөлүнгөн.

“Транспорт жана байланыш” бөлүмү боюнча чыгашалар телекоммуникациялык түйүндөрдү, темир жол жана автомобиль

жолдорун куруу жана аларды жумушчу абалда кармоо зарылчылыгынан келип чыккан.

“Тоо-кен өнөр жайлары жана минералдык ресурстар” бөлүмү боюнча чыгашалар өлкөбүздүн геологиялык кызматынын алдына коюлган маанилүү милдеттерди чечүүнү камсыз кылуу үчүн, геологиялык чалгындоо иштерин аткаруу үчүн геология жана минералдык ресурстар боюнча мамлекеттик агентствонун чыгашаларын өзүнө камтыйт.

Башка кызмат көрсөтүү боюнча чыгашалар Мамлекеттик каттоо, Мамлекеттик картография, Архитектура жана курулуш боюнча мамлекеттик комиссияны, Мамлекеттик стандарт мекемелерин кармоого жумшалат.

5.5. Социалдык чөйрөгө жумшалуучу чыгашалар

Социалдык-маданий иш чараларга жумшалуучу чыгашалар мамлекеттин социалдык милдетин аткарууга байланыштуу болот. Бул каражаттар төмөндөгүдөй негизги топторго бөлүнөт:

- билим берүү;
- маданият, искусство жана массалык информация каражаттары;
- саламаттыкты сактоо;
- физкультура жана спорт;
- социалдык камсыздоо.

Билим берүү жана профессионал кадрларды даярдоого жумшалуучу бюджеттик системанын чыгашалары мектеп жашына чейинки балдар мекемелерине, балдар үйүнө, профтех окуу жайларына, орто, атайын жана жогорку окуу жайларына, ошондой эле курстук иш чараларды жана квалификацияны жогорулатуучу институттарга жумшалуучу чыгашаларды өзүнө камтыйт.

Саламаттыкты сактоону өнүктүрүү, анын этаптар боюнча реформалоо, ар түрдүү булактардан каржылоо, дарылоо мекемелеринин медициналык кызмат көрсөтүү көлөмүнө жана медицина кызматынын сапатына жараша дарылоо каражаттарын бөлүштүрүү маселелерин чечүүгө байланыштуу. Азыркы мезгилде саламаттыкты сактоону каржылоонун

системасын реформалоо, медициналык камсыздандыруу программасын акырындык менен киргизүүнүн негизинде жүргүзүлүп жатат.

Таблица 5.5.

**Социалдык секторго жумшалуучу чыгашалар
(млн.сом менен)**

	1999	2000	2001
Социалдык сектор, бардыгы, анын ичинен	4622,8	5040,1	5939,8
1. Билим берүү	1991,2	2293,0	2849,3
- ички дүң продукцияга % менен	4,1	3,5	3,9
- жалпы чыгашаларга % менен	21,4	20,3	23,2
2. Саламаттыкты сактоо	1125,3	1295,8	1378,3
- ички дүң продукцияга % менен	2,3	2,0	1,9
- жалпы чыгашаларга % менен	12,1	11,5	11,2
3. Камсыздандыруу жана социалдык камсыздоо	1198,1	1113,8	1417,1
- ички дүң продукцияга % менен	2,5	1,7	1,9
- жалпы чыгашаларга % менен	12,9	9,9	11,6
4. Эс алууну жана маданий-диний иштерди уюштуруу	308,1	337,3	294,8
- ички дүң продукцияга % менен	0,6	0,5	0,4
- жалпы чыгашаларга % менен	3,3	3,0	2,4

Социалдык коргоо чөйрөсүнө бюджеттик саясат калкты социалдык жактан адрестүү (максаттуу) колдоого багыталган. Бул чыгашаларга эмгекке жараксыз жарандарга социалдык пособие төлөө, пенсияга кошумча төлөө, калктын жакыр катмарына компенсация төлөө сыяктуу чыгашалар кирет.

Эс алууну жана маданий-диний иштерди уюштурууга жумшалуучу чыгашалар маданий-массалык иштерди жүргүзгөн мекемелердин 2001-жылы чыгымдарын толугу менен жапты. Бул бөлүм боюнча каражаттар, театрларга, мамлекеттик телерадиоуктуруу корпорациясына, мамлекеттик кино көрсөтүү

компаниясына, Кыргыз улуттук телекоммуникация жана “Кабар” маалымат агентствосун, Улуттук китеп палатасын, Кыргыз улуттук “Манас-Ордо” комплексин жана башка, мекемелерди кармоого жумшалат.

Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Бюджеттик чыгашалар деп эмнени айтабыз?
2. Республикалык бюджеттин чыгашалары кайсы эки негизги багытка жумшалат?
3. Республикалык бюджеттин чыгашалары кандайча классификацияланат?
4. Максаттуу багытка жумшалуучу Республикалык бюджеттин чыгашалары кайсылар (атап бергиле)?
5. Жалпы мамлекеттик кызмат көрсөтүү боюнча чыгашалардын статьяларына мүнөздөмө бергиле.
6. Коргонууга жана коомдук тартипке жумшалуучу чыгашалар эмнеге пайдаланылат?
7. Социалдык сферага жумшалуучу чыгашалардын негизгилери кайсылар?
8. Реалдуу секторду өнүктүрүүгө жумшалуучу чыгашалардын негизгилери кайсылар?

Сунуш кылынган адабияттар

1. Финансово-экономический бюллетень./Министерство финансов Кыргызской Республики, 2002.
2. Общая теория финансов./Под. ред. Л.А.Дробозиной. – М.,
3. Финансы, денежное обращение, кредит./Под ред. Л. А. Дробозиной. – М.,
4. Ширяев И.П. Управление бюджетными ресурсами Москвы: задачи и перспективы.// Финансы. – 1996. - № 2.
5. Government Finance Statistical Manual, 2001, IMF, Washington.
6. Managing Public Expenditure, A reference book for transition countries, Phare.

6-ТЕМА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БЮДЖЕТИНИН ДЕФИЦИТИ

- 6.1. Бюджеттин дефицитинин келип чыгышынын себептери
- 6.2. Бюджеттин дефицитин каржылоонун булактары жана ыкмалары
- 6.3. Бюджеттин дефицитин башкаруу механизми

6.1. Бюджеттин дефицитинин келип чыгышынын себептери

Азыркы замандын экономикалык теориясы бюджеттин дефицити жана мамлекеттик карыз проблемаларына өзгөчө көңүл бөлөт. Дүйнөлүк экономиканын азыркы мезгилдеги өнүгүүсүндө, мындай проблемасы жок бир дагы мамлекет жок. Ошондуктан экономикалык теория жогорудагы көрсөтүлгөн проблемаларды изилдөө менен, ал ар кандай өрчүү баскычында өлкөлөрдүн экономикасынын өнүктүрүү проблемаларынын ыкмаларын жана аргаларын чечүү жолун калыптандырат. Дүйнөдө жалпыга бирдей экономиканын мыйзамдары жана принциптери иштеп жатат. Ал тигил же бул өнүгүү баскычындагы өлкөлөрдүн андан ары өнүктүрүүнү прогноздоого мүмкүндүк берет. Ошондуктан мамлекеттин экономикалык саясатынын бирден бир маанилүү милдети, бюджеттин дефицити жана мамлекеттик карыз проблемасын чечүүнүн оптималдуу жолун издөө болуп эсептелет.

Бюджеттин дефицитинин келип чыгышын жана себептерин, аны башкаруу ыкмаларын, анын мамлекеттик карыз менен байланышын карап көрөлү. Ошондой эле төмөндөгүдөй суроолорго жооп табууга аракет кылалы: Эмне үчүн дефицит келип чыгат жана ал экономикалык абалга кандайча таасирин тийгизет?

Мамлекеттик карыз өлкөнүн бюджетинин дефицитине кандайча көз каранды?

Мамлекеттин карызы келечектеги муундарга оор жүк болушу мүмкүнбү?

Кыргызстан – командалык-башкаруучулук экономиканын ордуна келген, өткөөл рынок экономикасынын өнүгүү баскычында турган өлкө. Мамлекеттин каржысы экономиканын

төмөндөшү, инфляция, кризис жана бюджеттин такай дефицити, мамлекеттин карыздарын аябай топтолгон мезгилинен өтүп, азыр өлкө экономикалык өнүгүү жана өсүү жолуна кайра келди. Бирок дагы эле болсо өлкөнүн алдында түзүлүштүк проблемалар турат. Реформалардын бардыгы иш жүзүнө ашырыла элек жана өлкө = казналык туруктуу абалга жете элек, мамлекеттик карыздарды тейлөө оор абалда. Бюджеттин дефицитин жана мамлекеттик карызды жөнгө салуу аябаган оор шартта жүргүзүлүп жатат.

Бюджеттин дефицити, бюджеттик саясат менен тыгыз байланышкан. Бюджеттик саясаттын үч концепциясы бар. Биринчи концепция бюджет жыл сайын (киреше жана чыгаша) балансталышы керек дегенге негизденет. Бирок, тыкандык менен бул проблеманы тереңирээк карап көрсөк, жыл сайын баланаланган бюджет, циклдерге каршы болгон, стабилдештирүүгө багыталган, мамлекеттик казналык саясатынын натыйжалуулугун көбүн эсе жокко чыгарып турат, же болбосо кыйла деңгээлде натыйжалуулугун төмөндөтүп турат. Жыл сайын балансталуучу бюджет иш жүзүндө экономикалык циклдердин термелүүсүн тереңдетет. Маселен, экономика узак мөөнөттөгү жумушсуздук менен кагылышууда деп коелучу. Анда калктын кирешеси төмөндөйт, бюджетке салыктын келип түшүшү автоматтуу түрдө кыскарат. Мындай абалдан чыгуу үчүн өкмөт бюджетти баланстоого умтулуп, же мамлекеттик чыгымды кыскартуусу керек, же налогдун ставкасын көтөрөт, же бул эки иш аракетти айкалыштырат. Бирок бул иш чаралар акыры барып керектөөлөрдүн дагы көбүрөөк кыскарышына жана өндүрүштүн төмөндөшүнө алып келет.

Ошондой эле башка мисалда бюджетти жыл сайын баланстоого умтулуу инфляциянын өсүшүнө алып келерин көрсөтсөк болот. Инфляция учурунда, акчалай киреше жогоруласа, налогдон төлөөлөр да өзүнөн-өзү көбөйөт. Натыйжада кирешелердин чыгашалардан жогорулап кетишин болтурбай коюу үчүн өкмөт төмөнкүдөй чараларды көрүшү керек: же налогдун ставкасын азайтат, же болбосо өкмөттүк

чыгашаларды көбөйтөт, же болбосо көрсөтүлгөн эки иш чараны айкалыштырып пайдаланышы мүмкүн. Бул иш чаралардын натыйжасы – экономикада инфляциянын күчөшүнө эле алып келет.

Көрсөтүлгөн мисалдардан негизги жыйынтык түшүнүктүү: жыл сайын балансталган бюджет экономикалык жактан нейтралдуу болуп эсептелбейт. Ушул жана башка проблемаларга карабастан, көпчүлүк өлкөлөрдө, бюджетти жыл сайын баланстоо үчүн, конституциянын негизинде өзгөртүү киргизүү идеясын колдошот.

Экинчи концепция бюджет жыл сайын эмес, экономикалык циклдердин жүрүшүндө гана балансталышы керек дегенге негизденет. Бул концепцияда өкмөт циклдерге каршы таасир берүү менен, ошол эле мезгилде бюджетти баланстоого умтулат. Мындай учурда бюджет жыл сайын балансаланбашы керек, ал экономикалык циклдердин жүрүшүндө балансталганы жетиштүү. Бюджеттик саясаттын бул концепциясынын логикалык негизделиши жөнөкөй, туура жана кызыктуу. Өндүрүштүн төмөндөшүнө каршы туруу үчүн өкмөт налогду азайтуу жана өкмөттүк чыгашаларды көбөйтүү менен билип туруп эле бюджеттин дефицитине алып келет. Кийин инфляция көтөрүлгөн кезде, өкмөт налогду жана өкмөттүк чыгашаларды көбөйтөт. Анын негизинде пайда болгон бюджеттин оң сальдосун, өндүрүш төмөндөп бараткан мезгилде келип чыккан мамлекеттик карызды жабуу үчүн пайдаланышы мүмкүн. Ошентип өкмөт циклдерге каршы позитивдүү саясат жүргүзөт жана ошол эле мезгилде бюджетти баланстайт, бирок жыл сайын эмес, бир нече жылдардын мезгилдери үчүн. Бирок бюджеттин бул концепциясында түйүндүү проблема бар, ал болсо, экономикалык циклдеги төмөндөөнүн жана жогорулоонун терендиги жана узактыгы ар кандай болушу мүмкүн. Маселен, экономиканын узак мөөнөткө жана терең төмөндөшү, кыска мөөнөткө жогорулоо менен алмашып калышы мүмкүн. Экономиканын төмөндөө мезгилинде пайда болгон ири дефицитти көрсөтүлгөндөй абалда анча чоң эмес бюджеттин оң сальдосу менен жабууга мүмкүн эмес,

натыйжада бюджеттин циклдик дефицити пайда болот. Төмөндөөнүн жана жогорулоонун мезгилдерин прогноздоо өтө оор маселе болуп саналат.

Үчүнчү концепция казналык каржы түшүнүгүнө байланышкан. Ушул идеяга ылайык бюджеттин балансталышы тууралуу маселе – жыл сайын же циклдик негизде – экинчи даражада болот. Мамлекеттик каржынын биринчи кезектеги максаты инфляциясы жок толук камсыз кылуу, башкача айтканда, бюджетти эмес, экономиканы баланстоо болуп саналат. Эгерде мындай максат туруктуу оң сальдо менен же ири жана бардык тарабынан өскөн мамлекеттик карыз менен коштолсо – анда так ошондой болсун. Ушул концепцияга ылайык мамлекеттик дефицитке де ашыкча кирешеге байланыштуу проблемалар, узак мөөнөткө созулган өндүрүштүн төмөндөшүнө же болбосо туруктуу инфляцияга салыштырганда аз мааниге ээ. Республикалык бюджет, биринчи кезекте жана баарынан мурда макроэкономикалык стабилдүүлүккө жетишүүнүн жана аны кармоонун инструменти болуп эсептелет.

Экинчи жана үчүнчү концепция, бюджеттин дефицитине негизделген жана өлкөнүн акча чарбачылыгынын потенциалына таянган каржы саясаттын негизин түзөт. Мындай саясаттын көздөгөнү төмөнкүлөр:

- өлкөнүн казналык потенциалынын чегинде так иштелген каржылык иш чаралардын программасы болушу керек;
- бюджеттин өсүүсүн көзөмөлдөө жана аны толуктоочу булактарды издөө;
- экономикалык натыйжаны көп берүүчү иш чараларга бюджеттин эсебинен каражат бөлүү.

Бирок бюджеттин дефицит саясаты өзүнүн жагымдуулугуна карабастан, ири дефицит экономикалык жактан “бай” өлкөлөрдө да бир кыйла терс таасирлерге алып келет. Маселен, америкалык экономика узак жылдарга чейин федералдык бюджет туруктуу дефицит болгон шартта иштеп келди. 90-жылдардын орто ченинде федералдык бюджеттин дефицити өзгөчө ири көлөмгө жетип, натыйжада өкмөт дефицит менен

күрөшүү каражатын издөөгө аргасыз болгон, жана анын башкы жолуна чыгашаларды кыскартууга алып келген.

Кыргыз Республикасынын бюджеттик саясаты узак мезгилден бери экинчи жана үчүнчү концепцияга негизделген. Башкача айтканда, өкмөт экономиканын төмөндөшүн циклдерине каршы таасир этүүгө умтулуу менен, бюджетти баланстоону жүргүзгөн. Үчүнчү принцип дагы бюджеттик саясаттын негизин түзөт, анткени физикалык жана социалдык инфраструктуралардын өнүктүрүүгө да ири каражаттар бөлүнөт.

Бюджеттин дефицитинин келип чыгышынын себептери

Бюджеттин дефицитинин келип чыгышынын негизги себептери болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

- өндүрүштүн төмөндөшү;
- өндүрүштүн чыгымдарынын көрсөтүлгөн деңгээлден ашып өсүп кетиши;
- “жел акчаларды” массалык түрдө чыгаруу;
- ашыкча, ыгы жок көбөйтүлгөн социалдык программалар;
- аскердик чыгашаларды каржылоого каражаттардын көп зарптоосу;
- “көмүскө” экономиканын өсүшү ж.б.

Көрсөтүлгөн себептерге дагы, өлкөдө өзгөчө абал – согуш, табигый кырсык, катаклизм жана башкаларды да кошууга болот. Өзгөчө өндүрүштүн төмөндөшү жана көмүскө экономиканын өсүшү дефициттин келип чыгышына чоң себеп болууда. Мындай себептердин болушу салык базасынын азайышына алып келет. Анткени биринчиден продукция өндүрүү кыскарат да, алынуучу киреше азаят, натыйжада бюджетке түшүүчү кирешелер да азаят. Жыйынтыгында бюджеттин кириштер планы аткарылбай калат. Экинчи учурда болсо, ишканалар таптакыр эле салык төлөшпөйт. Көмүскө экономиканын иштеп жаткан фирмалардан жана ишканалардан айырмасы, алар катталган эмес, натыйжада эч кандай салык төлөбөйт, мамлекеттик органдар аларды көрбөйт, алар көмүскөдө жүрүшөт.

Дефицит өзүнчө алганда экономиканын өнүгүшү жана калктын жашоо деңгээлинин өсүшү үчүн өзгөчө жат көрүнүш эмес. Анткени экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө деле эреже катары бюджеттин дефицити 10дон 30 пайызга чейин болот. Мындай абалдын болушу, дефициттин келип чыгуу себептерине жана мамлекеттик акча каражаттарын чыгашалоо багыттарына байланыштуу. Эгерде кирешелерден ашык чыгашаларды түзгөн каржы каражаттары экономиканы өнүктүрүүгө багытталса, орчундуу тармактарды өнүктүрүү үчүн пайдаланылса, анда алар натыйжалуу пайдаланылганы. Мында, келечекте өндүрүштүн өсүшү, өндүрүшкө кеткен чыгымдардын ордун толуктайт жана жалпысынан алганда коом мындай дефициттен утушта болот. Эгерде өкмөттүн экономикалык өнүгүүнүн так иштелген программасы жок болсо, кирешелерден ашкан чыгашаларды орчундуу эмес программаларга жана кирешелүү болбогон өндүрүштү каржылоого жумшалса, анда бюджеттин дефицити сөзсүз экономиканын өсүш тенденциясына тескери таасир тийгизет да, инфляциялык процесстин күчөшүнө алып келет.

Экономикалык системада жүгүртүлгөн жана эсепке кирген акчанын саны менен катар, өкмөт бюджеттин дефицитин жабуу үчүн дагы традиция болуп калган эки ыкманы колдонуу мүмкүнчүлүгү бар. Алар мамлекеттин карыз алуусу жана салык салууну күчөтүү. Муну менен катар дагы үчүнчү ыкмасы бар, ал жүгүртүүдөгү акчанын массасын көбөйтүү, башкача айтканда өзүнүн акча өндүрүүсүн көбөйтүү же “сеньораж” (акча басып чыгаруу).

Бирок “сеньораж” бүгүнкү күндө жөнөкөй эле акчаны басмадан басып чыгаруунун формасын алып жүрбөйт. Азыркы мезгилде бул процесс коммерциялык банктардын резервдерин түзүү аркылуу ишке ашырылат. Белгилеп кетүүчү нерсе бул операция анча ири эмес көлөмдө жүргүзүлүшү керек, анда алар өзгөчө жабыр тарттырбайт. Бирок, эгерде ал өкмөт өзүнүн чыгымдарын төлөө каражаты катары “сеньораж” механизминде өзгөчө басым жасаса, анда жүгүртүүдөгү болгон акчанын саны тезинен өсүп (акчанын сунуш мультипликаторуна ылайык)

инфляциянын өсүшүн күчөтөт. Кыргызстанда резервдин талаптары жогору (коммерциялык банкынын депозитинен 20 %) жана Улуттук Банктын резервинин эсебинен ар бир коммерциялык банк 300 млн. сомго жакын пайда алышат. Бул пайда өкмөттүн да кирешеси болуп эсептелет.

Бюджеттин дефицити, инфляция, кризис, жумушсуздук, банкрот сыяктуу экономиканын терс категориясына кирет, алар экономикалык түзүлүштүн бөлүнбөс элементи болуп эсептелет. Көрсөтүлгөн категорияларсыз экономикалык түзүлүш өз алдынча алдыга жылуу жана утурлап өнүгүү жөндөмдүүлүгүн жоготот.

Дефицити жок бюджет, экономиканын жакшы абалда экендигин билдирбейт. Ошондуктан, каржы түзүлүшүнүн ичинде кандай процесстер жүрөрүн, өндүрүштү кеңейтүү циклдериндеги өзгөрүүлөр бюджеттин дефицитине кандайча таасир этээрин билүү керек. Бюджеттик саясаттын аткарылышы бюджетти калыптандыруучу кирешелер жана чыгашалар статьяларынын реалдуулугуна байланыштуу болот (бюджеттин профицити же дефицити мамлекеттин төлөө балансы болот). Бюджетти калыптандыруучу негизги концепцияларды карап көрөлү:

- жыл сайын балансталган бюджет;
- циклдер боюнча балансталган бюджет.

Өткөн кылымдын 30-жылдарындагы Улуу депрессияга чейин АКШ жыл сайын балансталып кабыл алынган бюджет, мамлекеттик каржы саясатынын эң бир ыңгайлуу максаты деп эсептелчү. Бирок балансталган бюджет, циклдерге каршы стабилдештирүүчү инструмент катары активдүү түрдө колдонулуучу казналык саясат менен айкалышпайт (туура келбейт). Андан да жаманы балансаланган бюджет иштин циклдериинин термелүүсүн тереңдетет. Алсак, экономика узакка созулган жумушсуздукка жана кирешенин төмөндөп кетишине кабылды дейли. Мындай шарттарда салыктардан кириштер өзүнөн өзү кыскарат. Өкмөт балансталган бюджетти кабыл алуу үчүн же салыктардын ставкасын көбөйтүүсү керек же мамлекеттик чыгымды кыскартуусу керек, же экөөнү тең бир

мезгилде жүргүзүшү керек. Бул бардык иш чаралар чектөөчү, жылдырбоочу мүнөздө болот; ар бир иш чара андан ары дагы күч менен басат, жалпы талаптарды таптакыр эле канааттандырбайт, кызыктырбайт. Ушул эле сыяктуу балансталган бюджет инфляциянын күчөшүнө алып келет. Инфляция учурунда номиналдык кирешелердин өсүү процессине жараша, салык жыйноо өзүнөн өзү көбөйтөт. Мындай абалда сөзсүз боло турган бюджеттен ашыкча каражатты болтурбоо үчүн өкмөт салыктын ставкасын көбөйтөт же мамлекеттик чыгашаларды кыскартат, же эки иш чараны тең колдонот. Бирок бул иш чаралардын ар бири экономикадагы инфляциялык кысымды күчөтөт.

Жыл сайын кабыл алынган балансталган бюджет экономикалык жактан нейтралдуу (ортомчул) эмес. Бул циклдерге каршы эмес, тескерисинче циклдик саясат.

Циклдер боюнча балансталган бюджеттин идеясы бул өкмөт циклдерге каршы саясат жүргүзүү менен ошол эле мезгилде балансталган бюджетти камсыз кылат. Бирок мындай учурда, бюджет жыл сайын балансталбашы керек, башкача айтканда отчетту мезгил үчүн 12 айды сөзсүз алгыла деген ыйык закон жок да. Ошондуктан экономикалык циклдердин чегинде балансталган бюджет жетиштүү болот.

Бюджеттин бул концепциясын далилдөө жөнөкөй жана эс=акылга жөндүү. Өндүрүштүн төмөндөшүн токтотуу үчүн өкмөт салыкты азайтат жана чыгашаларды көбөйтөт, ошентип билип туруп эле дефицитти түзөт. Эгерде, андан ары инфляция көтөрүлүп кетсе, анда салыкты жогорулатат жана мамлекеттик чыгашаларды кыскартат. Мындай операциянын келип чыгуучу бюджеттин оң сальдосу, өндүрүштүн төмөндөө мезгилиндеги, мамлекеттин болгон карызын жабуу үчүн пайдаланылат. Ошентип өкмөт жыл сайын эмес, бир канча жыл үчүн бюджетти баланстоого мүмкүнчүлүгү болот.

Бул концепциянын негизги проблемасы, экономикалык циклдердин көтөрүлүп жана төмөндөп кетиши, деңгээлдери жана мөөнөтү боюнча бирдей болбойт. Маселен, эгерде өндүрүштүн узак жана терең төмөндөө мезгилинен кийин,

кыска мезгилде анча чоң эмес өсүш пайда болсо, анда ал өндүрүштүн төмөндөө мезгилинде ири дефициттин келип чыккандыгын белгилейт да, анча чоң эмес же болбосо ошол мезгилде ашыкча каражат болгондугу билинбейт.

Жогоруда көрсөтүлгөн концепциялардан улам, тандап алган бюджеттин саясаты боюнча, бюджетти калыптандыруу үчүн анын бардык тарабынан кошумча жана алымчаларын кароону талап кылаарын көрөбүз жана бюджеттин дефицитин пайда болушу өзүн өзү акташы керек.

Мамлекеттин бюджеттик дефицити бир жактуу кубулуш эмес. Азыркы экономикалык теорияда аны ар түрдүү көз караш менен карашат. Маселен, Кейнстин мектебинин өкүлдөрү дүң чыгашалардын жетишсиздиги жумушсуздуктун көбөйүшүнө алып келет, дүң чыгашалардын ашыкча болушу инфляцияны туудурат деп эсептешет. Ошентип, өкмөт экономикадагы жалпы чыгашаларды, эгерде ал ири көлөмдө болсо азайтуусу зарыл, тескерисинче бул чыгымдар төмөн болсо бул чыгымдарды көбөйтүүсү зарыл деп эсептешет.

Кейнсчилердин пикири боюнча, бюджеттин орточо дефицити – бул байлык, ал мамлекеттин чыгашаларынын дефициттин каржылоо жолу менен, жалпы керектөөлөрдү көбөйтүүгө мүмкүндүк берет. Экинчи жагынан, бюджеттин дефицити – бул коомдун талабынын канааттанбай калышы, ал ар кандай терс экономикалык кубулушту туудурат. Дефициттин келип чыгуу себептерин карап туруп, балким, бюджеттин дефицити керекпи же кереги жокпу деген суроого жооп берсе болоор.

Өзгөчө кырдаал абалдарда, ошондой эле экономикалык конъюнктураны мамлекет тарабынан жөнгө салуунун натыйжасында келип чыккан дефицитти – түзүлүштүк дефицит деп атоого болот. Ал, мамлекеттин экономиканы стабилдештирүү боюнча жүргүзгөн акыл-эстүү саясатынын туундусу болуп эсептелет жана экономикалык конъюнктуранын терс жана чукул өзгөрүшүн болтурбоого маанилүү жардамды көрсөтөт. Түзүлүштүк дефицит казналык саясатка таасир этет. Түзүлүштүк дефицитти эсептөөдө, бюджеттин накта кирешелер

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

жана чыгашалар бөлүктөрүн салыштырбастан, бюджеттин толук иштеп жаткан учурундагы кирешелери жана чыгашалары салыштырат.

Дефициттин башка түрү өлкөнүн экономикасындагы кризистик кубулуштун, өндүрүштүн циклдер боюнча төмөндөшүнүн жана өкмөт өлкөдөгү каржылык абалды көзөмөлгө алуу жөндөмдүүлүгүн жоготуунун натыйжасында келип чыгат. Мындай дефицит циклдик дефицит деп аталат. Аны экономикадагы кереги жок кубулуш катары карайт.

Кыргызстандын бюджеттин дефицит болгон абалы, акыркы он жылда өлкөдө бюджеттин циклдик дефицити болгондугун көрсөтөт. Төмөндө көрсөтүлгөн таблицадан, Кыргызстандагы дефициттин 1998-жылдан 2002-жылга чейин; өлкөнүн ички дүң продукциясына процент менен болгон катышынын өнүгүү динамикасынан көрүүгө болот. Таблица 6.1.ден бюджеттин дефицити акырындык менен төмөндөгөнү байкалат.

Өткөөл мезгилдин алгачкы жылдарында биздин мамлекеттин кирешелери, мамлекеттин керектөөлөрүн жаба алган эмес. 1993-жылы мамлекеттин кирешеси бюджеттик чыгашалардын 10 % гана жапса, 2001-жылы биринчи жолу бюджеттин профицити байкалды.

Таблица 6.1.

Мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин жана чыгашаларынын динамикасы (1993-2002 ж. млн.сом.)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Чыгаша	1226	2813	4611	5202	6696	7298	9042	11284	12257	15190
Жалпы кирешелер жана расмий алынган трансферттер	128	848	1891	2746	3933	5090	6263	10040	12544	14392
Салыктан кириштер	112	796	1764	2432	2947	3839	4865	7676	9188	10475
Дефицит (-)	-	-	-	-	-	-	-	-	+287	-798
Профицит (+)	1098	1965	2719	2456	2763	2208	2779	1245		
Кирешелер чыгашаларга % менен	10,5	30,1	41,0	52,8	58,7	69,7	69,3	89,0	102,3	94,7
Салык, жалпы кирешелерге % менен	87,6	93,8	93,3	88,6	74,0	75,4	77,7	76,5	73,2	72,8

Кирешенин бюджеттин керектөөлөрүнө мындай туура келбеши, бюджеттин дефицит циклинин созулушунун себеби болуп эсептелет. Бюджеттин кирешелери ар кандай себептер менен абдан аз болуп калган. Биринчи кезекте СССРдин кыйрашы терең экономикалык кризиске алып келген, ал болсо бюджеттин салык базасын талкалады жана борбордон келүүчү трансферттердин агымын жапты. Мындай түзүлүштүк өзгөрүш, салык чогултуу жана башка бюджеттин кирешелерин толтуруу боюнча жаңы кыймылдаткычтарды колдонуу зарылчылыгын пайда кылды. Баштапкы этапта, бюджеттин кирешелер бөлүгүн топтоого колдонулган жаңы кыймылдаткычтардын натыйжалуулугу абдан төмөн болду. Ошого карабастан, мамлекет өткөөл мезгилдеги экономиканын төмөндөгөн терс көрүнүштөрүн азайтууга мамлекеттин социалдык жана экономикалык мүнөздөгү программаларды кескин түрдө кыскарта алган жок.

6.2. таблицада кирешелердин жана чыгашалардын түзүлүшүнүн өзгөрүүлөрү тууралуу 1998-2002-ж. көрсөткүчтөрү берилген.

Таблица 6.2.

**Мамлекеттик бюджеттин кирешеси
(млн.сом менен)**

№	Бюджеттин статьялары	1998	1999	2000	2001	2002
1.	Жалпы кирешелер жана алынган расмий трансферттер	6262,7	8091,5	10029,0	12540,0	14412,0
2.	Жалпы кирешелер	6090,7	7873,7	9280,1	11918,0	13588,0
3.	Утурумдук кирешелер	6001,1	7725,2	9256,5	11860,3	13458,6
4.	Салыктан кириштер	4866,0	5954,0	7675,5	91187,9	10474,7

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

5.	Киреше салык	405,4	546,2	753,8	960,9	1083,3
6.	Пайдадан алынган салык	452,4	567,6	572,8	993,7	967,6
7.	Кошумча баадан алынган салык	1965,8	2253,1	2976,2	4221,4	4793,7
8.	Акциздик чогултуулар	722,2	1252,6	1518,4	1102,6	1082,0
9.	Эл аралык соодадан жана сырткы операциялардан түшкөн салык	380,5	306,5	275,1	301,4	418,9
10.	Салыктан сырткары кириштер	1136,1	1771,3	1581,0	2672,6	2983,9
11.	Мүлк менен жүргүзүлгөн операциялардан түшкөн кирешелер	89,5	148,5	23,3	57,1	129,5
12.	Алынган расмий трансферттер	196,6	278,8	608,2	622,0	823,6

Салык түзүлүшүнүн калыптанышы менен мамлекеттин кирешелери бир кыйла өстү, бирок мамлекеттик карыздын өсүп бараткан оор жүгү, экономикалык жана социалдык өнүгүү боюнча программаларды каржылоону көбөйтүүгө мүмкүндүк бербей жатат.

Таблица 6.3.

Мамлекеттик бюджеттин чыгашалары (млн.сом)

		1998	1999	2000	2001	2002
	Чыгашалардын бардыгы					
1.	Мамлекеттик кызмат көрсөтүү, жалпы коргонуу коомдук тартип жана коопсуздук	7298,3	9312,0	11308,0	12256,0	15189,0

2.	Билим берүү	1681,6	1991,3	2293,0	2847,6	3350,4
3.	Саламаттыкты сактоо	962,1	1125,3	1295,9	1379,0	1527,2
4.	Социалдык камсыздоо жана камсыздандыруу	981,0	1198,1	1113,9	1417,1	2340,3
5.	Турак-жай – коммуналдык кызмат	373,7	464,7	666,5	800,9	1131,2
6.	Экономиканын тармактарына субсидия берүү	846,3	1108,7	1342,7	1423,0	1894,7
7.	Бюджеттин дефицити (-) Профицити (+)	-1035,6	-1221,0	-1279,0	283,9	-776,9

6.2. Бюджеттин дефицитин каржылоонун булактары жана ыкмалары

1998-жылдан берки көрсөткүчтөр, бюджеттин дефицити негизинен сырттан алынган карыздардын эсебинен каржыланып жаткандыгын көрсөтөт. Ички каржылоонун көрсөткүчтөрү, ички топтолгон карыздарды кайтаруунун көлөмү, ички ишке киргизилген карыздардын көлөмүнөн ашык экендигин көрсөтөт. Ошондой эле дефицит акчаны жөнөкөй эле басма басып чыгаруу аркылуу каржыланган жок, анткени бардык убакытта банк тарабынан каржылоо нөлгө барабар болду. Ушундай каржы саясаттын жүргүзүүнүн негизинде, өкмөт ири дефициттүү бюджетти алуу менен, инфляциянын төмөндөшүнө жетише алды.

Ички каржылоо булактары болуп мамлекеттик казыналык векселдерди чыгаруу болуп эсептелет. Ички каржы рыногунун чектелүүсү дефицитти каржылоо үчүн жетишерлик көлөмдө каражаттарды тартууга мүмкүндүк бербейт. Көбүнчө ички каржылоо, сырткы булактардан каржылоого караганда кымбатка турат.

Каржылоонун сырткы булактары болуп, Бүткүл дүйнөлүк өнүгүү банкы, Эл аралык валюталык фонд, Азия өнүгүү банкы

сыяктуу донорлор кызмат кылат. Каржылоону Япония, АКШ, Германия, Швейцария жана башка донор өлкөлөрү да жүргүздү.

Таблица 6.4.**Бюджеттин дефицитин каржылоо булактары****млн.сом менен**

		1998	1999	2000	2001	2002
1.	Бюджеттин дефицити (-) Профицити (+)	- 1035,6	- 1221,0	- 1279,0	283,9	-776,9
2.	Ички каржылоо	19,9	-174,1	-109,3	-56,0	-38,7
3.	Банк тарабынан	-	-	-	-	-
4.	Банктык эмес	19,9	-174,1	-109,5	-56,0	-37,7
5.	Сырткы каржылоо	996,9	1550,9	1579,0	-184,9	815,0

6.3. Бюджеттин дефицитин башкаруу механизми

Бюджеттин дефицитин каржылоо үчүн мамлекет өлкөнүн ичинен жана сырткаары жактардан карыздарды алат. Биздин өлкөдө жыл сайын кайталанган бюджеттин дефицити мамлекеттик карыздардын көлөмүн аябай көбөйттү. Бюджеттин дефицити канчалык жогору болсо, аны толуктоо үчүн карызга каражат алынат да, ал карыз мамлекеттин карызын дагы көбөйтөт. Бул жерде, канчалык мамлекеттин карызы жогору болсо, аны тейлөө үчүн көп чыгымдарды талап кылат жана бюджеттин чыгаша бөлүгү көбөйөт. Ушул жабык айлампандан чыгуу үчүн өлкөнүн өкмөтү бюджеттик чыгашаларды, мамлекеттин карыз алуусун азайтуу боюнча иш чараларды жүргүзүүсү керек.

Бюджеттик дефицитти башкаруунун негизги механизми салык-бюджет саясатын күчөтүү болуп эсептелет. Мындай иш чаранын натыйжасы орточо мезгилдеги жана кийинки жылга бюджеттин прогнозун даярдоодо айкын көрүнөт. Ошондой эле бюджетти программалоо ыкмасы киргизилет, ал болсо

мекемелердин жана агентстволордун натыйжалуу иштешине мүмкүндүк берет жана бюджеттин чыгашаларын орчундуу эмес багыттарга багыттоону кыскартат.

Казналык саясаттын башка дагы бир багыты – бул, салык жыйноону жакшыртуу жана аны көбөйтүү болуп эсептелет. Мында бардык күч бюджеттин кирешелерин көбөйтүү жана аларды так прогноздоо үчүн жумшалат. Салык ресурстарын так прогноздоо бюджеттин дефицитинин капысынан өсүп кетишине жол бербей. Өкмөт болсо салык базасын кеңейтүү менен, экономикага салыктын болгон кысымын азайтууга умтулат, ошол эле мезгилде өкмөткө жетишээрлик болгон кирешелерди чогултат.

Карыздарды тейлөө бюджеттик ресурстардын көп бөлүгүн алат. Ошондуктан мамлекеттик карызды оптималдуу башкаруудагы өлкөнүн бюджетинин дефицитин азайтууга маанилүү ролду ойнойт. Кээде реструктуризациялоо же айрым карыздардын кечип жиберүү башка керектөөлөр үчүн багытталган карыз каражаттарынын бөлүгүн азайтууга, ошол азайган суммадагы каражаттар бюджеттин дефицитине жумшалып, анын көлөмүн кыскартууга мүмкүндүк берет.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Бюджеттин дефицитинин келип чыгышынын негизги себептери.
2. Мамлекеттин карызы өлкөнүн бюджетинин дефицитине кандайча көз каранды?
3. Бюджеттин дефицитинин башкаруу механизмине мүнөздөмө бергиле.
4. Дефициттин каржылоо булактарына жана ыкмаларына мүнөздөмө бергиле.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Public Finance, Harvey S. Rosen, Irwin Inc. Boston, 1995.
2. Камаев В.Д. и др. Основы экономической теории. - М.: ВЛАДОС, 1994. - 384 с.
3. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. - В 2 т.: Пер. с англ. - М.: Республика, 1992. - 399 с.
4. Большаков С. Финансовая политика в условиях кризиса // Финансы. - 1993. - №2. - С. 12-15.
5. Горегляд В., Подпорина И. Бюджетный кризис и пути его преодоления // Российский экономический журнал. - 1996. - №10. - С. 23-33.
6. Павлова Л. Бюджетное финансирование и проблема государственного долга // Экономист. - 1994. - №4. - С. 71-76.

7-ТЕМА. ЖЕРГИЛИКТҮҮ ФИНАНСЫ

- 7.1. Аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүшүндөгү жергиликтүү финансынын мааниси жана ролу
 7.2. Жергиликтүү бюджеттин кирешелери
 7.3. Жергиликтүү бюджеттин чыгашалары

Демократиялык мамлекеттик түзүлүштүн милдеттүү компоненти жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу, анын башкы мааниси төмөндөгүдө, жергиликтүү калк өздөрү эркин шайлап алган өкүлчүлүк органдары аркылуу башкаруу иштерин өздөрү иш жүзүнө ашырат. Жергиликтүү өкүлчүлүк жана аткаруу органдары жүктөлгөн кызмат милдеттерин аткаруу үчүн, алар мүлктүк жана финансы-бюджеттик бир катар укуктарга ээ болушат.

Демократиянын шартында мамлекеттик финансы системасынын негизги маанилүү бөлүү болуп жергиликтүү финансы эсептелинет, алар калктын муктаждыгын канааттандырууда колдонулуучу жергиликтүү бюджеттерди жана чарбалык субъектилердин финансыларын камтыйт.

7.1. Аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүшүндөгү жергиликтүү финансынын мааниси жана ролу

Акыркы он жылдарда көп мамлекеттерде экономикалык жана социалдык процесстердин борбордоштулоо байкалууда. Бул процесстерди жөнгө салуу кызмат милдеттери борборлоштурулган башкаруу системасынан жергиликтүү башкаруу системасына өтүүдө. Ошондуктан, жергиликтүү финансынын ролу күчөтүлүүдө, ал эми алардын колдонулуш чөйрөсү кеңейүүдө.

Жергиликтүү бийлик органдарынан финансылык базасы болуп алардын бюджетти эсептелинет. Бюджеттик жана мүлктүк укуктары ал органдарга өзүлөрүнүн бюджетин түзүүгө, кароого, бекитүүгө жана аткарууга, жана да алардын карамагына берилген ишканаларга ээлик кылууга жана алардан түшкөн кирешелерди алууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Жергиликтүү бюджеттер - өндүрүштүн акыркы жыйынтыгынын бөлүштүрүүнүн эң башкы каналдарынын бири. Алар аркылуу керектөөлөрдүн коомдук фонддору калктын ар кандай топторунун ортосунда бөлүштүрүлөт. Бул бюджеттерден белгилүү өлчөмдө коммуналдык чарбаларды өнүктүрүү жана кызмат көрсөтүүсү калктын жашоо тиричилигин камсыз кылуунун эң керектүү компоненттерине кирген жолдорду, суу менен камсыздоону кармоо каржыланат.

Жергиликтүү бюджеттин экономикалык мааниси алардын пайдаланышынан көрүнөт. Алар төмөнкү функцияларды аткарат:

- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишмердигин аракеттерин каржылоодо акчалык фонддорду түзүү;

- ошол фонддорду муниципалдык ишканалардын арасында бөлүштүрүү жана пайдалануу;

- бул башкаруу органдарына баш ийген ведомстволук мекемелердин, ишканалардын жана уюмдардын финансалык чарбалык иш аракеттерин көзөмөлдөө.

Жергиликтүү бюджеттер мамлекеттин экономикалык жана социалдык милдеттерин аткарууда чоң мааниге ээ, биринчи кезекте, коомдук социалдык инфраструктурасын кармоодо жана өнүктүрүүдө мамлекеттик каражаттарды бөлүштүрүү турат. Бул каражаттар райондук, айылдык, шаарчалык жана шаардык бюджеттерди камтыган жергиликтүү бюджеттердин системасы аркылуу өтөт. Мамлекет социалдык саясатты ишке ашыруу үчүн көп материалдык жана финансалык каражаттар талап кылынат. Мамлекет жергиликтүү бюджеттер аркылуу социалдык саясатын активдүү жүргүзөт. Жергиликтүү бийлик органдарынын бюджеттерине каражаттарды берүү менен билим берүү, саламаттыкты сактоо, калкты коммуналдык жактан тейлөө, курулуш жана жолдорду кароо иштери каржыланат. Мында каржылоо иш чараларынын алкагы кеңейет. Жергиликтүү бюджеттердин эсебинен жалпы билим берүү мектептери, саламаттыкты сактоо объектилери гана эмес, ички

коопсуздукту сактоо, укук тартибин жөнгө салуу, айлана-чөйрөнү коргоо иш чаралары да каржыланат.

Бюджеттердин түзүлүш мыйзамына жараша жергиликтүү бюджеттерди түзүүдө региондордун социалдык экономикалык өнүгүшүн болжолдоо иштери жүргүзүлөт. Мындай иш аракеттер аймактардын бюджеттик системасынын экономикалык жана логикалык биримдигин түзөт жана бардык системаларды региондун социалдык-экономикалык жактан бүтүндөй өнүгүшүнө багытталат.

7.2. Жергиликтүү бюджеттин кирешелери

Мамлекеттик бийликти жергиликтүү жана айыл өкмөттөрүнө тиешелүү жергиликтүү кеңештер жүргүзгөн жергиликтүү бюджеттерине: областтардын, Бишкек жана Ош шаарларынын, райондордун, шаарлардын, шаардагы райондордун, айыл жана шаарчалардын бюджети кирет.

Областтын бюджети – областтын, областка баш ийген райондордун жана шаарлардын бюджеттеринен турат. Шаардын бюджети – шаардык бюджеттен, ал эми райондору жана шаарчалары барлар райондордун жана шаарчалардын бюджеттеринен турат. Райондун бюджети – райондук, районго баш ийген шаарлардын, шаарчалык жана айылдык бюджеттерден турат.

Жергиликтүү бюджеттин кирешелери жергиликтүү салыктардан жана жыйымдардан, салыктык эмес келип түшүүлөрдөн, республикалык деңгээлде бөлүштүрүүлүгү салыктар жана кирешелерден, трансферттерден, гранттардан, өз каалоосу менен төлөнгөн взностордон турат.

Мыйзамдарга ылайык, жергиликтүү салыктардан жана жыйымдардан, салыктык эмес келип түшүүлөрдөн чогултулган жергиликтүү бюджеттин кирешелерин башка деңгээлдердеги бюджеттерге алууга болбойт. Жергиликтүү бюджетке ссуда түрүндө карызга алынган каражаттар жергиликтүү бюджеттин кирешелерине кирбейт.

Жергиликтүү бюджеттин бирден бир негизги киреше булагы болуп жергиликтүү салыктар жана жыйымдар эсептелинет.

Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарында көрсөтүлгөндөй жергиликтүү салыктар жана жыйымдар жана жер салыгы түздөн-түз жергиликтүү бюджетке келип түшөт. Жергиликтүү салыктарды жана жыйымдарды чогултууну салык кызматтарынын органдары жана толук жоопкерчилик жүктөлгөн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын инспекторлору жүргүзөт.

Жергиликтүү салыктык эмес келип түшүүлөр төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт:

1) муниципалдык мүлктү башкаруудан жана уюштуруп кароодон түшкөн кирешелери;

2) жер фондусунун айыл чарбасына жарактуу жерлерин кайра бөлүштүрүп, пайдалануу укугуна ээ болуудан алынган ижара акылары;

3) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында көрсөтүлгөн жергиликтүү бюджеттик мекемелердин чыгарган продукцияларын сатуудан жана кызмат көрсөтүүдөн алынган жана ушул продукцияларды сатуудагы, жумуштарды аткаруудагы жана кызмат көрсөтүүдөгү чыгымдарды жабууга түздөн-түз колдонулуучу кирешелер;

4) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын чегинде баардык салыктык эмес келип түшүүлөр.

Жергиликтүү салыктык эмес жыйымдардын келип түшүүлөрүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан ишке ашырылат. Жергиликтүү кеңештер Салык кодексинин чегинде жергиликтүү салыктарды колдонушат. Жергиликтүү салыктар салык системасынын бир бөлүгү болуп эсептелинет, алар юридикалык жактардан жана жеке адамдардан жергиликтүү башкаруу органдарынын бюджетинин кирешесинин пайдасынан алынат. Жергиликтүү башкаруу органдары тарабынан коюлган жергиликтүү жыйымдар, жеке адамдардын, ишканалардын жана уюмдардын кызмат көрсөтүүсүнө, же кайсы бир ишмердикти аткарууга бир жолу берилген укугуна байланыштуу чыгашаларынын бир бөлүгүн жабууга берилген төлөмдөр эсептелинет. Жергиликтүү бюджеттин 16 салыгы бар:

- курорт салыгы;
- рекламадан алынган салык;
- иттердин ээлеринен алынуучу жыйымдар;
- коммерциялык мүнөздө жана максатта өткөрүлүүчү жергиликтүү аукциондорду, лотереяларды, конкурстарды жана көрсөтмөлөрдү өткөрүү улуксатына;
- автомобильдерди убактылуу коюудан алынган жыйымдары;
- жергиликтүү символикаларды колдонуудагы жыйымдар;
- товардык биржаларда товар жүгүртүүдөгү жыйымдар;
- таштандыларды жыйнап чыгаруудагы жыйымдар;
- гүлдөрдү багып өстүрүү менен ишмердик кылган жактардан алынган салык;
- мейманканалык салык;
- балык уулоо жана аңчылык кылуудан алынган салык;
- туристтердин чет мамлекеттерге (КМШ өлкөлөрүнөн тышкары) чыгууларынан алынган салык;
- казино ээлеринен алынган салык;
- сатуудан жана кызмат көрсөтүүдөн алынган салык;
- өндүрүштүк жана соода аянттарынан алынган салык;
- автомобиль ээлеринен алынган салык;
- жер салыгы.

Жергиликтүү бийлик органдарынын баардык кирешелеринин 40 пайыздан 80 пайызга чейин жер салыгы түрүндө келип түшөт.

7.1.таблица.

Жергиликтүү салыктар жана алардын Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттеринин кирешелериндеги үлүшү. (1999 жылдан 2001 жылга чейин миң. сом менен)

Салыктын түрлөрү	1999	2000	2001
Жер салыгы	150993,9	160782,2	208707,1
Казино ээлеринен алынган салык	854,7	69,3	56,1
Мейманканалык салык	695,4	798,1	838,9
Рекламадан алынган салык	3638,5	4847,0	5776,4
Балык уулоо жана аңчылык	240,4	223,1	240,3

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

кылуудан алынган салык			
Туристтердин чет мамлекеттерге чыгуудагы алынган салыктар	317,7	321,0	348,3
Курорт салыгы	906,4	922,8	749,8
Автомобиль ээлеринен алынган салык	6702,0	34852,2	34912,7
Гүлдөрдү багып-өстүрүү менен ишмердик кылган жактардан алынган салык	80,3	80,4	31,1
Сатуудан жана кызмат көрсөтүүдөн алынган салык (4 %)	186617,9	231303,7	304974,6
Иттердин ээлеринен алынуучу жыйымдар	64,1	112,8	125,9
Таштандыларды жыйнап чыгаруудан алынган жыйымдар	6143,3	7233,0	7823,5
Автомобильдерди убактылуу коюудан алынган жыйымдар	3024,6	3620,9	3295,1
Жергиликтүү символикаларды колдонуудагы жыйымдар	12,0	43,4	14,9
Жергиликтүү аукциондорду, материалдарды өткөрүүдөгү улуксаттар	1169,5	202,7	1159,6
Конфискациялоолор жана штрафтар	2397,4	2664,2	3360,1
Патенттөөлөр, жыйымдар	-	-	165555,6
Баардык жергиликтүү салыктар	363858,10	447938,2 0	737970,20
Жергиликтүү бюджеттин баардык кирешелери	2809600	3407500	4079300
Жергиликтүү салыктардын жергиликтүү бюджеттеги пайызы	13	13	18

Мындан тышкары жергиликтүү бюджеттин кирешесине республикалык деңгээлде бөлүштүрүлүүчү жалпы мамлекеттик салыктардан жана кирешелерден келип түшөт. Кыргыз Республикасында кээ бир салыктар борбордук жана жергиликтүү бюджеттердин ортосунда төмөнкү катышта бөлүштүрүлөт, 65 пайызы борбордук бюджетке жана калган 35 пайызы жергиликтүү башкаруу органдарынын кирешелер бөлүгүн түзүшөт. Аларга төмөнкү салыктар кирет:

- 1) ички (жергиликтүү) продукцияларга акциздик салык;

- 2) жеке жактардан алынуучу киреше салыгы;
- 3) менчигинин формасына карабай юридикалык жактардын пайдасынан алынуучу салык;
- 4) кичи ишкердүүлүк субъектилеринен бирдей алынган салык;
- 5) атайын патенттөөдөн алынган кирешелер.

Жергиликтүү бюджетти каржылоодо жетишпеген каражаттарды жабууга жана мамлекеттик кызматтарды жердик деңгээлде көрсөтүүнү теңдештирүүдө, жергиликтүү бюджеттер республикалык бюджеттен гранттарды алышат. Гранттарды Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги өзүлөрүнүн жергиликтүү бөлүмдөрү тарабынан коюлган усулдар жана формулар аркылуу бөлүштүрөт.

Гранттар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Категориялык гранттар республикалык бюджеттен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына формулалардын негизинде эсептелинүүчү мамлекеттик программаларды жердик деңгээлде каржылоодогу керектөөлөргө бөлүнүштүрүлөт. Категориялык гранттардын усулдары жана формулаларын эсеп-кысабын Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аныктайт.

2. Теңдештирүүчү гранттар Кыргыз Өкмөтү бекиткен формулалардын негизинде эсептелинет жана бөлүштүрүлөт, алар кирешелердин потенциалдары менен жергиликтүү бюджеттердин жергиликтүү коомчулукту каржылоодогу финансалык үзгүлтүктөрдү эске алат;

3. Үлүштүк (дем берүүчү) гранттар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына конкурстардын негизинде берилет. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары Кыргыз Республикасынын Өкмөтү бекиткен шарттардын чегинде үлүштүк (дем берүүчү) гранттарды алууга заявкталарды берүүгө акылуу.

4. Нормативдик-укуктук актыларды (жергиликтүү башкаруу органдарынан тышкары) кабыл алышкан учурларда жергиликтүү бюджеттин чыгашалары көбөйөт же кирешелери азаят да айырма суммалары республикалык

бюджеттен компенсацияланат, ал эми жергиликтүү бюджеттин чыгашалары азайып же кирешелери көбөйгөн учурларда айырма суммалары республикалык бюджетке алынат.

5. Жеке жана юридикалык жактар жергиликтүү бюджеттерге жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бюджеттик эмес фонддоруна өз каалоолору менен акысыз жана кайра кайтаргыз негизинде төлөмдөрдү бере алышат.

Төмөндөгү 7.2. таблицада аймактар боюнча маалыматтар келтирилди, мында гранттардын жергиликтүү бюджеттердеги маанилүүлүгүн көрүүгө болот.

7.2.таблица.

Республикалык бюджеттен жергиликтүү бюджеттерге берилген гранттардын ролу (2002 жыл)

Областтар	Жергиликтүү кирешелеринин калктын башына карата, сом менен	Каражаттардын жалпы суммасы калктын башына карата, сом менен	Жергиликтүү областтык бюджеттердин жалпы чыгашаларынын суммасындагы республикалык трансферттердин % үлүшү
Ош	0,27	0,86	68,85
Баткен	0,13	0,61	78,56
Жалал-Абад	0,17	0,45	61,60
Ыссыккөл	0,71	1,06	33,30
Нарын	0,26	1,26	79,31
Талас	0,07	0,19	64,76
Чүй	1,06	1,39	23,74
Бишкек шаары	1,47	1,27	-15,44

Көпчүлүк областтарда гранттар областтык бюджеттердин кирешелеринин 60 пайыздан 80 пайызга чейинин түзөт. Категориялык гранттар областтык бюджеттин жарымын түзөт. Категориялык гранттар башынан калктардын жашаган жерине карабастан, кээ бир областтарда аларга көрсөтүлгөн чыгашалар башкаларга караганда эки эсе көп (7.3. таблица).

Стандарттык кызматтарды көрсөтүүдөгү чыгашалардын кээ бир көрсөткүчтөрүнүн айырмачылыктары тоолуу аймактарга берилген кошумча коэффициенттер менен түшүндүрүлөт, бирок дагы эле түшүнүксүз, эмнеге кээ бир областтар мамлекеттик стандарттуу кызматтарды көрсөтүүдө калктардын башына карата 260 сом алышат, ал эми кээ бир областтар, ошол эле кызматтарды көрсөтүүдө 560 сом алышат. Баанын мындай бөлүнүшүн дисэкономиялык масштабда мындай түшүндүрүүгө болот. Мисалы, Талас областынын калкынын жайгашылышынын тыгыздыгынын төмөндүгүнө карата администирлөөгө көп каражат талап кылынат, ушул эле убакта Ош областында калктын жайгашылышынын тыгыздыгынын жогору болушуна карата чыгымдарды администирлөөдө аз каражат талап кылынат.

7.3. таблица.

Кыргыз Республикасындагы райондук бюджеттердин чыгашаларынын негизги түрлөрү

	Талас облусу	Ош облусу	Чуй облусу	Нарын облусу	Жалал-Абад облусу	Ыссык-көл облусу
Билим берүү	71421	321468	256586	125300	288660	128270
Баардык чыгашаларга карата % менен	50	53	44	49	53	51
Калктын ар бир адамына карата, сом менен	357	273	332	503	332	310
Саламаттыкты сактоо	35611	166627	159885	57646	142173	69949
Баардык чыгашаларга	24	27	27	23	26	28

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

карата % менен						
Калктын ар бир адамына карата, сом менен	178	142	207	231	164	169
Жалпы мамлекеттик кызматтар	18610	76464	87748	47611	73861	27043
Баардык чыгашаларга карата % менен	13	13	16	21	13	11
Калктардын башына карата, сом менен	93	65	114	191	85	65

Теңдештирүү гранттары жергиликтүү бюджеттердин тартыштыгын каржылоого бөлүштүрүлөт, анткени мыйзам чегинде жергиликтүү бюджеттер тең салмактуу болууга тийиш, башкача айтканда жергиликтүү бюджеттердин тартыштыгы же ашыктыгы болууга мүмкүн эмес. Ушулардын негизинде жергиликтүү бюджеттерден ашыгы алынат, ал эми жергиликтүү бюджеттердин тартыштыгы теңдештирүү гранттар менен же жогору турган бюджеттердин каражаты менен жабылат. Мындай бөлүштүрүү жарды аймактардын жарды экенин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөт, анткени гранттардын суммасы бюджеттин тартыштыгынын суммасына түздөн-түз пропорционалдуу көбөйөт. Ушул эле убакта кээ бир бай аймактар бюджеттин ашыгын жогору турган бюджетке алынышы билүү менен, жергиликтүү бюджеттердин кирешелер бөлүгүн бекитилген чыгашалар бөлүгүнөн жогору көбөйтүүгө анча кызыгышпайт. Мындай гранттарды бөлүштүрүүнүн эффективдүү эмес экендигин Индия мамлекетинин тажырыйбасынан көрүүгө болот, анткени кедей штаттар гранттарды алуу менен андан ары кедей болушууда, ал эми бай штаттар киреше базаларын кеңейтүүгө жана өнүктүрүүгө болгон кызыгуусун жоготууда жана баардык штаттар акырында гранттарды алууга умтулат.

7.3. Жергиликтүү бюджеттин чыгашалары

Калктын билиминин, саламаттыгынын жана байгерчилигинин деңгээли аткарылышына жараша болгон жана алар боюнча жоопкерчилик толугу менен жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана айыл өкмөттөрүнө жүктөлгөн иш чаралар жергиликтүү бюджеттерден каржыланат.

Бул категорияга төмөнкү чыгашалар киргизилет:

-жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, кеңештерди жана айыл өкмөттөрүн, региондук архивдерди күтүүгө каражат жумшоолорду караштырган жалпы арналыштагы мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөргө;

-жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана айыл өкмөттөрүнүн карамагында болгон билим берүүнүн, саламаттык сактоонун, маданият, социалдык жактан камсыздандыруунун жана социалдык жактан камсыздоонун, дене тарбиянын, телекөрсөтүүнүн, радиоуктуруунун, басмалардын, турак-жай коммуналдык, айыл, суу, токой чарбаларынын, балык уулоонун жана аңчылыктын ишкана, мекеме жана уюмдарын күтүүгө;

-жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана айыл өкмөттөрүнүн карамагында болгон транспортко;

- негизги топторго кирбеген башка иш-чараларга, ошондой эле бюджеттик ссудаларды берүүгө жана өндүрүүгө, мамлекеттик акцияларды сатып алууга, мамлекеттик менчикти жеке менчиктештирүүгө байланыштуу операцияларды эске алуучу башка чыгымдарга.

Ар кандай аймактык деңгээлдеги региондордун (областтык, шаардык, районго баш ийген шаардык, шаардагы райондук, айылдык жана шаарчалык) жергиликтүү бюджеттеринин ортосундагы чыгашалар боюнча жоопкерчиликти чектөө мекеме жана уюмдардын баш ийүүчүлүгүнө жана социалдык

жактан маанилүүлүгүнө жараша жогору турган аймактык деңгээлдеги кеңештер тарабынан жүргүзүлөт.

7.4. таблица.

Жергиликтүү бюджеттердин каражаттарынын пайдаланылышынын багыттары, млн. сом менен

	1999	2000	2001	2002	2003
Жалпы чыгымдар	207	325	381	385	398
Коргонуу	11	17	20	20	20
Коомдук тартип жана коопсуздук	31	36	37	39	38
Билим берүү	1,358	1,353	1,921	1,723	1,882
Саламаттыкты сактоо	772	869	950	965	1,064
Социалдык коргоо (жардам жана башка чыгымдар)	74	112	129	192	195
Коммуналдык кызматтар	185	255	324	219	231
Эс алууну уюштуруу, маданият	87	117	120	112	126
Отун-энергетикалык комплекси	0	0	0	0	0
Айыл чарбасы (суу чарбасы)	49	52	36	31	34
Тоо-кен өнөр жайы (минералдык ресурстар)	3	13	3	3	0
Транспорт (байланыш)	10	3	27	17	31
Башка экономикалык иш чаралар жана кызмат көрсөтүүлөр	13	14	9	20	52

Эмгек акылар жана социалдык фондго чегеримдер корголгон статьялар жана алар чыгымдардын негизги статьялары. Бул эки статья баардык жергиликтүү бюджеттин чыгымдарынын 70 % пайызын түзөт. Жергиликтүү башкаруу бийликтери жолдорду калыбына келтирип турууга дагы каражаттары жетишпейт жана жергиликтүү бюджеттин баардык каражаттары жогорку бийликтер тарабынан жөнгө салынып турулат. Чектелүү административдик бийлик жана чектелген финансылык мүмкүнчүлүктөр жергиликтүү бийликтин чечимдерин кабыл алууда жана ишке ашырууда эффективдүү эмес казналык децентрализацияга алып келүүдө.

7.4. таблицада көрсөтүлгөндөй, жергиликтүү бюджеттердин чыгашаларынын катышында, билим берүүгө жана саламаттыкты сактоого каржылоонун кичине эле үлүшү туура

келүүдө. Бюджеттин жалпы чыгашаларынын 11 пайыздан 21 пайызга чейинин административдик чыгашалардын үлүшү түзүүдө.

Келечекте өздүк кирешелерди алуунун негизин түзүүчү жергиликтүү өндүрүш базаларын каржылоо финансылык ресурстардын пайдаланышынын бирден-бир багыты катары каралууга тийиш.

Жергиликтүү бюджеттердин чыгашаларында социалдык-маданий иш чаралардын маанилүүлөрү болуп саламаттыкты сактоого, билим берүү жана илимге жумшалган чыгымдар эсептелинет, медициналык мекемелердин тармактарынан өнүгүшү жана илимий жана долбоорлоо иштеринин кеңейиши, бюджеттерден каржыланган шаар куруу иштери, жергиликтүү административдик бөлүнүштөрдүн комплекстүү өнүгүшү, жергиликтүү чарбаларды башкарууну автоматташтыруу ж.б.у. менен байланышта болот.

Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Жергиликтүү бюджеттер кандай функцияларды аткарышат?
2. Жергиликтүү бюджеттердин курамын жана түзүлүшүн аныктагыла.
3. Кандай жалпы мамлекеттик салыктардын бөлүгү жергиликтүү бюджетке келип түшөт?
4. Жергиликтүү бюджеттер алган гранттардын функциялары.
5. Жергиликтүү бюджеттердин чыгашаларынын негизги багыттары.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Закон КР «О финансово-экономических основах местного самоуправления».
2. Закон КР «Об основах бюджетного права в Кыргызской Республике».
3. Финансов-экономический бюллетень, Министерство финансов Кыргызской Республики, 2000-2002 гг.

8-ТЕМА. БЮДЖЕТТИК ПРОЦЕСС

8.1. Бюджеттик процессти уюштуруунун негиздери

8.2. Бюджет процессинин статьяларына мүнөздөмө

8.1. Бюджеттик процессти уюштуруунун негиздери

Бюджеттик процесс – ар кайсы баскычтагы бюджеттерди түзүү, кароо, бекитүү жана аткаруу боюнча, мыйзамда чектелген бийлик органдарынын иш аракеттери. Анын мазмууну, мамлекеттин жана өлкөнүн бюджетинин түзүлүшү, тиешелүү органдардын жана юридикалык субъектердин бюджеттик укуктары аркылуу аныкталат.

Кыргыз Республикасында бюджеттик процесс иштеп жаткан бюджеттик мыйзамга – “Кыргыз Республикасында бюджеттик укуктардын негизги жобоолору тууралуу” (11-июнь 1998-ж.) жана башка бюджеттик процессти жөнгө салган Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүлөт.

Жогоруда көрсөтүлгөн мыйзамга ылайык, республикалык бюджетти Кыргыз Республикасынын өкмөтү, жергиликтүү бюджеттерди – жергиликтүү мамлекеттик администрациясы, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары жана айыл өкмөтү түзөт жана аткарат. Республикалык бюджет Жогорку Кеңеш тарабына каралат жана бекитилет, жергиликтүү бюджеттер – жергиликтүү кеңештер тарабынан каралып бекитилет.

Бюджеттик процесс төрт стадиядан турган бюджеттик иш аракеттерди өзүнө камтыйт. Алар:

1. Бюджеттин долбоорун түзүү;
2. Бюджетти кароо жана аны бекитүү;
3. Бюджетти аткаруу;
4. Бюджеттин аткарылышы тууралуу отчетту түзүү жана аны бекитүү.

Төрт стадияны камтыган бюджеттик процесстин узактыгы эки жылдан ашыгыраак убакытка созулат: бюджеттин долбоорун түзүү, аны кароо жана бекитүү жарым жылдан ашыгыраак убакытты алат, бюджеттик мезгил башкача айтканда бюджетти аткаруу – 1 январдан 31 декабрга чейин бир

жылды түзөт, бюджеттин аткарылышы тууралуу отчетту түзүү жана аны бекитүү да жарым жылдан ашыгыраак убакытты алат.

Кыргызстанда, бюджеттик процесстин кыймылын убакыттар боюнча бөлүштүргөн план – бюджет календары иштейт. Кыргыз Республикасынын республикалык бюджеттин долбоорун түзүү Министрдин указы менен жыл сайын бекитилген календардык планга ылайык Каржы министрлиги ишке ашырат. 8.1. төмөндөгү таблица 2002-жылга түзүлгөн Бюджеттик календарь.

Таблица 8.1.

Бюджеттик календарь

№	Иш чаралар	Аткаруучу	Мөөнөтү
1.	Бюджеттин прогнозун орточо мөөнөттө эсептөө (БПОМ) үчүн Каржы министрлигине экономикалык жана финансылык маалыматтарды берүү (БПОМ)	Министрлик жана мекемелер	27.2004. ж. чейин
2.	БПОМ долбоорун иштеп чыгуу жана аны өкмөттүн бюджеттик комиссиясына берүү, жергиликтүү бюджетти топтоо боюнча инструкцияларды жана жоболорду даярдоо	Каржы министрлиги	01.2005 ж. чейин
3.	Министрликтер жана мекемелер үчүн контролдук сандарды камтыган БПОМ долбоорун, ошондой эле түшүндүрмөсү менен президенттин администрациясына жана премьер министрдин аппаратына берүү		04.2005 ж. чейин
4.	Министрликтер жана мекемелер үчүн экономикалык сектор жана контролдук сандар боюнча БПОМ натыйжаларын бекитүү, аны аларга жеткирүү жана өкмөткө макулдашууга берүү	Бюджеттик комиссия	15.2005 ж. чейин
5.	Контролдук сандардын негизинде чыгашалардын сметасынын долбоорун иштеп жана аны Каржы министрлигине берүү	Министрликтер жана мекемелер	01.2007 ж. чейин

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

6.	Макулдашылган жергиликтүү бюджеттин долбоорун Каржы министрлигине берүү	Жергиликтүү администрация башчылары жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары	01.2007 ж. чейин
7.	Кирешелер жана чыгашалар боюнча берилген прогнозду талкуулап, бюджеттин долбоорун даярдоо жана аны өкмөткө берүү	Каржы министрлиги	15.2008 ж. чейин
8.	Бюджеттин проектисин Жогорку Кеңешке берүү	өкмөт	01.2009 ж. чейин
9.	Бюджеттин проектисин карап жана аны Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр палатасына берүү	Жогорку Кеңештин туруктуу комитеттеринин комиссиялары	20.2009 ж. чейин
10	Эл өкүлдөр палатасында “Республикалык бюджет тууралуу” мыйзамды кабыл алуу, аны мыйзам чыгаруу палатасында жактыруу жана президентке кол коюуга жөнөтүү	Жогорку Кеңеш	01.2012 ж. чейин
11	“Республикалык бюджет тууралуу” мыйзамга кол коюу	Президент	14.2012 ж. чейин

8.2. Бюджет процессинин статьяларына мүнөздөмө

а) Бюджеттин долбоорун түзүү.

Бюджеттик процесс бюджеттин долбоорун иштеп чыгуудан башталат, ал иш индикативдик пландаштырууга негизделет.

Индикативдик план – мамлекеттин максаттарын жана милдеттерин жазып көрсөткөн республиканын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн планы, ошондой эле ошолорго жетишүүнүн чаралары менен программалары.

Бюджеттин долбоорун түзүп чыгуу бюджеттин прогнозунун орточо мөөнөтүн (БПОМ) иштеп чыгуудан башталат. БПОМ – мамлекеттин үч жылдык, бирин бири улаган, кирешелеринин жана чыгашаларынын прогнозу, ал ресурстардын көлөмүн жана аларды каражаттоону көрсөтүп турат.

БПОМтү Каржы министрлиги өкмөттүн бюджеттик комиссиясына берет. Комиссия прогнозду карап чыгат жана конкреттүү (айкын) көрсөткүчтөрүн бекитет:

- кирешелердин прогнозу – салыктардан жана башкалардан түшкөндөр өз-өзүнчө көрсөтүлгөнүндө;
- чыгашалар, анын ичинде милдеттүүлөрү жана биринчи кезектегилери;
- бюджеттин дефицити, аны каржылоонун булактары;
- мамлекеттик инвестициянын программасынын көлөмү.

Бюджеттин долбоорун түзүүдөн мурда, Каржы министрлиги, министрликтерге жана мамлекеттик мекемелердин жетекчилерине болуучу киреше жана чыгашалардын (контролдук сандардын чегинде) эсептөө сметасын белгиленген мөөнөттө берүү боюнча директивалык көрсөтмө жиберет.

Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги алдын ала бюджеттик мекемелердин чыгашаларынын сметасынын долбоорун жана атайын каражаттар боюнча кирешелер жана чыгашалар сметаларын, көрсөтүлгөн органдардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен карайт, республикалык бюджеттин долбоорун түзөт жана аны Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө карап чыгууга берет.

Жергиликтүү кеңештердин бюджеттерин иштеп чыгуу төмөндөгүдөй тартипте жүргүзүлөт. Жергиликтүү бюджеттер жергиликтүү мамлекеттик бийликтер жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары финансы органдары аркылуу ишке ашырат, ал эми айылдык жана шаарчалардык бюджеттин долбоорлору – тиешелүү айыл өкмөттөрү тарабынан жергиликтүү бюджеттерди түзүүнүн көрсөтүлгөн мөөнөтүнө ылайык түзүлөт.

Жергиликтүү башкаруунун аткаруу органдары жергиликтүү бюджеттин долбоорун өз алдыларында иштеп чыгышат. Бирок жергиликтүү бюджеттерди түзүүдө белгиленген кезектүүлүк бар, ал Кыргызстандагы бюджет системасынын бири-бирине көз карандылыгына жана алардын ортосундагы ресурстардын агымына байланышкан. Адегенде бюджеттин долбоорлору төмөндөрдө түзүлүп, жогорудагыларына жөнөтүлөт. Андан

кийин жогорудан контролдук сандар төмөндөгүлөргө жиберет, алар жергиликтүү бюджеттердин долбоорлорун биротоло түзүүдө көңүлгө алынат.

Областтык финансы башкармалары жергиликтүү бюджеттин прогнозун түзүүдө өз райондору жана шаарлары менен иштешет. Алар баш ийген финансы органдарынан кирешелердин прогноздорун жана чыгашалардын сметасынын долбоорун талап кылып сурап алышат, аларды такташат. Өз өзүнчө прогноздорду жалпылагандан кийин бириктирилген прогнозду Каржы министрлигине берет.

Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, айыл жана шаарча кеңештери индикативдик пландын көрсөткүчтөрүнүн, жалпы мамлекеттик салыктардын эсебинен бөлүнүп берилген нормативдердин, Жогорку Кеңеш областтарга жана Бишкек шаарына бекитип берген категориялык текшиленген өлчөмдөрдөгү гранттардын негизинде жергиликтүү бюджеттердин долбоорлорун иштеп чыгышат жана аларды өздөрүндөгү бюджеттик комиссиялардын кароосуна берет.

б) Бюджетти кароо жана бекитүү.

Каржы министрлиги түзүлгөн республикалык бюджеттин долбоорун өкмөткө берет, өкмөт алып өзүнүн атайын жыйынында карап чыгат. Эгер долбоорду талкулоо кезинде кайчылаштык жана карама каршылык болсо, долбоор Каржы министрлигине тактап иштеп чыгууга жөнөтүлөт.

Өкмөт республикалык бюджеттин долбоорун карап чыгып, андан кийин кемчиликтерин көрсөтүп же аларсыз эле Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине берет. Бул проект төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү өзүнө камтыйт:

1. Бюджеттин кирешелеринин жалпы суммасынын долбоору ар бир кирешенин булактарын көрсөтүү менен жана чыгашалардын жалпы суммасынын долбоору, ар бир чыгашаны көрсөтүү менен;
2. Бюджеттин дефицитинин жеткен көлөмү, аны каржылоонун ички жана тышкы булактары;
3. Жалпы мамлекеттик салыктын эсебинен областтардын жана Бишкек шаарынын бюджетине которуу нормативи;

4. Областтар жана Бишкек шаары боюнча категориялык, теңештирилген жана түрткү берүүчү гранттардын көлөмү;

5. Жылдын аягында республикалык бюджет боюнча айлануу кассасында калган накай акчанын көлөмү.

Кыргыз Өкмөтү тарабынан Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине берилген Республикалык бюджет, Жогорку Кеңештин бюджет боюнча комитеттеринде алдын ала каралат.

Эл өкүлдөр жыйынынын бюджет боюнча комитети долбоорду өздөрүнүн башка комитеттерине жиберет да, алардын сунуштарын жана сын-пикирлерин чогултат. Андан кийин бюджеттин долбоору тууралуу мыйзам Эл өкүлдөр жыйынынын сессиясына коюлат.

Бюджеттин долбоору Эл өкүлдөр жыйынында кабыл алынгандан кийин Мыйзам чыгаруу жыйынында колдоо жагы каралат. Мыйзам чыгаруу жыйыны Республикалык бюджет тууралуу мыйзамды карап чыгат жана аны колдоо тууралуу чечим кабыл алат же аны четтетет. Эгер мыйзам четтетилсе, анда Эл өкүлдөр жыйыны четтетүүнүн себептерин эске алып кайрадан карап чыгууга тийиш же палатанын үчтөн эки добушу менен аны жактырып, анан Президентке кол коюуга жөнөтөт.

Кыргыз Республикасынын республикалык бюджетин Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынып, Кыргыз Республикасынын Президенти ал тууралуу мыйзамга кол койгондон кийин иштей баштайт.

Кабыл алынган бюджет жыл ичинде бир нече ирет такталышы ыктымал. Өкмөт кабыл алынган бюджетке өзгөртүү киргизүүсүнө эки жол бар:

1) Республикалык бюджет тууралуу мыйзамга өзгөртүү киргизүү жөнүндө сунушту киргизүү. Мындай учурда колдонулган процедура – республикалык бюджеттин долбоорун өткөрүүдөгүдөй;

2) Өкмөттүн Жогорку Кеңешке бюджетти **секвестр** боюнча сунуш киргизүүгө мүмкүнчүлүгү бардыгы мыйзамда каралган.

Секвестр – бюджеттин бардык чыгашаларын пропорционалдуу кыскартуу, чыгашалардын айрым

статьяларынын өзгөрүүсүз калтырылышына да жол берилиши мүмкүн.

Жергиликтүү бюджетти кароо жана бекитүү процедурасы республикалык бюджетти бекитүүгө окшош.

Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары, айылдык жана поселоктук кеңештер Жогорку Кеңеш бекиткен индикативный пландагы, жалпы мамлекеттик салыктан которуунун нормативдери, максаттуу (категориалдык), теңдештирүүчү гранттардагы көрсөткүчтөрдүн негизинде, областтар жана Бишкек шаары үчүн жергиликтүү бюджеттин проектисин иштеп чыгат да, аларды тиешелүү Бюджеттик комиссиянын кароосуна берет.

Жогоруда аталган кеңештердин бюджеттик комиссиясы алдын ала жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жетекчилеринин докладдын угуп, аны бардык баскычтагы кеңештердин сессиясында бекитет.

Көрсөтүлгөн тартипте бекитилген жергиликтүү бюджет, жергиликтүү мамлекеттик администрациянын финансылык органына, аны областтык, райондук жана шаардык бюджеттердин жыйынтыгына кошуу үчүн берилет.

Алар өз кезеги менен, бекитилген бюджетти, республиканын мамлекеттик бюджетине кошуу үчүн, Каржы министрлигине берет.

Ошентип, бюджеттер “жогортон төмөн” эрежеси боюнча бекитилет. Ар бир кеңеш өзүнүн бюджетин жогору жактан бекитилгенден кийин гана ала алат. Анткени бюджет бекигенден кийин гана, бюджеттин көлөмү жана төмөнкү турган бюджетке ирээттөөчү киреше булактарынан которуу эрежелери аныкталат.

в) Бюджетти аткаруу.

Бекитилген Республикалык бюджетке жана жергиликтүү бюджетке жана алардын кварталдар боюнча бөлүнүшүнө ылайык Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги, жергиликтүү мамлекеттик администрациянын финансылык (башкаруу) бөлүмдөрдү, тиешелүү бюджеттердин кирешелер жана чыгашалар бөлүмдөрүнүн аткарылышы боюнча жазууну

(роспись) түзүшөт, б.а. бюджеттин классификациясынын бардык бөлүктөрү боюнча, кирешелер жана чыгашалар берилүүчү бюджеттик каражаттардын толук бөлүнүшүн тактайт.

Республикалык бюджеттин жана жергиликтүү бюджеттин кирешелерин жана чыгашаларын жазууну (роспись) түзгөндөн кийин, Кыргыз Республикасынын министрликтери жана мекемелери, мекемелердин алдындагы ишканалардын жана мекемелердин кирешелер жана чыгашалар баланасын жана сметасын бекитет. Натыйжада бардык бюджеттик тапшырмалар жана ассигнованиялар, бюджетти ийгиликтүү аткаруу максатында мекемелерге, ишканаларга жана уюмдарга жеткирилет.

Кыргызстанда бюджетти аткаруунун казынаканалык системасы иштейт. Бул болсо, бардык мамлекеттин кирешеси жана карыз алгандары Бириккен фондуга чогултулат, б.а. бирдиктүү бюджеттик эсеп болот. Андан мамлекеттин бардык чыгашалары жана төлөөлөрү каржыланат. Бириккен фондуну башкарууну казынакана ишке ашырат.

Салык төлөөчүлөр күндөлүк эсепке төлөөлөрдү которот, а бюджеттик мекемелер андан аларга бөлүнгөн ресурстарды алат. Кыргызстандын бардык региондорунда банктык операцияларды жүргүзүү үчүн, бюджетти аткаруу боюнча операцияларды ишке ашыруучу коммерциялык банктар тандалган. Улуттук банкта атайын күндөлүк эсеп бети ачылган, ага коммерциялык банктар акчаларды которот жана бюджеттик мекемелерди тейлөө үчүн аларды алат.

Бюджетти аткаруунун негизги максаты, бардык бюджеттин көрсөтүлгөн кирешелери боюнча, ар бир кирешенин булактарын өзүнчө, толугу менен жана өз учурунда түшүүсүн камсыз кылуу, ошондой эле экономикалык жана социалдык өнүгүү иш чараларын үзгүлтүксүз каржылоо болуп эсептелет. Мында мамлекеттик каражаттарды үнөмдөө режими катуу сакталышы керек.

Бардык коюлган милдеттерди камсыз кылуу үчүн кирешеге түшүүлөрдү, кредиттерди таратуучулардын күндөлүк эсеп

бетине каражаттардын өз учурунда которулушун, капиталдык салымдарды каржылоонун тууралыгын системалуу көзөмөлдөөнү ишке ашыруу зарыл.

Бюджеттин аткарылышын уюштуруу иштери менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Борбордук казынакананын, Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги, Финансы министрлигинин алдындагы мамлекеттик салык инспекциясы жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бажы комитети, министрликтер, мамлекеттик комитеттер, административдик мекемелер, жергиликтүү мамлекеттик администрация аркылуу ишке ашырат. Башкача айтканда Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинен баштап, ишканалардын финансалык органдарына чейин – бардык финансалык органдар аркылуу жүргүзүлөт.

Бюджетти аткарууну каттонун баштапкы актысы бюджеттик жазууну - бюджеттик классификацияга ылайык кирешелер жана чыгашаларды бөлүштүрүүнү эсептөө керек.

Кварталдар боюнча Республикалык бюджеттик кирешелердин жана чыгашалардын жазуусун Каржы министри бекитет жана негизги документ боюнча ошого ылайык бюджеттин кирешелерин жана чыгашаларын аткаруу ишке ашырылат.

Ушул сыяктуу эле жергиликтүү бюджеттер боюнча жазуу түзүлөт жана бекитет.

Райондун карамагында турган шаарлардын бюджетти айылдык жана поселкалык бюджеттер боюнча бюджеттик жазуу түзүлбөйт. Анткени, бул бюджеттер боюнча жылдык дайындоолорду кварталдар боюнча бөлүштүрүү, бардык бөлүмдөрдө бюджеттик классификация боюнча жүргүзүлөт жана ал ошол эле мезгилде көрсөтүлгөн бюджеттердин кирешелеринин жана чыгашаларынын жазуусу болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджеттин аткарылышын камсыз кылат жана жергиликтүү бюджеттин аткарылышына жетекчилик кылат. Ал республикалык жана жергиликтүү бюджеттерде көрсөтүлгөн бардык кирешелердин түзүлүшү

өндүрүштүн жана финансалык тапшырмалардын аткарылышына жараша бюджеттик каражаттарды белгиленген максаттарга үнөмдүү чыгымдоо боюнча иш чараларды жүргүзөт. Ошондой эле бюджетке төлөөлөрдү алуу жумуштарын уюштурат.

Жергиликтүү финансалык органдар, тиешелүү аймактардан өздөрүнүн милдеттеринин чегинде жогоруда көрсөтүлгөндөй кызматтарды аткарат.

Министрликтер, мекемелер, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар, өздөрүнө баш ийген ишканалар, бюджет алдындагы өздөрүнүн милдеттерин кандай аткарып жаткандыгын көзөмөлдөөнү ишке ашырат жана бюджеттин чыгаша бөлүгүнүн аткарылышына түздөн-түз катышат.

Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги республикалык бюджеттин аткаруунун жүрүшүн ай сайын талдайт жана көзөмөлдөйт. Анын ар бир кварталдардын жыйынтыгы боюнча анын аткарылышын, бюджеттик ассигнованияларды натыйжалуу пайдаланууну жогорулатуу жана кирешелерди толук мобилизациялоо боюнча сунуштар тууралуу докладды Кыргыз өкмөтүнө берип турат.

Бюджетти аткарууда, бюджеттин кассалык аткарылышын ишке ашыруучу Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы чоң роль ойнойт. Башкача айтканда Улуттук Банк, бюджеттик дайындоого ылайык, акчалардын суммасын кабыл алат, сактайт жана берет, ошондой эле бюджеттин аткарылышы боюнча эсепти жүргүзөт. Ушул кассалык органдан, ошол бюджетте турган мекемелерге жана ишканаларга көрсөтүлгөн тартипте акча каражаттарын берет. Ошентип бюджеттин аткарылышы ал бекитилген убактан башталат. Ал түшүүлөрдү, чыгашалоону камсыз кылуудан жана бюджеттик ресурстардын кыймылына эсептөө жүргүзүүдөн турат.

г) Бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчетту түзүү жана аны бекитүү.

Кыргыз Республикасынын бюджетинин аткарылышы тууралуу отчетту Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги, министрликтердин, административдик

мекемелердин жана башка борбордук бийликтин аткаруу органдары тарабынан берилген отчеттук маалыматтардын негизинде түзүп, Кыргыз өкмөтүнө берет. Кыргыз өкмөтү жылдын 15-майынан кечикпей, өткөн жыл үчүн бюджеттин аткарылышы тууралуу отчетту, түшүндүрмөсү менен Жогорку Кеңешке берүүгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешиндеги комитеттер Кыргыз Республикасынын республикалык бюджетинин аткарылышы тууралуу отчетун карап чыгып, ошол отчет боюнча корутунду чыгарат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Кыргыз өкмөтүнүн, Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасынын докладдары боюнча карап чыгып, Кыргыз Республикасынын бюджетинин аткарылышы тууралуу отчетту бекитет.

Жергиликтүү кеңештердин бюджеттик комиссияларды жергиликтүү бюджеттин аткарылышы тууралуу отчетторду карап чыгып, корутунду чыгарат да, аны тиешелүү кеңештерге берет. Кеңештер, жергиликтүү мамлекеттик администрациясынын, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, айыл өкмөтүнүн докладдары, ошондой эле бюджеттик комиссиянын корутундусу жана доклады боюнча отчетторду бекитишет.

Жергиликтүү кеңештер бюджеттерин түзүү жана бекитүү процесстеринде жогорку турган органдар кийлигишүүгө акысы жок. Жогорку органдар, эгерде жергиликтүү кеңештер жалпы мамлекеттик салыктан бөлүнүп берилген каражаттарын жана башка кирешелердин, ошондой эле гранттын көлөмдөрүнүн көрсөтүлгөн тартиптерин сактабаса, ошондо гана алардын иштерине кийлигишет.

Бюджеттик процесс депутаттар тарабынан бюджеттин аткарылышы тууралуу отчетту кароо жана бекитүү менен аякталат. Бирок ошол эле мезгилде бюджетти аткаруу тууралуу отчетту кароо, кийинки бюджеттик циклди кароого жол ачат. Бюджетти аткаруу боюнча талдалган маалыматтар, кийинки жылга бюджетин долбоорун түзүү үчүн пайдаланылат. Бюджеттик циклдин жаңы айланпасы башталат.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Бюджеттик процесстин түшүнүгү жана стадиялары.
2. Бюджеттик календарь.
3. Республикалык бюджетти түзүү, кароо, бекитүү жана аткаруу процесстери.
4. Жергиликтүү бюджеттерди түзүү, кароо, бекитүү жана аткаруу.

Сунуш кылынган адабияттар:

1. Закон КР «Об основных положениях Казначейства КР» от 28 мая 1994 года
2. Закон КР «Об основных принципах бюджетного права в КР». – Б., 1998.
3. Бюджетный календарь на 2002 год.
4. Бектенова Д. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учеб. пособ. – Б., 2000.
5. Финансы. Денежное обращение. Кредит./ Под ред. Л.А. Дробозиной. – М., 1997.
6. Руководство по бюджету для граждан, Бишкек 2002

9-ТЕМА. МАМЛЕКЕТТИК КРЕДИТ.

9.1. Мамлекеттик кредиттин формалары жана кызматы.

9.2. Мамлекеттик карыз.

9.1. Мамлекеттик кредиттин формалары жана кызматы

Рынок экономикасынын шартында финансылык агымдын сөзсүз түрдөгү элементи катары мамлекеттик кредит эсептелинет, ал мамлекеттин финансылык мүмкүнчүлүктөрүн көбөйтүүдө жана бюджеттин чыгашаларын каржылоодо бирден бир ыкмасы катары каралат.

Мамлекеттик кредит өлкөнүн финансылык системасынын бөлүгү катары эсептелүү менен Кыргыз Республикасынын жекече адамдар, юридикалык жактар менен, чет өлкөлүк мамлекеттер жана алардын юридикалык жактары, эл аралык уюмдар менен болгон экономикалык мамилелердин жыйыны катары каралат, аны менен мамлекет карызкор же кредитор жана гранты катары катышат.

Эреже катары, мамлекеттин ишкердиги көбүн эсе каражаттарга карызкор катары катышкандыгында.

Мамлекеттик кредит, ал аркылуу мамлекет карызкор катары катышып, мамлекеттик карыздар түрүндө ишке ашырылат.

Мамлекеттик карыз алуунун жардамы менен калктардын, чарба субъектилеринин убактылуу бош акча каражаттарын колдонуунун эсебинен, андан башка дагы чет өлкөлүк мамлекеттерден, эл аралык институттардан түзүлгөн келишимдердин негизинде Кыргыз Республикасы карызкор же гарант түрүндө карыз милдеттерин түзүү менен, мамлекеттин кошумча финансылык ресурстарын топтойт.

Кыргызстанда мамлекеттик карыз алуунун негизги максаттары төмөнкүлөр эсептелинет:

- мамлекеттин бюджетинин дефицитин каржылоо;
- мамлекеттик инвестицияларды каржылоо;
- мамлекеттин карызына кирген чыгымдарды жабуу жана мамлекеттин карыздарын кайтарып берүү.

Республиканын мыйзамдарынын чегинде Кыргызстанда мамлекеттик карыз алууну ишке ашыруудагы негизги принциптери аныкталган:

Биринчиден, тышкы жана ички карыз алууда жана мамлекеттик кредиттерди берүүдө жана мамлекеттик карыздарды башкарууда Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн жалгыз агенти катары Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги эсептелинет жана ага төмөндөгүдөй ишеним убактары берилген:

- эл аралык уюмдардын, банктардан, башка мамлекеттерден ички жана тышкы рынокторунда өкмөттүн баалуу кагаздарын жана башка карыздык милдеттерди чыгаруу менен каражаттарды карызга алуу;

- карызга алуу боюнча карыз алуу жана улуттук программаларга жана долбоорлорго кредит берүү боюнча программалык долбоорлорду даярдоо;

- мамлекеттин карызын эсепке алуу, алынган карыздардын берилишин жана төлөнүшүн көзөмөлдөө;

- карыздын түзүлүшүн оптималдаштыруу боюнча, аларды реструктуризациялоо, мамлекеттик карыздарды тобокелдигин башкаруу иш чараларын аткарууну жүргүзүү.

Экинчиден, Кыргыз Республикасынын өкмөтү мамлекеттик карыз алууну Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин атайын алдын ала макулдугу менен ишке ашырат, анткени Жогорку Кеңеш “Кыргыз Республикасынын бюджетти жөнүндө” мыйзамын кийинки жылда бекитүүдө ички жана тышкы карыздардын өлчөмүнө карата чечим кабыл алат.

Үчүнчүдөн, мамлекеттин активдерин, алтындарын жана Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын (КРУБ) эл аралык резервдерин дагы мамлекеттин милдеттенмелерин аткарууда гарант катары коюлбайт.

Төртүнчүдөн, Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкы, өзү алган милдеттенмелерди эсепке албаганда, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн милдеттенмелерине жооп бербейт. Мамлекеттик карыз алууларды жайгаштыруу ордуларына карата ички жана тышкы болуп бөлүнүшөт.

Мыйзамга ылайык мамлекеттик карыз алуулар ички жана тышкы болуп бөлүнөт.

Мамлекеттик ички карыз алуу деп кредиттик макулдашуулардын же башка карыздык милдеттенмелердин катышын түшүнөбүз, мында кредитор катары Кыргыз Республикасынын резиденти катышат, ал эми карызкор катары Кыргыз Республикасынын атынан Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана жергиликтүү бийлик органдары катышат. Мамлекеттик ички карыз алууну ишке ашырууну Кыргыз Республикасынын өкмөтүнөн башка дагы жергиликтүү бийлик органдары жүргүзүү укугуна ээ боло алышат.

Республикада жергиликтүү бийлик органдарынын карыз алууларынын негизги максаттары катары төмөнкүлөр эсептелинет:

- капиталдык салымды каржылоо;
- болгон карыздарды рефинансирлөө;
- бюджеттик жыл ичинде акчалык ресурстарды калыбына келтирүү.

Республиканын жергиликтүү бийлик органдары карыз алууну төмөнкү учурларда жүргүзө алышат, эгерде күндөлүк карыздары келерки жылга пландаштырылган жалпы карыздардан 20 пайызга көп болгондо, жергиликтүү бийлик органдарынын карызы өткөн жылда алынган карыз алууну жабууга мүмкүн болгон суммадан ашпаганда, карыз алууну жайгаштыруудан алынган каражаттарды башка баалуу кагаздарга салууга мүмкүн болбогондо.

Мамлекеттик ички карыз алуу Кыргыз Республикасынын же жергиликтүү бийлик органдарынын атынан баалуу кагаздарды чыгаруу менен ишке ашырылат жана ыктыярлуу болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик баалуу кагаздарын же жергиликтүү бийлик органдарынын карыздык милдеттенмелерин, ошол жергиликтүү бийлик органдарынын ар кандай фонддорунун эсебинен жабылуучу облигацияларды чыгаруу чечимин Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, жергиликтүү бийлик органдары кабыл алышат.

Кыргыз Республикасынын жана жергиликтүү бийлик органдарынын мамлекеттик баалуу кагаздарынын чыгаруу тартиби, жүгүртүлүшү жана жабылышы Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын баалуу кагаздар рыногу жөнүндөгү”, “Бюджеттик укуктун негизги принциптери жөнүндөгү”, “Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес карыздар жөнүндөгү” мыйзамдар менен жөнгө салынат.

Республикада ички карыз алуу карыздык милдеттенмелер боюнча жана кредитор ээлик карыздык милдеттенмелер боюнча классификацияланат.

Карыздык милдеттенмелер төмөндөгүдөй бөлүнөт:

- узак мөөнөттөгү облигациялар;

- кыска мөөнөттөгү милдеттенмелер жана казыналык векселдер;

- башка категорияларга кирбеген узак мөөнөттөгү ссудалар;

- башка категорияларга кирбеген кыска мөөнөттөгү ссудалар жана авансалар.

Ички мамлекеттик карыз алуу кредитор-ээлик карыздык милдеттенмелер төмөнкүдөй карыз алууларга бөлүнөт:

- мамлекеттик башкаруу секторунун башка бөлүктөрүнөн;

- акча-кредиттик жөнгө салуу органдарынан;

- депозиттик банктардан;

- башкалардан.

Мамлекеттик тышкы карыз алуу – бул кредиттер же башка карыздар милдеттенмелери боюнча макулдашуулардын катышы, мында кредиттер катары Кыргыз Республикасынын резиденттери эмес, а карызкор катары Кыргыз Республикасынын атынан Кыргыз Республикасынын Өкмөтү катышат.

Тажырыйба көрсөткөндөй баардык өнүгүп келе жаткан өлкөлөр экономикасын өнүктүрүүдө, социалдык жана улуттук чарбаларды трансформаштыруу менен байланышкан проблемаларды чечүүдө капиталы ашык өлкөлөрдөн акча каражаттарын карызга алышат. Бирок, рационалдуу эмес жана өтө ашыкча тышкы карыз алуулар карыздык милдеттенмелердин өзгөчө жагдайын түзөт, алар кийин өзүнүн

экономикалык-саясаттык жүргүзүүдө экономикалык-саясий мүнөздөгү тоскоолдуктарга алып келет. Советтер Союзу таркагандан кийин, 1991-жылы Кыргызстан көз карандылык эмес укугуна ээ болгондон баштап ички дүң продукциясынын 13-пайызын түзгөн Союздук бюджеттен республикага келген субвенциялар токтотулду. Республикада өзүнүн финансылык каражаттары жетишпегендиктен, Кыргыз Республикасынын өкмөтү экономиканы стабилдештирүү жана өнүктүрүү максаттарында тышкы кредиторлордон каражаттарды карызга алууга мажбул болду. Алгачкы мезгилдерде кредиттерди катуу шарттар менен алууга туура келди, анткени көп өлкөлөр жана институттар жаңы көз карандысыз республикаларга кредиттик каражаттарды берүүгө даяр эмес эле. Тышкы кредит катары, мамлекеттик ишканалардын 1992-1993 (май) жылдардын жыйынтыгы менен корреспонденттик счетторундагы карыздары да катталды.

Комплекстүү өнүктүрүүнүн негиздеринин (КӨН) стратегиялык программасында донорлордон жана эл аралык финансылык уюмдардан жеңилдик менен алынган тышкы карыздардын натыйжасы келерки жылдарда экономиканын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылаары көрсөтүлгөн. Тышкы карыз алуулар Кыргызстандын донорлордон инвестициялык кредиттер, бюджетти колдоодогу программалык жардамдар, төлөм баланстары, техникалык түрдөгү жардамдар - тышкы жардамдардын бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин маалыматы боюнча 1992-жылдан 2001-жылга чейинки мезгилде тышкы жардамдардын көлөмү 1821,6 млн. АКШ долл. түздү (9.1. таблицаны кара).

9.1. таблица.

Кыргыз Республикасынын донорлор боюнча тышкы жардамдардын түзүлүшү

	АКШнын млн. доллары	Жыйынтыкка % менен
Бардыгы:	1821,6	100,0
анын ичинде:		

Эл аралык уюмдар	1203,4	66,0
Чет мамлекеттердин өкмөттөрү	500,4	27,5
Донорлор	1,1	0,2
Өкмөттүк эмес уюмдар	114,6	6,3

9.1. таблицада көрсөтүлгөндөй, Кыргызстанга көрсөтүлгөн жалпы тышкы жардамдардын 66 пайызы эл аралык уюмдардын үлүшүнө туура келет. Дүйнөлүк Банк, Азиялык реконструкциялык Банку, Дүйнөлүк Валюта Фонду ЕБРР жана башкалар; 27,5 пайызы республикага 500 млн. АКШнын доллары тышкы жардам берген чет өлкөлүк мамлекеттердин өкмөтүнө туура келет.

“Кыргыз Республикасынын көрсөтүлгөн тышкы жардамдардын донорлор боюнча динамикасы” тиркемесинин маалыматтары көрсөтүлгөн тышкы жардамдардын көлөмү 1992-жылдан 37,3 АКШ доллары 2001-жылга чейин 132,2 млн. АКШ долларга көбөйгөндүгүн күбөлөндүрөт.

Эл аралык уюмдардын ичинен ири донорлор катары Дүйнөлүк Банк эсептелинет, алар Кыргызстанга тышкы жардам катары ушул мезгилдерде 400 млн. АКШ долларга чейин жардам көрсөтүштү, Азиялык реконструкциялоо банкынын жардамын 260 млн. АКШ доллары менен баалашат, Дүйнөлүк Валюта Фонду 200 млн. АКШ доллары жардам көрсөтүштү. Тышкы жардам көрсөтүшкөн чет өлкөлүк мамлекеттеринин өкмөттөрүнүн ичинен 50 пайыздан көбүрөөгүн Япония өкмөтү (247 млн. АКШ доллары), Швейцария өкмөтү 15 пайыз, Германия өкмөтү 13 пайыз жардам көрсөтүштү. Тышкы жардам көрсөтүшкөн өкмөттүк эмес уюмдардан 40 пайызга жакынын Германиянын реконструкциялык банкы, 20 пайыздан көбүрөөк ачык коомдук институт (Сорос) көрсөтүштү.

Адистердин баасы боюнча Кыргызстанга көрсөтүлгөн тышкы жардамдардын 80 пайызга жакынын карыз алуу түрүндө, 20 пайызы гранттардын негизинде берилди.

Тышкы карыз алуулардын кредиторлор боюнча түзүлүшү

Алынган тышкы кредиттердин суммасынан жеңилдетилген шарттардагы кредиттер (кайтарып берүү мөөнөтү 10 жылга чейин, жеңилдетүү мезгили 2-5 жыл пайыздык ставкасы Libor + 1 % жана андан жогору) 22 пайызын түзүшөт. Аларга Россиянын, Өзбекстандын, Турменстандын, Казакстандын жана Кытайдын кайтарып берүүсү 3 жыл, пайыздык ставкасы 4 %, 3,21 млн. АКШ доллары суммасындагы балдардын кийимдерин, бут кийимдерин жана күрүчтөрдү сатып алууга Ыссыккөл, Нарын областтарынын керек жарак коомуна жана “Кыргыз керек-жарак бирикмесинин” универсалдуу сатуу базаларына балдардын кийимдерин, бут кийимдерин жана күрүчтөрдү сатып алууга жөнөтүлгөн кредиттери кирет. Кыргыз Республикасы Дүйнөлүк Банк, Азиянын өнүгүү банкы, Исламдык өнүгүү банкы, Европалык өнүгүү банкы жана башка ушулар сыяктуу Эл аралык институттарга кирүүсү менен, мындан тышкары Кыргызстан калктын киши башына эсептелинген кирешелердин деңгээлин эң төмөн болгон өлкөлөрдүн катарына киргенине байланыштуу, кредиттик каражаттарды жеңилдетилген шарттарда алууга мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Жеңилдетилген шарттарда Япония, Германия, Швейцария жана башка өлкөлөрдүн өкмөттөрү кредиттерди бере башташты. Жеңилдетилген кредиттердин өзгөчөлүгү: толук кайтарып берүү убактысы узак 20 жылдан 40

жылга чейин, төмөн пайыздын ставкалары 0,75 пайыздан 3 пайызга чейин, карызды төлөө убактысы 5 жылдан 10 жылга чейин узартылганында.

Экономикалык жана финансалык оорчулуктун айынан кредиттердин кээ бир бөлүктөрү бюджетти жана төлөм балансын колдоого, улуттук валютаны стабилдештирүү, Эл аралык валюталардын резервдерин чыңдоого, республиканын ишкана-мекемелерине эң керектүү болгон товарларды жана каражаттарды сатып алууга багытталган. Буга карабай кредиттердин көп бөлүгү транспорт жана энергетиканын инфраструктураларын өнүктүрүүгө, ишканаларды кайра уюштурууга жана алардын өндүрүштүк кубаттуулугун модернизациялоого, айыл чарба продукцияларын чыгарууну көбөйтүүгө, экономиканын өндүрүш тармактарынын түзүлүшүн кайра түзүүгө, анын ичинен айыл чарба өндүрүшүнө жана финансы секторлоруна багытталган.

Кыргызстандын алган тышкы кредиттери мүнөздөрүнө жана багыттарына карата төрт мезгилге бөлүнөт:

1992-1994-жылдар - сомду стабилдештирүү үчүн бюджетти жана төлөм балансын колдоого эл аралык валюталык резервдерди чыңдоо, оор абалдагы импортту ишке ашыруу;

1995-1998-жылдар - инфраструктураларды өнүктүрүү үчүн инвестициялык долбоорлорду каржылоо, ишканаларды, айыл чарбасын кайра уюштуруу, саламаттыкты сактоо, билим берүү объектилерин техникалык жаткан жабдуу.

1999-2002-жылдар – приватташтыруу, ишканаларды, айыл чарбасын, энергетиканы, финансы секторлорун реформалоо, калкты социалдык жактан коргоо, жакырчылыкты кыскартуу.

Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин маалыматы боюнча тышкы жардамдардын 35 пайызынан көбүрөөгү экономиканы башкарууну реформалоого, 15 пайызы өндүрүштүн түзүлүшүн кайра өзгөртүүгө, 13 пайызы айыл чарбасына, 8 пайызы энергетикага багытталган. Алсак, өнөр жайын өнүктүрүүгө 1000 млн. АКШ доллары суммасындагы кредиттер багытталган. Булар, жеңилдетилген эмес Турциянын 29,62 млн. АКШ доллары суммасындагы кредиттерди булгаары

буюмдарын, түстүү телевизорлорду, кичине навайканаларды чыгаруу өндүрүшүнө, Индиянын 2,77 млн. АКШ доллары, Пакистандын 10 млн. АКШ доллары суммасындагы кредиттери химиялык-фармацевт заводун курууга, Швейцария банкынын 23,02 жана 7,00 млн. АКШ доллары балдардын тамак-аш продукциясын чыгарууга жана “Куранды Жайлоо” алтын кен чыккан жерди иштетүүгө жана башкага багытталган.

Өнөр жайына, жогоруда көрсөтүлгөндөн башка “Текстилдик өнөр жайынын тармактары боюнча программасы” (Германия, Япония) долбооруна жеңилдетилген шарттагы кредиттик каражаттар багытталган.

Жалпы тышкы карыз алуунун 80 пайызга жакыны инвестициялык колдоо, 13,5 пайызы төлөм балансын жана бюджеттин тартыштыгын колдоо, 6,5 пайызы системалык кайра өзгөртүүлөр катары эсептелинет.

Кыргыз Республикасынын тышкы карыз алуусунун кайсы багыттар боюнча пайдалангандыгынын структурасын 9.2. сүрөт менен иллюстрациялап көрсөтөлү.

Сүрөт 9.2.

Кыргыз Республикасынын тышкы карыз алуусунун кайсы багыттар боюнча пайдаланылганынын структурасы

Республикада мамлекеттик тышкы карыз алууну ишке ашыруу укугу Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө тиешелүү. Мыйзамдуулуктун чегинде кредиттерди тартуудагы жана берүүдөгү бардык маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуучу бирден бир жалгыз органы катары Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин Казынаканасы эсептелинет. Ал Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн ички жана тышкы карыздарын башкарууга, бардык өкмөттүк гарантияларга жана күтпөгөн жерден боло турган милдеттенмелерге, карыздык милдеттенмелер боюнча төлөмдөрдү ишке ашырууга жана төлөмдөрдү эсепке алуу жоопкерчилигине жооп берет. Мындан тышкары Казынакана бардык документтерди жүргүзөт, карыздык каражаттарды тартуу жана мамлекеттик кредиттерди берүү боюнча бардык макулдашууларды каттайт.

Жергиликтүү бийлик органдары тышкы карыз алуулар боюнча кредиттик макулдашууларды Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин уруксаты жок түзө алышпайт.

Мамлекеттик кредиттин өзгөчө формасындагы кредит - мамлекет ошол кредиттерге гарант катары катышат, башкача айтканда Кыргыз Республикасынын өкмөтү кредиторлордун алдында карызкорлор милдеттерин көрсөтүлгөн убакытта төлөп бергенде же төлөй албай калганда карыздарды толук же аз-аздан жабууга милдеттенет. Өкмөт кредиторлордун алдында төлөмчүлөрдүн төлөө мүмкүнчүлүгү болбогон учурларда финансылык милдеттерге жооп берет. Республикада мындай формадагы мамлекеттик кредиттер мамлекеттик карыз алуулардын түзүлүшүндө анча маанилүү эмес орунду ээлейт.

Мындай мамлекеттик кредиттин формасынын натыйжасы гарантияланган мамлекеттик карыз болуп эсептелгенинде. Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын маалыматына ылайык, республиканын тышкы карызынын түзүлүшүндө алардын үлүшү кийинки 5 жылда азайууда жана 2003-жылдын башында 0,6 пайызды түздү.

Республиканын 2003-жылдагы финансылык жана социалдык-экономикалык саясатында өкмөтүн гарантиясынын алдында тартылуучу чет өлкөлүк карыз алуулардын мындан

ары кыскартуу көрсөтүлгөн, бул туулуу Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын биргелешкен кайрылуусунда айтылган.

Мамлекет кредитор катары катышкандагы мамлекеттик кредиттер ички жана тышкы болуп бөлүнөт.

Республиканын ичинде экономикалык классификациялоонун чегинде мамлекеттик кредиттерди мамлекеттин башка баскычтагы секторлоруна, финансылык эмес ишканаларына, финансы мекемелерине алардын капиталдарына салым же ссудалар түрүндө бере алышат. Мамлекеттик кредиттерди чет өлкөлөрдүн өкмөттөрүнө жана эл аралык уюмдарына жана улуттук жогорку органдарына бере алат. Мындай формадагы мамлекеттик кредиттердин классификациясын 9.2. сүрөттө чагылдырабыз.

Сүрөт 9.3.

Мамлекеттик кредиттин классификациясы

Бюджеттик ссудаларды жайгаштыруу, кайтарып берүү, эсебин алуу жана текшерүү механизмдерин жакшыртуу максатында Кыргыз Республикасынын өкмөтү "Кыргыз

Республикасынын өкмөтүнүн кредиттерди кайтадан баштоого бюджеттик ссудаларды жана чет элдик кредиттерди жайгаштыруу тартиби жөнүндөгү” жобону бекиткен. Ушул жобого ылайык республикада бюджеттик ссудаларды берүүдөгү негизги принциптер болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

- так максаттык багыттарга;
- тездик;
- мөөнөттүүлүк;
- сөзсүз түрдө кайтарып берүүнү камсыз кылуу;
- кредиттик рынок шартына караганда жеңилдетилген шарттарда.

Бюджеттик ссудалардын максаттуу багыттальшы мамлекеттин экономикалык саясаты жана экономиканын өнүгүү багыттарынын приоритеттери аркылуу аныктальшы керек.

Республикалык бюджеттен министрликтерге, мамлекеттик комитеттерге, башка борбордук аткаруу бийлик органдарына, менчиктин ар кандай формасындагы чарба жүргүзүүчү субъектилерине бюджеттик ссудаларды берүү жөнүндө чечимди Кыргыз Республикасынын өкмөтү каралган жылдын бюджетинде көрсөтүлгөн максаттуу багыттардагы каражаттардын чегинде кабыл алат.

Республикалык бюджеттен чарба жүргүзүүчү субъектилерге, эгерде алар мурда берилген кредиттин негизги карыздарынын суммаларын жана пайыздын милдеттенмелерин төлөө шарттары аткарылса кредиттерди беришет. Кыргыз Республикасынын өкмөтү бюджеттик ссудаларды берүү юридикалык жактардын берген арыздарынын эксперттик жыйынтыгы боюнча даярдалган Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин сунуштарынын негизинде чечим кабыл алат.

Бюджетти аткаруу процесстеринде биринчи катардагы чыгымдарды каржылоодо кыйынчылыктар пайда болгондо, Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги “Кыргыз Республикасынын бюджеттик укуктардын негизги принциптери жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын чегинде

бюджеттик ссудаларды жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга берүү чечимин кабыл алат.

Жергиликтүү мамлекеттик администрациясы, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана айыл өкмөттөрү кредиттерин чарбалык субъектилерге жергиликтүү бюджетте ушул максатта каралган каражаттардын чегинде бере алышат.

Бюджеттик кредиттер каралган финансалык жылдын бюджетинин чыгаша бөлүгүндө каралат. Каржылоо иш аракеттеринин узак мөөнөттүү мүнөздөгү кредиттери, келерки бир нече финансалык жылдарга каралат.

Кредиттерди берүү жөнүндө чечимди кабыл алууда алуучулардын курамынын критериялары:

- карызкордун ишкердик сферасынын приоритеттүү деңгээли;

- карызкордун ишенимдүүлүк деңгээли жана кредиттерди кайтарып берүүсүнүн далилдүүлүгү.

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн чечиминин негизинде Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин алдындагы Экономиканы өнүктүрүү боюнча мамлекеттик фонду чарбалык субъектилер (карызкорлор) менен кредиттик жана карыздык келишимдерди түзөт.

Карызкор милдеттерин аткарууда мыйзамдарда каралган туруксуздук, күрөөлүк, мүлктү кармап калуу, жоопкерчиликти алуу, гарантия жана башка ыкмаларды камсыз кылышы мүмкүн.

Ошенип, мамлекеттик кредиттин экономикалык мааниси - юридикалык жана жекече жактардын убактылуу бош акча каражаттары бир жерге топтолот жана ссудалык капитал катары колдонулганьнда. Мында, мамлекеттик кредиттин маанилүү милдеттери кайра бөлүштүрүү, жөнгө салуу, текшерүү болуп эсептелинет.

Мамлекеттик кредиттин кайра бөлүштүрүү кызматы аркылуу экономиканын керектөөсүнө, приоритеттүү өнүгүү багыттарына карата акча каражаттары республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин, эл аралык финансы-кредиттик институттар жана республикалык бюджеттин, республикалык жана жергиликтүү

бюджеттер жана юридикалык жактардын жана башкалардын ортосунда бөлүштүрүлөт.

Мамлекеттик кредиттин жөнгө салуу милдети аркылуу максаттуу бюджеттик ссудалардын бөлүнүшү аркылуу өзүнчө тармактардын, ишканалардын өнүгүшүнө кызыктырууну таасир тийгизет.

Кыргыз Республикасынын тышкы карыз алуудан калган каражаттарды жөнгө салуу кызматы социалдык-экономикалык реформаларды жүргүзүүдө: экономиканы, финансылык чөйрөлөрдү реструктуризациялоо, приватташтырууну колдоо, бизнес үчүн жагымдуу климатты түзүү жана башка өзүнчө багыттарын каржылоодо көрүнөт.

Мамлекеттин кредиттин көзөмөлдөө кызматы кредиттин табиятын шартталган жана карыз алган каражаттардын максаттуу жана рационалдуу пайдаланышы эсептөөнү жана көзөмөлдөөнү ишке ашырууда турат.

9.2. Мамлекеттик карыз

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик карыз алуулары мамлекеттик карызды пайда болушуна алып келет, анткени жекече жана юридикалык жактардын, чет элдик мамлекеттердин, эл аралык уюмдардын алдында республиканын карыздык милдеттенмелери катары саналат.

Кыргыз Республикасынын карызы кредиттик келишимдер же башка мамлекеттин карыздык милдеттенмелери боюнча белгиленген мөөнөткө карата мамлекеттин пайдаланган жана пайдалана элек ички жана тышкы карыздарынан турат.

Кыргызстан көз каранды эмес жылдарда тышкы финансылык ресурстарды эбегейсиз мобилизациялоонун натыйжасында тышкы карыздар көбөйдү жана аны жөнгө салууда курч маселелер пайда болду. Азыркы убакта республиканын мамлекеттик карызынын 94,3 пайызы тышкы карыздан турат. Тышкы карыздын оор түйшүгү, алар боюнча өз убагында төлөмдөрдү жүргүзбөө, улуттук экономиканын өз кызматын аткаруусунда улуттук кыйынчылыктарды пайда кылууда.

Дүйнөлүк банкка мүчө болгон бардык өлкөлөр ушул уюм сунуш кылган тышкы карыздын стандарттуу аныктамасын колдонушат, мында тышкы карыз “ар кандай өзүнчө убакыт моментинде бөлүштүрүлгөн (пайдаланылган) суммалар жана өлкөнүн резиденттери контракттын төлөнбөгөн милдеттенмелерин резидент эместердин алдында негизги (капиталдуу) суммаларды пайызы менен төлөп берүү же аларсыз, же төлөөнү пайызы менен төлөп берүү же негизги сумманы төлөбөөнү” караган.

Кыргызстанда мамлекеттин тышкы карызы деп, пайдаланылган жана жабылбаган мамлекеттин тышкы карыз алууларды же Кыргыз Республикасынын белгиленген мөөнөткө карата кредитор-резиденттеринин алдында карыздык милдеттенмелеринин суммаларын түшүнөбүз.

Башкысы тышка карыз түздөн-түз бөлүнүп көрсөтүлөт, башкача айтканда Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн кредиттер, өкмөттүн өзү аркылуу тартылган гарантияланган карыздары боюнча таза милдеттенмелери, башкача айтканда кредиттер боюнча, өкмөттүн гарантиясы алдында берилгендер жана жеке гарантиясы жок карыздар көрсөтүлөт.

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын 01.01.2000-жылга маалыматына карата Кыргыз Республикасынын жалпы карызы 1730,7 млн. АКШ долларын түздү, анын ичинен 1532 млн. АКШ доллары мамлекеттин тышкы карызы.

9.2. таблица.**Кыргыз Республикасынын тышкы карызы
млн. АКШ доллар менен**

	1998	1999	2000	2001	2002
Жалпы тышкы карыз (ЖТК)	1480,3	1647,4	1703,8	1677,7	1730,7
ЖТКнын ИДПга карата пайызы	90,6	134,4	124,6	109,6	99,4
ЖТК экспортко карата пайызы	247,6	312,3	297,5	299,2	278,7

Мамлекеттин тышкы карызы (МТК)	1093,3	1314,4	1399,2	1441,5	1532,6
МТКнын ИДПга карата пайызы	66,9	107,2	102,3	94,2	87,4
МТКнын экспортко карата пайызы	182,9	249,2	244,8	257,0	245

Булагы: КРУБ.

9.2. таблицанын маалыматы республикада тышкы карыздын көбөйүшү тенденциясы сакталып жатканын далилдейт, анткени акыркы беш жылда 1998-жылдан 1480,3 млн. АКШ доллардан 2002-жылга чейин 1730,7 млн. АКШ доллары көбөйдү.

Бирок карыздын көбөйүшүн кээ бир белгилери боюнча басаңдаганын белгилеп кетүүгө болот, 2000-жылдан баштап мамлекеттик карыздын көбөйүү темпи азайды. Негизинен тышкы карыз өкмөттүн кредиттер боюнча таза милдеттенмелеринин эсебинен көбөйгөн, ошол учурда жеке сектордун карызы азаюу тенденциясына ээ.

Жалпы кабыл алынган өлкөнүн карызын баалоочу көрсөткүчтөр:

- карыздын суммасынын ДПга болгон катышы;
- карыздарды тейлөө боюнча төлөм суммаларынын ДПга болгон катышы;
- карыздарды тейлөө боюнча төлөм суммаларынын экспортко жана башкаларга болгон катышы.

Бул көрсөткүчтөр карызкор мамлекеттин сырткы карызын өзүлөрүнүн каражаттары менен жабуу мүмкүнчүлүгүн аныктоодо колдонулат.

Кыргызстанда Дүйнөлүк Банк иштеп чыккан сырткы карыздын чегин аныктоочу системасы колдонулат:

- а) тышкы карыздын келтирилген баасынын ИДПга болгон катышынын коэффициенти 80 пайыздан жогору болбосу. Келтирилген баа - бул сырткы карыздын негизги карызынын пайызы менен баардык жабуу мезгилинен фактылык жабылган суммалардын айырмасы;

б) тышкы карыздын келтирилген баасынын жылдык экспорттун көлөмүнө болгон катышынын коэффициенти, 200-220 пайыздан жогору эмес;

в) тышкы карыз боюнча жылдык төлөөнүн жылдык экспорттук көлөмүнө болгон катышынын коэффициенти – 18-25 пайызга. Эгерде, биринчи көрсөткүч 18 пайыздан 80 пайызга чейин аралыкта жайгашса же экинчи көрсөткүч 132-220 пайызда термелсе, жай жылган карыздар катары эсептелинет.

Өлкөдө бул сандардын көбөйүшү төлөө мүмкүнчүлүгүнүн төмөндүгүн, карыздык күчтү аткара албаганын далилдейт. Тышкы карызды жабууда кыйынчылыктары болбогон өлкөлөрдө бул көрсөткүчтөр 10-20 пайызга чейин эсептелинет (Кыргыз Республикасында бул көрсөткүч – 299,3 пайыз).

Ошого байланыштуу Кыргызстанда тышкы карыз алган каражаттарын натыйжалуу пайдалануу актуалдуу проблема болуп кала берет. Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин баасы боюнча республикада мамлекеттик тике тышкы карыздын негизги түзүүчүлөрү катары төмөнкүлөр эсептелинет:

- программалык кредиттер боюнча милдеттенмелер (Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн фондуна түз түшкөн кредиттер);
- мамлекеттик инвестиция программасынын (МИП) алкагындагы долбоордук кредиттер;
- МИПнан тышкары кредиттер.

Булардын ичинен эң чоң үлүштү МИП алкагындагы долбоордук кредиттер түзөт, алар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- физикалык инфраструктуралар: транспорт, жолдор, ирригациялар, энергетика жана айыл чарбасын колдоо;
- социалдык сектор жана институционалдык өнүгүү, табигый кырсыктардын кесепетин жоюу, саламаттыкты сактоо, билим берүү, суу менен камсыз кылуу жана канализация, мамлекеттик башкаруу;
- жекече секторлорду кредиттөө: айылды каржылоо, жеке ишканаларды колдоо, өндүрүштүк кредиттер.

Республиканын тышкы карызынын түзүлүшүнүн анализи көрсөткөндөй, 88 пайызы тышкы тике карыздан турат, башкача айтканда Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн кредиттер боюнча өкмөттүн таасири аркылуу тартылган таза милдеттенмелери. Өкмөттүн гарантиялык милдеттенмелери менен тартылган мамлекеттик тышкы карыз 0,6 пайызды түзөт, ал эми жекече гарантиялуу эмес карыздар – 11,4 пайызын түзөт.

9.3. таблица.

**Кыргыз Республикасынын тышкы карызынын
түзүлүшү пайыз менен**

	1998	1999	2000	2001	2002
Жалпы тышкы карыз	100	100	100	100	100
анын ичинен:	72,2	77,0	79,8	84,0	88,0
Гарантиялуу тышкы карыз	1,6	2,8	2,3	2,0	0,6
Жекече гарантиялуу эмес карыз	26,2	20,2	17,9	14,0	11,4

КРУБ маалыматынын негизинде эсептелген.

9.3. таблицада көрсөтүлгөндөй Кыргызстанда жалпы мамлекеттик тышкы карыздын белгиленген көрсөткүчтөрү белгиленген коопсуздук чегинен ашууда, ал эми мамлекеттик калыз алуу фактылар көрсөткөндөй салык төлөмдөрү жана мамлекеттик чыгашаларынын ортосунда компенсатор катары эсептелинет, республиканын мамлекеттик карызын тейлөө боюнча мамлекеттин чыгашаларын кеңейтүү факторлоруна айланууда.

Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин аныктоосу боюнча 2001-жылы акыркы көрсөткүчтөр ИДПга карата 4,76 пайызын түздү жана өсүү тенденциясына ээ болууда. Карыздык милдеттенмелерди жана алардын пайызын төлөөдө бюджеттик каражаттардын бир топ бөлүгү бөлүнүүдө.

ИДП жылдык санынан ашкан мамлекеттик карызды тейлөө мамлекеттин чыгашаларында эң чоң статья катары эсептелинет

жана алар мамлекеттин негизги милдеттерин аткарууда жумшалуучу каражаттарды кыскартууну талап кылууда. 2000-жылы гана сырткы карыз боюнча пайызын төлөө 80 млн. АКШ долларын түздү же бюджеттин кирешелеринин 40 пайызын түздү.

Комплекстүү өнүктүрүүнүн негиздеринин (КӨН) стратегиялык программасында өлкөнүн туруктуу өнүгүшүн келерки жылдарда камсыз кылууда бюджеттин тартыштыгын жабууну тышкы карыздарды азайтуу менен байланыштырууда.

Ошого байланыштуу Кыргыз Республикасынын тышкы карыз саясаты тышкы карыздардын коопсуздук чегинен чыгарууга багытталганы менен мүнөздөлөт жана алар төмөнкү факторлорго негизделет:

- тышкы карыз алуунун грант-элементи 45 пайыздан азыраагын тартпоо;
- жеңилдетилген эмес карыз алууларды тезинен жабуу;
- Париж клубу аркылуу эки тараптык карыздарды реструктуризациялоо;
- стратегиялык ишканаларды приватташтырууну улантуу, түшкөн кирешелердин 75 пайызын тышкы карыздарды жоюуга пайдалануу.

Жаңы карыз алуулар экономиканы өстүрүүгө жана жакырчылыкты жоюуга арналган приоритеттүү программаларга жана долбоорлорго гана тартылат.

Мамлекеттин ички карызы деп иштетилген жана жабылбаган ички карыз алууларды же Кыргыз Республикасынын белгиленген мөөнөткө карата кредитор-резиденттеринин алдында карыздык милдеттенмелеринин суммасын түшүнөбүз жана алар өлкөнүн ичиндеги кирешелерди кайра бөлүштүрүүгө алып келет.

Акыркы он жылда республикада ички карыздын аябай өскөнүн белгилешет. Кыргызстандын мамлекеттик ички карызы 1992-жылы 180,9 млн. сомду түзсө, 2002-жылы 7744,5 млн. сомду түздү.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ички карызы төмөнкү компоненттерден чогулат (9.4. таблицаны карагыла):

- Кыргыз Республикасынын Улуттук Банктын жөнөкөй векселдер боюнча карыздары;
- мамлекеттик казыналык векселдер (ГКВ) боюнча карыздары;
- мамлекеттик казыналык милдеттенмелер (ГКО) боюнча карыздар;
- 5 пайыздуу облигациялар боюнча коммерциялык банктарга карызы;
- калктарга аманаттар боюнча карызы.

9.4. таблица.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ички карызы
01.01.2003 жылга карата
млн.сом менен

Мамлекеттин ички карызы	7744,5
Мамлекеттик казыналык милдеттенмелери (ГКО)	4563,3
Мамлекеттик казыналык векселдери (жөнгө салынуучу) ГКВ	850,0
Жөнөкөй векселдер (ОГРЗ)	619,0
Мамлекеттик казыналык векселдер (ГКВ)	572,6
Мамлекеттин 5 пайыздуу 1990-жылкы заемдору	0,1
Калктарга (аманатты индексациялоо)	1139,5

Булагы: КР Каржы министрлиги.

Ошентип, 01.01.2003-жылга карата мамлекеттин ички карызынын 59 пайызы Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин бюджеттин тартыштыгын жана карыздарды жөнгө салуу максатында чыгарылган баалуу кагаздар түрүндө казыналык милдеттенмелер түздү, 15 пайызга жакыны аманаттык боюнча калктарга карызы, 11 пайызы – жөнгө салынуучу МКВ (ГКВ), 8 пайызы Кыргыз Республикасынын Улуттук Банктын жөнөкөй векселдер боюнча карызы, 7 пайызы МКВ (ГКВ) боюнча.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ички карызынын түзүлүшүнөн көрүнгөндөй, республикада бюджеттин тартыштыгын каржылоодо маанилүү роль мамлекеттик

казыналык милдеттенмелерге (ГКО) тиешелүү. 1995-жылдан баштап, жабуу убактысы 6 айдан 25 жылга чейин болгон мамлекеттик казыналык милдеттенмелер чыга баштады. Чыгаруу суммалары 10 миң сомдон 7 млн. сомго чейин “МКО (ГКО)ну жайгаштыруу, жүгүртүү жана жабуу тартиби жөнүндө” жобого ылайык алардын эмитенти катары Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги катышат. МКО (ГКО) менен болгон операцияларды Каржы министрлигинин Мамлекеттик карыз боюнча Башкармасы жүргүзөт. МКОну (ГКО) жабуу алардын номиналдуу наркына жана эсептелинген пайызына карата жүргүзүлөт.

МКОнун кирешелүүлүгү “bank 3-96” сериясы боюнча инфляциянын деңгээлине карата аныкталды, Р “bank 4-96” сериясы боюнча – 5 пайызды, “bank 3-97” сериясы боюнча – 25 пайызды, “bank 4-97” сериясы боюнча – 5 пайызды, “bank 5-97” сериясы боюнча - ?, “bank 7-97” сериясы боюнча анча көп эмес бөлүгү – 5 пайызды, калганы – 25 пайызды түздү. Пайыздарды төлөө жыл сайын жүргүзүлүүдө.

1993-жылы бюджеттин тартыштыгын каржылоодо калктардын, ишканалардын убактылуу бош акча каражаттарын мобилизациялоого мамлекеттик 15 пайыздык ички утуш заемдору 20 жыл убакытка 5 жана 10 сомдук, 30 млн. сом суммадагы облигациялар чыгарылды. Аларды 1982-жылы чыккан СССРдин мамлекеттик ички утуш заему болгон облигацияларга алмаштыргандан кийин, алар эркин түрдө сатылышы жана сатылып алынышы мүмкүн болчу. Бирок, азыркы убакта сурамдыгы төмөн болгондуктан, аларды Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги сатып алган. 1990-жылы бюджетке кошумча каражаттарды тартуу үчүн кредиттик уюмдар үчүн 5 пайыздуу, 10 миң рубль номиналында 30 млн. рубль суммадагы заемдор чыгарылган.

Мамлекеттик карызды тейлөөнүн инструменти катары республикада 1993-жылы чыккан мамлекеттик казыналык векселдер эсептелинет (МКВ). 1995-жылга чейин МКВ Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкында 3 айлык жабуу убактысы менен жайгаштырылчу 1995-жылы январь айынан баштап

Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги МКВнин эмитенти болду, ал эми Кыргыз Республикасынын Улуттук Банк өкмөттүн МКВин жайгаштыруу боюнча агенти катары катыша баштады. Ушул убакыттан баштап жабуу убактысы 6 жана 12 айлар болгон МКВдер чыга баштады.

МКВдин негизги кармоочулары коммерциялык банктар (40-70 %) болуп эсептелинет, институционалдык инвесторлор (10-20 %), жекече жактардын үлүшү (6-12 %) пайызга чейин түзүшөт.

1992-жылы июль айынан баштап республиканын өкмөтү бюджеттин тартыштыгын жабууда Улуттук Банктын кредитин колдонгон. 01.01.1998 жылга карата өкмөттүн Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын алдындагы карызы ички карыздардын 58 пайызын түздү. 1998-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкы өкмөткө кредит бербейт, ал эми бюджеттин тартыштыгын жабуудагы бирден-бир булагы катары колдонулган өкмөттүн Улуттук Банк алдындагы кредиттер боюнча карызы, мамлекеттик реструктуризациялык заему түрүндө облигацияларын чыгаруу менен реструктуризацияланган. Аларды жабуу Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын алдындагы карызды реструктуризациялоо жөнүндө” 1998-жылы 8-июндагы мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын пайдасынан республикалык бюджетке алынуучу суммасынын үлүшү (70 пайыз) аркылуу жүргүзүлөт.

Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Мамлекеттик кредиттин мүмкүнчүлүгү жана зарылдыгы эмне менен түшүндүрүлөт?
2. Мамлекеттик кредиттин милдеттерин жана формаларын мүнөздөгүлө.
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик карыз алуунун негизги принциптери.
4. Мамлекеттик карыз алуунун максаттары.
5. Кыргыз Республикасынын тышкы жардамынын донорлор боюнча түзүлүшү.
6. Тышкы карыз алынган каражаттардын пайдаланышынын негизги багыттары.
7. Мамлекеттик кредит кандай бөлүнүштүрүлөт.
8. Кыргыз Республикасынын бюджеттик ссудаларды берүүнүн принциптери.
9. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тышкы карызы жана алардын түзүлүшү.
10. Кыргыз Республикасынын тышкы карызынын аныктоо көрсөткүчтөрүн эсептегиле.
11. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ички карызы жана алардын түзүлүшү.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Закон Кыргызской Республики «Об основных принципах бюджетного права Кыргызской Республики».
2. Закон Кыргызской Республики «О государственном и негосударственном долге Кыргызской Республики».
3. Закон Кыргызской Республики «О рынке ценных бумаг в Кыргызской Республике».
4. Внешние кредиты. Финансы развития. Госкоминвест. Б., 2000.
5. Положение о порядке размещения бюджетных ссуд и иностранных кредитов, рекредитованных Правительством Кыргызской Республики. утв. Постановлением

Правительства Кыргызской Республики от 24 августа 2000 г., № 518.

6. Сарыбаев А. Государственные финансы в экономике Кыргызской Республики. Б., 2002.

7. Койчуманов Т., Осмоналиев М. Вопросы внешнего долга Кыргызстана // Реформа. - 2003. - №2.

8. Международная поддержка развития Кыргызстана: Отчет о внешней помощи. – Б.: ПРООН в Кыргызстане, 2002.

9. Экономика Кыргызской Республики: Учеб. пособ. для вузов. – Б., 2003.

10. External Debt Management. Inroduction Course. - Washington P.S.: World Bank, Depart of International Econom Problems, 1994. Гл.5, с.2.

Тиркеме.

Кыргыз Республикасына көрсөтүлгөн тышкы жардамдардын динамикасы
(АКШ мин. доллары менен)

Донорлор	Бавар- дыгы	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Бавардыгы	1690521	37301	98791	130328	268441	251667	252272	247143	268278	135300	1322223
Эл аралык уюмдар	1097692										
Дүйнөлүк банк	397712		18230	38420	84201	63164	69889	69003	23709	31096	26662
Азиялык өнүгүү банкы	259922			30	35190	32062	54085	46390	84557	7608	58621
Эл аралык валюта фонду	246508		59030	13653	46564	23504	43801	14228	26816	18912	14875
ЭВФ											
Европалык рекон-струкция жана өнүгүү банкы	85399		45	1019	11027	24411	18027	8430	22440		575
Европалык бирим-дик	72449	29390				1841	8134	17285	7340	8459	4335
Бирим-дик улуттар уюму- мунун өнүгүү про- граммасы БУУӨП	15200			428	885	804	2193	3680	4252	2958	
Исламдык рекон- струкция жана өнүгүү банк.	11310		400	200	822	2000	98	420	5680	1690	
Биряккен улуттар уюмунун калктык фонду	3362		350	381	163	343	355	970	567	233	
Эл аралык абыл чарбасыйан оку- чу фонду	3240						540	620	1080	1000	655
Биряккен улуттар уюмунун балдар фондусу БУУ нун балдар фондусу	1677								928	749	

БУУ нун качкындар иштери боюнча Жогорку Комиссарынын башкаруусу	610																				610	
Эл аралык миграция боюнча уюму	278						70	78	130													
БУУ нун СШИД боюнча уюму	20							6	14													
БУУ нун билим берүү, илим жана маданият боюнча уюму	5																				5	
Чет өлкөлөрдүн өкмөттөрү	479524																					
Япониянын өкмөтү	247147	230	42610	39660	41275	18030	28130	50253	26959	12970												
Швейцариянын өкмөтү	72868	365	1343	9190	21327	7424	25026	3878	2645													
Германиянын өкмөтү	62395		2100	10460	13118	10240	9540	10497	6440													
Турциянын өкмөтү	42800	9550	16230	8540	8480																	
Даниянын өкмөтү	16707		3707	5568	2342	2673						2200	217	1860								
Нидерландлардын өкмөтү	11717	5202	759	1287	1013	458	360	1389	1249													
Пакистандын өкмөтү	10000			1810	3990	4200																
КЭР нын өкмөтү	4542							183	6026													
Франциянын өкмөтү	4100					980	3120															
Индиянын өкмөтү	2700						2770															
Финляндиянын өкмөтү	2504					600	1900		4													
Австриянын өкмөтү	818				409	409																
Улуу Британиянын өкмөтү	816		8		340	410	58															
Донорлор	Баардыгы	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000													
Швейцариянын өкмөтү	596																				112	484

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫСЫ

АКШ нын өкмөтү	516					98	151	267	
Канадалын өкмөтү	35								
Ирландиянын өкмөтү	6							35	6
Норвегиянын өкмөтү	5								5
Өкмөттүк эмес уюмдар	112487								
Германиянын Реконструкция банкы	43748	3571	4762	6147	4281	2371	3008	2038	1757 0
Ачык коомдук институт (Сорос)	24194			3364	3541	4162	4551	4722	3854
Турциялык эл аралык кызмат- таштык агентствосу	22680	3031	4678	3563	2572	2745	4273		
Кореялык гуманитардык уюм	12510							1230 0	210 68
Түндүк өнүгүү фонду.	4850						2840	1980	30
Кувейттик араб- экономикалык өнүгүү фонду.	3100						120	1070	1910 2093
Нидерланддардын кызыл крести	633					350	280		
Орто Азиялык кызматташтык жана өнүгүү банкы	500					500			
Билл жана Меллинди Гейтстин фондусу.	138								138
Коомсуздук советинин Европалык уюму (КСЕУ)	134							24	110

10-ТЕМА. ФИНАНСЫ КӨЗӨМӨЛҮ

10.1. Финансы көзөмөлүнүн мааниси, максаты жана формалары

10.2. Мамлекеттик финансы көзөмөлү мекемелеринин (органдарынын) кызматы жана милдеттери

10.1. Финансы көзөмөлүнүн мааниси, максаты жана формалары

Кыргызстандын өнүгүшүнүн улуттук приоритеттеринин бири, анын финансалык системасын бекемдөө болуп эсептелет. Бул маанилүү ишти ийгиликтүү турмушка ашыруунун негизги шарты - мамлекеттик финансыны башкаруунун маанилүү кызматы болуп саналган финансалык көзөмөлдөө системасын натыйжалуу уюштуруу болуп эсептелет.

Финансалык көзөмөлдөөнү - ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын финансалык-чарбалык иш аракеттеринин үстүнөн, ошол иш аракеттердин экономикалык жактан натыйжалуулугуна объективдүү баа берүү максатында, финансалык жана чарбалык операциялардын мыйзамдуулугун жана максаттуулугун аныктоодо жана мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин резервдерин табуу боюнча, мамлекеттин жана коомдук органдардын көзөмөлдөө кызматын аткарууга багытталган көп аспекттүү, көп тармактуу байкоо жүргүзүү системасы деп түшүнүү керек.

Финансалык укукка ылайык, финансалык көзөмөлдөө - деп институттардын системасын, мамлекеттик жана өзүн-өзү башкаруучу жергиликтүү органдардын акчалай фондуларын уюштуруу, бөлүштүрүү жана пайдалануу сферасындагы аракеттердин мыйзамдуулугун жана максаттуулугун текшерүү боюнча инструменттер жана ыкмалар, менчикти коргоо, бюджеттик, карыз алынган жана менчик каражаттарды туура, натыйжалуу жана үнөмдүү пайдалануунун мыйзамдуулугун жана финансалык тартиптин бузулушун табууга жардам берүүнү камсыз кылууга көмөк болгон мамлекеттик көзөмөлдөөнүн бир формасын айтабыз.

Финансалык системанын бардык звенолорундагы акчаны бөлүштүрүү, аны топтоо процесси жана финансалык ресурстарды пайдалануу финансалык көзөмөлдөөнүн объектилери болуп эсептелет. Финансалык көзөмөлдөөнүн негизги милдети - өлкөнүн финансы саясатын ишке ашырууга көмөк көрсөтүү, мыйзамдуулукту, финансалык ресурстарды натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылуу.

Финансалык көзөмөл мамлекеттин жана анын мекемелеринин жана башка экономикалык субъектилердин укуктарын жана кызыкчылыгын коргоого багытталган. Өнүккөн өлкөлөрдө финансалык көзөмөлдөөнү уюштуруунун топтоштурулган түрү Финансалык көзөмөлдөөнүн жетекчиликке алуучу негизги жоболору Лим Декларациясында иштелип калыптандырылган. Ал 1977-жылы Эл аралык финансы көзөмөлдөө уюмдарынын жогорку органдарынын (ИНТОСАИ) IX Конгрессинде кабыл алынган. Азыркы мезгилде Лим Декларациясы финансы көзөмөлдөөнүн деңгээлин баалоо боюнча эталон катары таанылып, ар кайсы өлкөлөрдө көзөмөлдөөнүн натыйжалуулугун талдоонун негизин түзөт.

Финансалык көзөмөлдү уюштуруунун негизги жоболору дүйнөлүк коомдук уюмдардын көп жылдык тажырыйбасынын негизинде иштелип, көрсөтүлгөн Декларацияда жазылган. Бул жоболорго көз карандысыздык жана калыстык, компотенттүүлүк жана айкындуулук сыяктуу универсалдуу эрежелер кирет. Көз карандысыздык көзөмөл, парламент койгон мөөнөткө, көзөмөл органдарынын жетекчилеринин укуктарына, ошондой эле алардын конституциялык мүнөзүнө салыштырганда көзөмөл органдарынын финансалык өз алдынчалыгы узагыраак мөөнөткө камсыз болушу керек. Калыстык жана компотенттүүлүк дегенди - азыркы иштеп жаткан мыйзамдарды көзөмөл жүргүзүүчүлөрдүн кыйшаюусуз сактоо керек экендигин жана текшерүү иштерин көрсөтүлгөн стандарттын негизинде, жогорку профессионалдуу деңгээлде жүргүзүү керек экендигин түшүнүү керек. Айкындуулук - бул мамлекеттин көзөмөлдөөчүлөр коомчулук менен жана

массалык маалымат каражаттары менен туруктуу байланыш түзүү дегенди түшүндүрөт.

Көрсөтүлгөн базалык жоболордон кошумча мүнөздөгү башка жоболор да келип чыгат. Алар:

- натыйжалуулук;
- көзөмөлдөөчүлөр койгон талаптардын тактыгы жана тууралыгы;
- көзөмөл субъектердин өндүрүмсүздүгү;
- текшерүүнүн жана ревизиянын негизинде жазылган актыдагы келтирилген маалыматтардын негиздүүлүгү жана чын экендигин көрсөтүп берүү (болушу мүмкүн болгон финансалык бузулууларды эскертүү);
- финансалык кылмыш жасады деп шектенген адамдардын күнөөлүү эместигине (сотко чейин) презумпция мүмкүн күнөөлүү болуш керек эсептөө);
- көзөмөлдөөчү ар башка органдардын макулдашылган иш аракеттери ж.б.

Лим Декларациясы финансалык көзөмөлдүн негизги максаттарын аныктоо менен, көзөмөлдү уюштуруу коомдук финансалык каражаттарды башкаруунун милдеттүү түрдөгү элементи болуп эсептелет, анткени так ошондой башкаруу коомдун алдында жооп берүүгө алып келет деп баса көрсөткөн. Көзөмөл - өзүнчө максат эмес, ал кабыл алынган стандарттан четтеп кетүү жана мыйзамдуулуктун, көрсөтүлгөн жоболордун бузулушун таап чыгуу, иш чараларга өзгөртүүлөрдү киргизүүгө мүмкүндүк алуу үчүн, материалдык ресурстарды натыйжалуу жана үнөмдүү пайдалануу мүмкүнчүлүгүн эртерээк табуу, ал эми айрым учурда күнөөлүүлөрдү жоопко тартуу, мамлекетке келтирген зыяндардын ордун күнөөлүүлөр тарабынан төлөтүп алуу, же болбосо аларды алдын ала болтурбоо үчүн иш чараларды ишке ашыруу же келечекте мындай бузулуштарды кыскартуу ж.б. максаттарга багыттоочу системанын бөлүнгүс бөлүгү (статья 1).¹

¹ Лим Декларациясынын көзөмөлдөөнүн жетекчиликке алуучу башка жоболору. (Правовое регулирование государственного финансового контроля в зарубежных странах. – М.: 1998.

Экономика илиминде финансалык көзөмөлдө төмөндөгүдөй белгилери менен классификацияланат:

- жүргүзүү убактысы – алдын ала, күндөлүк (оперативный), кезектеги бири-бирине тыгыз байланышкан көзөмөлдөөлөр – финансалык көзөмөлдөөнүн үзгүлтүксүз мүнөзүн баяндайт;
- көзөмөлдөө субъектилерин – мамлекеттик, мамлекеттик эмес;
- көзөмөлдөөнү жүргүзүү ыкмасы – текшерүү, изилдөө, үстүнөн кароо (надзор), финансалык иш аракеттерди талдоо, байкоо (мониторинг), ревизия.

Финансалык көзөмөлдөөнүн негизги формасы эскертүү мүнөздөгү алдын ала көзөмөлдөө болуп эсептелет. Ал финансалык операциялар аягына чыга электе, пландоо жана болжолдоо стадиясында, текшерилүүчү финансалык операциялардын негиздүүлүгүнө баа берүү максатында өткөрүлөт. Бул болсо иштеп жаткан мыйзамдардын бузулушуна жана каражаттарды пайдаланганга чейин, аларды рационалдуу эмес пайдалануу аракетине мүмкүндүк бербейт. Лимдеги Декларацияда натыйжалуу алдын ала жүргүзүлүүчү көзөмөл акча жана материалдык каражаттарды башкаруу системасынын ажырагыс ишенимдүү бөлүгү деп баса көрсөтүлгөн (статья 2, бөлүм 2).

Күндөлүк (оперативдүү) финансалык көзөмөл чарбалык жана финансалык операциялар жүргүзүлүп жаткан мезгилде финансалык бузулууларды, акча эсептерин ишке ашыруу мезгилинде өз кызыкчылыгына кыянат пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнө, ыксыз чыгаша жана жоготууга жол бербөө үчүн ишке ашырылат.

Финансалык көзөмөлдүн бөлүгү болуп кезектеги көзөмөл эсептелет – ал өткөн мезгилдеги чарбалык жана финансалык операциялардын жүрүшүнүн мыйзамдуулугун алардын максаттуу экендигин аныктоо үчүн текшерүү жүргүзөт. Кезектеги көзөмөл, алдын ала жана күндөлүк финансалык көзөмөлдөө жүргүзүүдөгү кетирилген кемчиликтерди табууга мүмкүндүк берет.

Финансаны көзөмөлдөө, өзгөчө көзөмөлдөө органдарынын иш аракеттери болуп эсептелет. Финансалык көзөмөлдөөнү ишке ашырууда субъектилердин укуктук табиятына байланыштуу, аларды мамлекеттик жана мамлекеттик эмес финансалык көзөмөлдөөгө бөлүнөт.

Мамлекеттик финансалык көзөмөлдөөнүн негизги максаты - мыйзамдуулукту, мамлекеттин материалдык жана финансалык ресурстарын натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылуу, экономиканы натыйжалуу башкарууга түрткү берүү болуп эсептелет.

Мамлекеттик финансалык көзөмөлдөө аркылуу төмөндөгүдөй иш чаралар камсыз кылат:

- экономикалык субъектилер тарабынан салык боюнча иштеп жаткан мыйзамдардын сакталышын;
- бухгалтериялык эсепти жүргүзүүнүн тууралыгын;
- мамлекеттик бюджетти түзүүнүн жана аткаруунун тууралыгын;
- финансалык жана материалдык ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун;
- бюджеттик эмес фондуларды пайдалануунун натыйжалуулугун жана укуктук жактан тууралыгын;
- мамлекеттик финансалык ресурстарды өстүрүү резервдерин табууну ж.б.

Мамлекеттик көзөмөлдөө органдары, мамлекеттин өкмөтүнүн органдары тарабынан ишке ашырылуучу жалпы мамлекеттин көзөмөлдөө жана мекемелик жана мекемелердин карамагында тургандыгына карабастан бардык объектилерди камтыган адистештирилген көзөмөлдөө органдары, ошондой эле тиешелүү министрликтер, мекемелердеги мекемеге баш ийген ишканаларда жана мекелеринде жүргүзүүчү көзөмөлдөө структурасы болуп бөлүнөт.

Мамлекеттик эмес финансалык көзөмөлдөөнүн түрлөрүнө ички фирмалык, коммерциялык банктарды көзөмөлдөө, аудитордук көзөмөлдөөлөр кирет. Ички фирмалык финансалык көзөмөл фирманын экономикалык кызматы тарабынан ошол фирманын финансалык иш аракеттеринин үстүнөн, акчаны

чыгымдарынын эффективдүүлүгүн, финансалык абалын көзөмөлдөөнү ишке ашырат. Ички фирмалык финансалык көзөмөлдөө, бул фирманын накта финансалык жыйынтыгын өндүрүштүн инвестициялоо иш аракеттердин ар бир стадиясынын прогноздору менен салыштырып талдоо жүргүзүп, чыгымдарды азайтуу, финансаны прогноздоону өркүндөтүү мүмкүнчүлүктөрдү аныктоо деп түшүнүү зарыл.

Финансалык көзөмөлдөөнү маанилүү компоненти болуп уюмдарды – клиенттери тейлеген коммерциялык банктардын көзөмөлү эсептелет. Банктардын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн, берилген ссудаларды пайдаланууну, төлөө жөндөмдүүлүгүн, клиенттердин төлөө жөндөмдүүлүктөрүн, финансалык абалын жана карыз алуучулардын кредит алууга жөндөмдүү экендигин көзөмөлдөөнү ишке ашырат.

Республикада рыноктук кайра куруунун башталышы чарбалык субъектилердин финансалык туруктуулугуна жогорулатылган таланттарды койду. Натыйжада 90-жылдары аудитордук көзөмөл пайда болду. Кыргызстанда аудитордун ишмердиктин негизги укуктары Кыргыз Республикасынын “Аудитордук ишмердик тууралуу” 26-июнь 1998-ж. № 84 мыйзамда аныкталган. Мыйзам укуктук-уюштуруу формасына, менчиктин түрлөрүнө жана иш аракет чөйрөсүнө көз карандысыз, менчиктин жана кызыккан жактардын эмеректерин (буюмдарын) коргоого көмөк берүүчү аудитордук көзөмөлдөө системасын түзүүгө багыттанган.

Көрсөтүлгөн мыйзамга ылайык, аудит - бул бухгалтериялык жана финансалык отчеттун документтерин, баштапкы эсеп документтерин жана башка чарба жүргүзүүчү субъектилердин финансалык-чарбалык иш аракеттери тууралуу маалыматтардын тууралыгын, отчет эсептердин толуктугун, иштеп жаткан мыйзамга жана көрсөтүлгөн нормативдерге ылайык экендигин аныктоо максатында көз карандысыз изилдөө жүргүзүү.

Аудитордук текшерүү милдеттүү жана өздөрүнүн демилгеси боюнча болушу мүмкүн.

Милдеттүү аудитке Кыргыз Республикасынын “Аудитордук ишмердик тууралуу” мыйзамга ылайык, банктар жана башка финансалык-кредиттик мекемелер, пенсиялык камсыздандыруу компаниялары, баалуу кагаздарды чыгаруу, аларды айкын жайгаштыруу иштери, коомдук фондуларга алардын ичинде жекече коомчулуктун эсебинен жана взностордон түзүлгөн каражаттар, инвестициялык фонддор, мүлктөрү менен толук арендага берилген мамлекеттик ишканалар, ошондой эле менчикке өткөн (приватташтырууга) жана башка менчиктердин формаларынын өзгөрүлүшүнө кирет. Мындан сырткары милдеттүү аудитордук текшерүү прокуратуранын, казынанын (казначейство), арбитраждык соттун, соттордун, финансалык полициянын салык департаментинин тапшырмасы боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн. Милдеттүү аудитке жүргүзүүгө баш ийбөө же каршы болуу мыйзамдын чегинде жоопкерчиликке тартылат.

Демилгелүү аудитордук текшерүү экономикалык субъектинин каалоосу боюнча, аудиторлор менен түзүлгөн келишимдин негизинде ишке ашырылат. Текшерүүнү кимдин ишке ашыраарына байланыштуу ички жана сырткы аудит деп бөлүшөт.

Ички аудит атайын фирманын ички аудитордук кызматы менен ишке ашырылат. Ал кызматтын жетекчиси фирманы башкаруучуга же акционерлердин жылдык чогулушуна баш ийет.

Сырткы аудитти атайын түзүлгөн аудитордук фирмалар же айрым жеке аудиторлор, экономикалык субъектилер менен түзүлгөн келишим боюнча аткарылат.

Көрсөтүлгөн мыйзамга ылайык аудитор бул көз каранды эмес финансалык көзөмөл. Ал ошол аудит тиешелүү болгон адамдарга, ошондой эле үчүнчү адамга анын ичинде аудитордук уюмду түзүүчүлөргө (мүчөлөрүнө) көз карандысыз аудитти ишке ашырат.

Республикада аудиттин иш аракеттерин Кыргыз Өкмөтүнүн алдындагы аудит боюнча Мамлекеттик комиссия (координациялайт) багыттайт.

Комиссиянын милдетине төмөнкүдөй иштерди аткаруу кирет:

- аудитордук кадрларды даярдоо программасын иштеп чыгуу;
- юридикалык тарапка жана жеке адамдарга квалификациялык талаптарды, ошондой эле аудитордук уюмдардын атайын талаптарын иштеп чыгуу жана аны бекитүү;
- аудитордук ишмердикти окуп үйрөнүп лицензия алуу укугуна ээ болуу үчүн, экзамендерге улуксат берүү жана экзаменди жүргүзүү тартибин аныктоо;
- аудитордук ишмердик боюнча стандарттарды жана нормаларды иштеп чыгып аны макулдашуу;
- аудиторлордун жана аудитордук уюмдардын ишмердигин көзөмөлдөө;
- аудитордук ишмердиктин формасын, ыкмасын тереңдетүү боюнча методологиялык иштерди жүргүзүү;
- аудитордук ишмердиктин ар кандай түрлөрүн өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

10.2. Мамлекеттик финансы көзөмөлү мекемелеринин (органдарынын) кызматы жана милдеттери

Мыйзам чыгаруу бийлигинин көзөмөл органдары

Республикада мамлекеттик финансалык көзөмөлдү уюштурууда негизги ролду мыйзам чыгаруу бийлик органдарына берилген, алар финансалык текшерүүдө төмөнкү функцияларды аткарат:

- бюджеттик кирешелер булактарын көзөмөлдөө;
- бюджеттин чыгашаларын көзөмөлдөө;
- мамлекеттик менчиктердин эффективдүү пайдаланышын көзөмөлдөө;
- приватташтыруу процесстерин көзөмөлдөө;
- бюджеттик эмес фонддордун каражаттарды пайдаланууларын көзөмөлдөө ж.б.

Кыргыз Республикасында мамлекеттин жогорку финансы-экономикалык текшерүү органы катары Эсептөө палатасы

эсептелинет. Эсептөө палатасынын курамы, иштөө тартиби Кыргыз Республикасынын (19-октябрь, 1996-ж. № 55) “Эсептөө палатасы жөнүндө” мыйзамында белгиленген. Эсептөө палатасы юридикалык жак катары эсептелинет, курамы Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны түзөт жана Эсеп палатасы аларга отчет берүүгө милдеттүү. Алардын курамын түзүүдө Кыргыз республикасынын Президенти, Мыйзам чыгаруу жана Эл өкүлдөр жыйындары төрттөн аудиторлорду дайындашат.

Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасынын милдеттери төмөнкүлөр:

- республикалык бюджеттин, жергиликтүү бюджеттердин, бюджеттик эмес фонддордун уюштурулушун жана ишке ашырылышын, максаттуулугун, мамлекеттик каражаттардын натыйжалуу сарпталыныштарын жана мамлекеттик менчиктердин пайдаланууларын көзөмөлдөө;
- улуттук банкта республикалык бюджеттин, жергиликтүү бюджеттердин жана бюджеттик эмес фонддордун каражаттарынын мыйзамдуулугун жана өз убагындагы жөнгө салынышын көзөмөлдөө;
- мамлекеттик бийлик органдарын кармап туруудагы чыгашаларды, максаттуу социалдык программаларды каржылоону, табигый кырсыктардын кесепетин жоюуга республикалык бюджеттин каражаттарын пайдаланууну, гуманитардык жардамдарды бөлүштүрүүнү көзөмөлдөө;
- алтындын запасынын пайдаланууну менчиктештирүүнүн жүргүзүү процесстеринин мыйзамдуулугун, мамлекеттик менчиктерди приватташтырууну, өкмөттүн чет өлкөлүк мамлекеттерден жана эл аралык финансылык мекемелерден алган кредиттик ресурстарды жана чет өлкөлүк инвестицияларды пайдалануусун көзөмөлдөө;
- финансылык текшерүү функцияларын аткаруучу органдардын иш аракетин көзөмөлдөө жана баа берүү.

Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы ревизиялык көзөмөлдөө, аналитикалык-эксперттөө, маалымдоо ишмердигин

жүргүзөт, республикалык бюджетти жана жергиликтүү бюджеттерди, бюджеттик эмес фонддорду пайдаланууну көзөмөлдөөнүн жалпы системасын камсыз кылат. Республикалык бюджетти пайдалануу процесстеринде Эсептөө палатасы республикалык бюджетке акча төлөмдөрүнүн өз убагында жана толугу менен келип түшүшүн; бюджеттик ассигнованиялардын мыйзам чегинде бекитилген көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу чыгашаланыш фактыларын көзөмөлдөйт; алардын чектен чыгууларын, бузулуштарын аныкташып, анализдөө менен аларды оңдоого карата пикир берет. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттеринин үстүнөн талап кылынган учурларда көзөмөл жүргүзөт.

Эсептөө палатасы республикалык жана жергиликтүү бюджеттик эмес фонддорунун каражаттарынын түптөлүштөрүнүн жана алардын натыйжалуу пайдаланышынын Кыргыз республикасынын өкмөтүнүн, карамагындагы валюталык каражаттардын натыйжалуу пайдаланышына көзөмөл жүргүзөт.

Эсептөө палатасы Кыргыз республикасынын мамлекеттик ички жана тышкы карыздарынын абалынын үстүнөн жана кредиттик ресурстарды пайдаланышына көзөмөл жүргүзөт:

- мамлекеттин ички жана тышкы карыздарын башкаруу жана тейлөөнү көзөмөлдөйт;
- өкмөттүн жана чарба субъектилеринин Кыргыз Республикасынын гранты менен алынышкан чет элдик кредиттик заемдордун, гуманитардык жардамдардын мыйзамдуулугун, рационалдуулугун, натыйжалуу пайдаланууларын көзөмөлгө алат;
- кайтарылып берилүүчү борбордоштурулган финансалык ресурстарды натыйжалуу жайгаштырылышына көзөмөл жүргүзөт;
- чет элдик мамлекеттерге жана эл аралык уюмдарга төлөөсүз негизинде (бекер) берилген мамлекеттик кредиттерди, каражаттарды берүүнү да көзөмөлдөйт.

Эсептөө палатасы республикалык бюджеттен каржыланган чет өлкөлөрдөгү ишмердик кылышкан өкүлчүлүктөрдүн,

уюмдардын каражаттарынын чыгымдалыштарынын көлөмүн, курамын, максаттуу колдонулушун жана чыгашаларынын максаттуулугун көзөмөлдөйт.

Эсептөө палатасы инвестициялык ишмердикти: мамлекеттин башкаруу органдарынын, чарба субъектилеринин экономиканы инвестештирүү каражаттарынын максаттуу пайдаланууларын, мамлекеттин инвестициялык каражаттарын мамлекеттик эмес формадагы менчиктердеги ишканалардын өнүгүшүнө пайдаланышын көзөмөлдөйт.

Эсептөө палатасы республикалык бюджетке мамлекеттик мүлктөрдү башкаруудан жана бөлүштүрүүдөн (приватташтыруудан, ижарага берүүдөн, сатуудан), жаратылыш ресурстарын колдонуудан келип түшкөн каражаттардын үстүнөн көзөмөл жүргүзөт.

Эсептөө палатасы Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын, анын структурасын бөлүмчөлөрүнүн, коммерциялык банктардын республикалык бюджеттик каражаттарын тейлөөдөгү жана Улуттук бантык мамлекеттин карызын тейлөөдөгү иш аракеттерине көзөмөл жүргүзөт.

Эсептөө палатасы өз ишмердигин мыйзамдуулуктун, калыстыктын, көз карандысыздыктын, айкындуулуктары бекем жоболорунун негизинде жүргүзөт.

Эсептөө палатасынын көзөмөл ыйгарым укуктары мамлекеттик финансалык жана материалдык ресурстарды колдонушкан баардык мамлекеттик органдарга жана мекемелерге, коомдук бирикмелерге, мамлекеттик эмес фонддорго, ишканаларга, уюмдарга, банктарга, камсыздандыруу компанияларына жана башка финансы кредиттик мекемелерге таркатылат. Мындан тышкары, финансы маселелери боюнча бюджеттик мекемелерге көзөмөл жүргүзүүчү баардык мамлекеттик органдар Эсептөө палатасы менен жылдык жана күндөлүк текшерүү жана ревизия пландарын макулдашууга милдеттүү.

Эсептөө палатасы жүргүзө турган негизги көзөмөл формалары – ревизиялар жана тематикалык текшерүүлөр.

Эсептөө палатасы текшерүүнүн жыйынтыктарын өзүлөрүнүн токтому менен Кыргыз Республикасынын бийлик органдарына, ал эми ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын жетекчилерине табылган бузууларды оңдоого карата чараларды көрүүгө, мамлекетке келтирилген чыгымдарды калыбына келтирүүгө жана күнөөлүү адамдарды жоопко тартууга түшүндүрмө жолдомолорду жиберет.

Түшүндүрмө жолдомолорду жана каттарды алган күндөн баштап 20 күндүн ичинде же көрсөтүлгөн убакыттын ичинде кароого тийиш.

Эсептөө палатасынын түшүндүрмө жолдомолору аткарылбаса, анын төрагасы текшерилген ишканалардын, уюмдардын, мекемелердин баардык финансалык, төлөмдүк жана расчёттук операцияларынын түрлөрүн токтотуп коюуга чечим чыгарууга акылуу.

Финансалык көзөмөлдү Эсептөө палатасынын башка Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруучу мамлекеттик бийлик органдары жүргүзүшөт.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынына, Эл өкүлдөр жыйыны жана жергиликтүү Кеңештер жүргүзүшөт.

Республикалык бюджеттин аткарылышында жалпы көзөмөлдү түздөн-түз Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйыны жана Мыйзам чыгаруу жыйыны өздөрү же ушул маселелерге тиешелүү комитеттери аркылуу жүргүзүшөт.

Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын бюджет жана финансы комитети республикалык бюджеттин түзүүнүн жана аткаруунун үстүнөн көзөмөл жүргүзөт. Анын милдетине эксперттик аналитикалык жумуштарды жүргүзүү жана өлкөнүн Президентинин бюджеттик материалдар боюнча киргизген кайрылуусуна корутундуну даярдоо кирет.

Бюджеттин аткарылышынын жүрүшү мыйзам чыгаруу жыйынынын кеңешмелеринде жылына эки жолу (июлда жана декабрда) каралат. Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн отчетун угат, талкуу жүргүзөт жана Өкмөттүн отчетун бекитүү жөнүндө токтом кабыл алат. Мыйзам чыгаруу жыйыны

Өкмөттүн отчетун бекитпей койгон учурларда, алар Өкмөттүн жоопкерчилиги жөнүндө маселени же республикалык бюджет жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнү чечиши мүмкүн.

юджеттин аткарылышын комитеттердин кеңешмелеринде жылына төрт жолу (апрель, июль, октябрь, январь) каралат.

Аткаруу бийлигинин көзөмөл органдары

Республикада аткаруу бийлик органынын баардык көзөмөл кылуу ыйгарым өкүлү катары Каржы министрлиги эсептелинет, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 14-май 2000-жылы бекитилген токтому менен Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги жөнүндөгү жободо, алардын негизги милдеттери катары төмөнкүлөр эсептелинет:

- мамлекеттин макроэкономикалык, бюджеттик-финансалык жана салык саясаттарын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;
  - республикадагы финансы уюмдарын усулдук колдонмо менен камсыз кылуу;
  - республиканын экономикасынын тармактарынын натыйжалуулугун жогорулатууну экономикалык жана финансалык усулдар менен жөнгө салуу аркылуу таасир этүү;
  - казына жана финансы министрлигинин алдындагы салык кызматы аркылуу салыктардын жана башка төлөмдөрдүн туура эсептелинишин, өз убагында жана толук келип түшүшүнүн үстүнөн көзөмөл жүргүзүү;
  - республикада финансалык эсептөө тармагында жана көз карандысыз мамлекеттик эмес аудиттерди усулдук колдонмолор жана принципалдуу аныктамалардын жолдомолору менен камсыз кылуу;
  - мамлекеттик менчикти уурдоо жана эффективдүү эмес колдонуу фактыларын болтурбоого көзөмөлдү уюштуруу.
- Каржы министрлигине жүктөлгөн милдеттерди аткаруу үчүн кенири ыйгарым укуктар бөлүштүрүлгөн:
- бюджеттик каражаттарды пайдалануунун үстүнөн көзөмөл жүргүзүү;

- ишканаларда жана мекемелерде бюджетке салыктык төлөмдөрдүн жана башка жыйымдардын өз убагында, толугу менен жана туура эсептелиштеринин үстүнөн көзөмөл жүргүзүү;

- ревизия жана текшерүү процесстеринде ревизия жүрүп жаткан ишканалардын жетекчилери менен бирдикте табылган финансалык бузууларды калыбына келтирүү чараларын кабыл алуу жана жашыруун бузууларды четтетүү үчүн көрсөтмөлөрдү берүү;

- прокуратура органдарына ИИМге, ЭККга ревизия жана текшерүү учурунда ачыкка чыккан жетишпегендер, уурдоо жана жеп ичүүлөр жөнүндөгү материалдарды жиберүү;

- мамлекеттин финансалык тартибин одоно бузган фактыларды тапкан учурларда, Кыргыз Республикасынын Президентине, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө мамлекеттик администрацияларынын жана жергиликтүү башкаруу органдарынын, министрликтердин, мамлекеттик комитеттердин жана административдик мекемелердин жетекчилеринин күнөөсү менен көрсөтүлгөн кемчиликтерге жол бергендерди ээлеген кызмат ордунан бошотуу тууралуу сунуш киргизет;

- мамлекеттик эмес менчикте негизделген чарба субъектилеринен бюджеттен бөлүнгөн жана максатсыз колдонулган каражаттар мыйзам тартибинде коюлгандай өндүрүп алуу.

Кыргызстандын базар экономика мамилелерине өтүү процесстериндеги тоскоолдуктар жана карама каршылыктар ар кандай финансалык, бажылык жана салыктык экономикалык бузууларды жаратты. Экономика тармагында мыйзамсыз тез баюуга мүмкүнчүлүктөр түзүлдү, анткени бир жагынан мамлекеттин кызыкчылыгын коргогон, акционерлердин жана акча салуучулардын кызыкчылыктарын камсыз кылган кылмыштык-укуктук ыкмалар жок учурларда, кайра түзүлгөн ишкердүүлүктөрдүн жана финансы-кредиттик жана башка түзүүлөрдүн иш аракеттеринен, башка жагынан арам кызыкчылыктарын көздөгөнүн ар кандай чиновниктер өзүм

билемчиликке жол бергенинен жана ар кандай финансалык махинациялар барышты, анын ичинде салык төлөөдөн баш тартуу да болду. Мамлекет өз милдеттерин натыйжалуу аткарууда чарбалык, финансалык чөйрөлөрдө мыйзамдуулукту камсыз кылуу зарылдыгы пайда болду.

1993-жылы февралда өлкөнүн Президенти тарабынан “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Салык инспекциясына баш ийген атайын салыктарды иликтей турган бөлүмдү түзүү жөнүндө” указы чыкты. Республикада салык мыйзамын бузгандарды ачуу жана аларга жол бербөө, алдын ала эскертүү максатында салыктарды иликтөөчү атайы бөлүкчөлөр түзүлдү, андан тышкары салык инспекцияларынын ишмердигин жана алардын кызматкерлеринин коопсуздугун камсыз кылуу жагы каралган.

Кийинчерээк 1994-жылы февралда атайын бөлүмдүн базасында Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген Салык полициясынын департаменти түзүлгөн. Салык полициясынын органдары салык кылмыштарын ачуу жана кызматкерлеринин коопсуздугун камсыз кылуу милдеттерин аткаруу менен кылмыш-процессуалдык жана Кылмыш кодексинин негизинде өзүлөрү өз алдынча төмөнкү негизги кылмыштарды иликтөөгө мүмкүнчүлүк алды:

- салыктан баш тартуу;
- салык инспекциясынын иш аракеттерине тоскоолдук кылуу;
- финансалык көзөмөлдөн каражаттыктан баш тартуу;
- мыйзамсыз финансалык жеңилдиктерди алуу;
- жасалма акциздик маркаларды жасоо;
- акциздик маркасыз алкогольдук ичимдиктерди жана тамеки продукцияларын чыгаруу, сатуу жана импорттоо.

1995-жылы Салык полициясынын департаменти Каржы министрлигине баш ийген Мамлекеттик салык инспекциясынын курамында Салык полициясынын башкармалыгы болуп кайра түзүлдү.

Салык кылмыштары жаңы типтеги кылмыштар, алардын ишке ашырылыш түрлөрү, формалары, усулдары ар дайым

өзгөрүлүп турушун эске алуу менен, Салык инспекцияларынын иш аракеттерин өркүндөтүү максатында Кыргыз Республикасынын Президентинин 21-январь 2001-жылдагы Указы менен Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийишкен Мамлекеттик салык инспекциясынын курамындагы кызматтык иликтөө жана салык полициясынын башкармалыктарынын, Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген Мамлекеттик бажы инспекциясынын курамындагы өздүк коопсуздук башкармалыгынын базаларында Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин Финансылык полиция башкармалыгы болуп кайра түзүлдү.

Салык инспекциясынын кайра түзүү - республикада экономикалык кылмыштар уюшулган жана профессионалдуу болуп бараткандан, мамлекеттин чарба жана финансы чөйрөлөрүндө мыйзамдуулукту камсыз кылуудагы милдеттерин натыйжалуу аткарылышына тоскоол кылуудан келип чыкты.

Кайра түзүлгөн органга салык полициясына берилген милдеттеринен башка дагы кошумча салык жана бажы органдарындагы коррупция жана кыянаттык менен күрөшүү милдеттери жүктөлдү.

Финансалык полиция башкармалыгы - Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген мамлекеттик укукту сактоо органы, алардын иш аракети Кыргыз Республикасынын экономикалык коопсуздугун камсыз кылууга багытталган. Финансалык полиция башкармалыгы Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген жана отчет берүүгө борборлоштурулган системасы катары каралат.

Башкармалыктын мүдүрүн Кыргыз Республикасынын премьер-министри Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин көрсөтүүсү менен бекитет жана ээлеген кызмат ордуна алат.

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 3-март 2001-жылдагы бекитилген № 76 токтомуна ылайык "Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген Финансалык полиция

10-Тема

башкармалыгы жөнүндө” жободо Финансалык полиция башкармалыгынын милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

- финансы, салык жана бажы чөйрөлөрүндө мыйзам бузууларды аныктоо, алдын ала эскертүү жана болтурбоо;
- финансы, салык жана бажы органдарында коррупция жана кыянаттык менен пайдалануу фактыларын аныктоо, алдын ала эскертүү жана болтурбоо чараларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;
- экономикалык иш аракет чөйрөлөрүндө финансалык, салыктык жана бажылык укук бузуулардан келтирилген чыгымдарды кайтаруу;
- экономикалык иш аракет чөйрөлөрүндө укук бузууларды жасаган адамдарды издөө;
- Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин системасындагы казна органдарынын кызматкерлеринин кызмат милдеттерин аткаруудагы коопсуздугун камсыз кылуу;
- өзүлөрүнүн компетенттүү мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде Кыргыз Республикасынын укук коргоо жана текшерүүчү органдары менен биргелешип иш жүргүзүү;
- юридикалык жана жеке жактардын экономикалык иш аракеттерге мыйзамсыз кийлигишүү жана жооптуу кызматкерлердин өзүлөрүнүн кызмат абалынан пайдаланып ишкердүүлүк иш аракеттерине каршылык көрсөтүү фактыларын алдын ала эскертүү, аныктоо жана болтурбоо чараларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Коюлган талаптарга ылайык Финансы полициясынын органдарынын негизги милдеттери жана укуктары төмөнкүлөр эсептелинет:

- мамлекеттин экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу, граждандардын укуктарын жана эркиндигин коргоо;
- Кыргыз Республикасынын “Оперативдүү издөө иш аракети жөнүндө” мыйзамдын чегинде финансалык, салыктык жана бажылык укук бузууларды жана кылмыштуулукту аныктоо

жана болтурбоо максатында оперативдик-издөө иш аракеттерин жана аныктоону жүргүзүү;

- финансы, салык жана бажы органдарында коррупция жана кыянаттык менен пайдалануу фактыларын аныктоо жана болтурбоо иштерин жүргүзүү;

- финансалык, салыктык жана бажылык бузуулар жөнүндөгү билдирүүлөрдү, арыздарды каттоо, кабыл алуу жана көрсөтүлгөн тартипте аларды текшерүүнү жүргүзүү;

- кылмыш иштери боюнча коюлган мыйзам чегинде бюджетке келтирилген чыгымдарды кайтарып алуу максатында юридикалык жана жеке жактардын мүлктөрүнө арест кылуу;

- кармалган укук бузуулар туурасында тиешелүү мамлекеттик органдарга, менчиктин формасынын түрүнө карабастан чарба субъектеринин жетекчилерине, коомдук уюмдарга, жеке ишкерлерге финансалык салыктык жана бажылык укук бузууларды жүргүзүүгө көмөк түзгөн себептерин жана шарттарын жоюу боюнча атайын көрсөтмөлөрдү жана сунуштарды милдеттүү түрдө кароону жана ишке ашырууну кароону киргизүү;

- чарба субъектилеринде салыктык кылмыштардын жышанасы билинген учурларда козголгон кылмыш иштери боюнча кечиктирилгис текшерүүлөрдү жүргүзүү;

- финансалык, салыктык жана бажылык укук бузуулардын жышанасы билинсе, мындан тышкары финансы салыгы жана бажы органдарында коррупция жана кыянаттык менен пайда табуу фактылары коюлганда текшерүүнү жана кызматтык изилдөөнү жүргүзүү.

Финансалык (салыктык) полиция органдарынын 10 жыл ичиндеги иш аракетинде, алардын жумуштарынын эффективдүүлүгү абдан жогорулады: кармалган укук бузуулардын саны өсүүдө, мамлекеттин пайдасына ири өлчөмдөгү сумма алынууда.

Башкаруу органдарынын түзүлүшүн андан ары өркүндөтүү, республикалык бюджеттик каражаттарын эффективдүү колдонуу жана бюджеттин киреше бөлүгүн аткаруу

максаттарында 2000-жылдын сентябрь айынан баштап Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген Мамлекеттик салык инспекциясы жана Мамлекеттик бажы инспекциясынын базасында Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигине баш ийген Кирешелер боюнча Комитет түзүлдү.

Кайра түзүлгөн Комитет мамлекеттик башкарууда салык жана бажы мыйзамдуулугунун сакталышын, бюджетке жана бюджеттик эмес фонддорго толук жана өз убагында салыктарды, бажылык төлөмдөрдү жана башка милдеттүү төлөмдөрдү төлөөнү, камсыздандыруу мүчөлүк акыларынын туура эсептелинишин жана төлөнүшүн көзөмөлдөө милдеттерин ишке ашыруучу аткаруу органы катары эсептелинет.

Финансалык көзөмөлдөө чөйрөсүндө Кирешелер боюнча комитеттин негизги милдеттери катары төмөнкүлөр эсептелинет:

- салык жана бажы мыйзамдуулугунун талаптарын аткаруу, юридикалык жана жеке адамдардын камсыздандыруудагы милдеттүү төлөмдөрдүн туура эсептөөнү жана төлөөнү сырттан көзөмөл кылууну ишке ашыруу, салык жана бажы мыйзамдуулугунун сакталынышын көзөмөлдөө, юридикалык жана жеке жактардын камсыздандыруу взносторун туура эсептөөнү жана төлөөнү сырттан көзөмөл жүргүзүүнү ишке ашыруу, мамлекеттик бюджетке салык, бажы жана башка төлөмдөрдүн чогулушун камсыз кылуу;
- Кыргыз Республикасынын өнүгүшүнүн стратегиялык максаттарын жана приоритеттерин аныктоого жана казналык чөйрөдө Кыргыз Республикасынын өнүгүү стратегиясын ишке ашырууга катышуу;
- бардык баскычтагы мамлекеттик салык жана бажы саясатын, ошондой эле камсыздоо мүчөлүк акыларын төлөөнү көзөмөлдөө чөйрөсүндөгү саясатты иштеп чыгууга жана жүргүзүүгө катышуу;
- салыктык, бажылык жана башка төлөмдөрдү казына системасына жана Кирешелер боюнча комитетке баш ийген

салык жана бажы кызматтарынын мекемелерине өз убагында жана толук түшүүлөрүн камсыз кылууга жана туура эсептөөгө көзөмөл жүргүзүү;

- өзүнүн компетенцияларынын чегинде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик, экономикалык коопсуздугун коргоо иш чараларын жүргүзүүдө, соода-экономикалык мамилелерде бажылык жөнгө салуу каражаттарын колдонууда валюталарга көзөмөл жүргүзүү;

- контрабанда менен күрөшүү, Кыргыз Республикасынын чек аралар аркылуу товарларды мыйзамсыз айлантууну токтотуу;

- Кыргыз Республикасынын экономикасынын өнүгүүсүндө салык жана бажы мыйзамдарын бузууларды аныктоого, алдын ала эскертүүгө жана токтотууга багытталган иш аракеттерди жүргүзүү жана мыйзамдарды өркүндөтүүгө сунуштарды киргизүү.

Комитетке жүктөлгөн милдеттердин ылайык, ал төмөнкү көзөмөлдөө кызматтарын аткарат:

- бюджетке жана бюджеттик эмес фонддорго салык, бажы жыйымдарынын, пошлиналардын жана башка милдеттүү төлөмдөрдүн келип түшүүлөрүн чогултууну уюштурат, салык жана бажы мыйзамдуулуктарынын сакталышын көзөмөлдөйт, камсыздандыруу мүчөлүк акыларын туура эсептөөнү жана төлөөнү “сырттан” көзөмөлдөөнү (текшерүүнү) ишке ашырат, ведомствалардын алдындагы уюмдарда бул иштерди уюштурат, жүргүзөт жана көзөмөлдөйт;

- республикалык бюджеттин кирешелерин пландоого катышат, салыктардын, бажы жыйымдарынын жана башка милдеттүү төлөмдөрдүн толук жана өз убагында түшүшүн камсыз кылат;

- өзүнүн компетенцияларынын чегинде, валюталык көзөмөлдү жүргүзөт, Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары стратегиялык жана Кыргыз Республикасынын кызыкчылыгына эң маанилүү материалдарды ташып чыгуу

соода-экономикалык мамилелеринде бажылык жөнгө салуу каражаттарын колдонот;

- Кыргыз Республикасынын бажылык чек араларынан өтүүчү мыйзамсыз товарлардын айлануусуна жол бербөө үчүн контрабандага каршы күрөш жүргүзөт;

- салык жана бажылык саясаттарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгат жана аны ишке киргизүүнү сунуш кылат, аларды ишке ашырууну камсыз кылат;

- салык салуу жана бажылык иштерге, Киреше боюнча комитеттин органдарынын (салык жана бажы органдарынын) ишмердигине тиешелүү маселелердин укуктук нормативдик долбоорлорун (иштеп чыгууга катышат) иштеп чыгат;

- салык, бажылык чогултуу, пошлина жана башка бюджетке милдеттүү төлөөлөрдү чектөөгө жана төлөтүүгө, ошондой эле структуралык бөлүмдөрдүн жүргүзгөн иштери тууралуу отчеттордун формаларына байланышкан салык эсептөөнүн, отчеттордун, декларациялардын жана башка документтердин формасын дайындайт (устанавливайт);

- Киреше боюнча комитеттин бардык баскычтагы структуралык бөлүмдөрүнүн иштеринин уюштурулушун териштирет жана текшерүү (анын ичинде комплекстүү) жүргүзөт, алынган натыйжа боюнча келип чыккан кемчиликтерди жана бузулууларды четтетүү үчүн иш чараларын кабыл алат, ошондой эле зарыл болгон учурда Комитеттин структуралык бөлүмдөрүнүн иштеген иштеринин абалы боюнча отчетторун угат, ишти уюштурууга усулдук жана иш жүзүндө жардам көрсөтөт, иштеги пайдалуу тажырыйбаларды Комитеттин системасына ишке киргизет;

- мекеменин алдындагы структуралык бөлүмдөрдүн инспекторлук иштеринин абалына көзөмөлдөөнү ишке ашырат;

- юридикалык тараптардын жана жеке адамдардын салык салуу маселелери боюнча бажылык чогултуулардын, пошлиналардын жана башка милдеттүү төлөөлөрдүн көлөмдөрүн коюу жана Киреше боюнча комитеттин

органдарында иштеген кызматкерлердин укукту бузуу менен кылган иш аракеттерине арыздарын, сунуштарын жана даттанууларын көрсөтүлгөн тартипте карайт;

- юридикалык тараптарга жана жеке адамдарга, ошондой эле жарандарга (граждандарга) бюджеттин киреше бөлүгүнө учурунда төлөбөгөн салыктар, бажылык чогултууларды, пошлиналар жана башка милдеттүү төлөөлөр, штрафтар, проценттик санкциялар тууралуу сот органдарына аларды өндүрүү үчүн доо менен кайрылат;

- республиканын экономика тармактарынын финансылык абалына талдоо жүргүзүп турат жана бюджеттин кирешесине кошумча каражаттарды табуу жана бюджеттик каражаттарды натыйжалуу чыгымдоо боюнча сунуштарды киргизет.

Жүктөлгөн кызматтарды аткаруу үчүн Комитеттин структурасына Салык кызматынын департаменти жана Бажы кызматынын департаменти бекитилип берилген.

Салык кызматынын департаменти төмөндөгү кызматтарды ишке ашырат:

- областтардын жана Бишкек шаарынын, райондордун жана шаардык мамлекеттик инспекцияларынын Кирешелер боюнча комитеттин салык кызматынын башкаруу бөлүмдөрүнүн жумуштарын багыттайт;

- бюджетке салык чогултуу жана милдеттүү төлөөлөр боюнча салык кызматынын структуралык бөлүмдөрүнүн жумуштарын, салык мыйзамдарын сактоо көзөмөлүн ишке ашырууну жана юридикалык тараптардын жана жеке адамдардын камсыздандыруу мүчөлүк акыларын төлөөнүн жана эсептөө маселелеринин тууралыгы боюнча текшерүү жүргүзүүнү түздөн-түз уюштурат;

- мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте, юридикалык (жеке адам) субъектилерди, алардын филиалдарын мамлекеттик каттоону, кайрадан каттоону жана салык органдарындагы алардын өкүлдөрүнүн ишмердигин токтотууну каттоону ишке ашыруу боюнча мекеменин алдындагы органдардын кызматын уюштурат жана көзөмөлдөйт;

- салык органдарынын, эсептөө, конфискацияланган, чарбасыз калган мүлктөрдү ээлик укугу боюнча мамлекетке өткөн мүлктөрдү баалоо жана сатуу боюнча, мамлекеттик пошлинага төлөөдөн жана башка салык эмес төлөөлөрдөн алынган акча каражаттарын мекемелердин жана уюмдардын сактоосун камсыз кылууну жана туура алынгандыгын көзөмөлдөө боюнча, ошондой эле жергиликтүү бийлик органдарынын (айыл өкмөтү, жергиликтүү кеңеш ж.б.) салыктын жана төлөөлөрдүн эсебинен акча каражаттарын элден жыйноодо көрсөтүлгөн талаптарды сактоону көзөмөлдөө боюнча жумуштарды уюштурат;

- бардык баскычтардагы салык органдарынын жумуштарынын уюштурулушун териштирет жана текшерет, натыйжасы боюнча табылган кемчиликтерди жана бузулууларды четтетүү боюнча иш чараларын кабыл алат, ошондой эле зарыл болгон учурда инспекциянын жетекчилеринин ишмердиги тууралуу отчетун угат, аларды уюштуруу боюнча усулдук жана иш жүзүндө жардам көрсөтөт, салык ишиндеги алдынкы тажырыйбаларды үйрөнүп, аларды салык кызматынын системасына таркатат.

Бажы кызматынын департаменти өзүнө тагылган милдеттерге ылайык төмөндөгүдөй кызматтарды аткарат:

- Кыргыз Республикасынын бажылык чек аралары аркылуу өтүүчү товарларга тиешелүү бажылык пошлинаны, чогултууларды жана салыктарды алууну, бажылык эмес төлөөлөрдү алууну камсыз кылуу боюнча, ошондой эле товарлардын бажылык баасын туура аныктоону көзөмөлдөө боюнча жумуштарды уюштурат;

- Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык юридикалык жана жекече субъектерден бажылык чогултуулардын, пошлиналардын, акциздердин жана товарларды алып келүүдө же алып чыгарууда (жумуш менен кызмат) кошулган баадан алынуучу салыктардын толук өз убактысында төлөшүп туруусун көзөмөлдөөнү ишке ашырат;

- Кыргыз Республикасынын бажылык чек аралары аркылуу товарлар жана транспорттук каражаттар өткөн мезгилде жана

Кыргыз Республикасынын аймагында өндүрүштүн жана башка коммерциялык ишкердикти жүргүзүүдө бажылык режимди сактоону жана натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылат;

- өзүнчө жана укук коргоо органдары менен бирдикте, бажылык режимдин көзөмөлүнүн сакталышын көзөмөлдөөнү, бажылык инфраструктуралардын объектилеринин иштөө системасын уюштурууну камсыз кылат, өзүнүн милдетинин чегинде бажылык чек араны коргоо боюнча иш чараларды ишке ашырат;

- экспорттук көзөмөлдү, Кыргыз Республикасынын кызыкчылыгы үчүн стратегиялык жана башка жашоого маанилүү чийки заттарды жана материалдарды, маданий баалуу буюмдарды, ошондой эле өзүнүн милдетине ылайык валютаны сыртка алып чыгууну көзөмөлдөөнү уюштурууга катышат;

- Кыргыз Республикасынын мыйзамында көрсөтүлгөн тартипте кирешелердин толбой калуу себептерин табуу жана салыктардын, бажылык төлөөлөрдүн толук төлөнүшүн камсыз кылуу үчүн, тандалмалуу, комплекстүү текшерүүнү, финансалык-чарбалык иш аракеттерин ревизиялоону жүргүзөт, бажылык көзөмөл өткөндөн кийин текшерүү рейддерин ишке ашырат.

Мамлекеттин кирешелерин жана чыгашаларын, анын карыздарын жана активдерин көзөмөлдөөдө Кыргыз Республикасынын Казынаканасы алдыңкы ролду ойнойт.

Казынакана Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин ажырагыс бөлүмү болуп эсептелет. Ал, Бишкек шаарындагы, областтык жана райондук аймактык бөлүмдөрдү камтыган Борбордук Казынаканадан турат. Анын иш аракеттери 28-май 1994-жылы “Кыргыз Республикасынын Казынаканасынын негизги жоболору тууралуу” мыйзамдын негизинде жүргүзүлөт.

Казынакана органдарына, акча каражаттарынын түшүүлөрүн, каражаттарды максаттуу жана үнөмдүү пайдаланууну, республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин аткарылышын

натыйжалуу көзөмөлдөө жоопкерчилиги жүктөлгөн. Казынакана, өкмөттүн бардык банктык эсептерин, Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештер жактырып кабыл алынган чыгашаларды өз учурунда ишке ашыруу үчүн бардык акчанын кыймылдарын көзөмөлдөйт.

Казынакананын негизги милдети жана кызматы төмөндөгүлөр болуп эсептелет:

- а) кийинки болуучу өзгөртүүлөрдү эсепке алуу менен Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештер жактырып кабыл алынган республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин аткарылышын көзөмөлдөө;
- б) бюджетти аткаруунун жүрүшүн көзөмөлдөө жана Кыргыз Республикасынын Каржы министрине, тиешелүү мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына бюджеттин аткарылышынын жүрүшү тууралуу отчетторду берүү;
- в) Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн банктык тейлөө системасын тартиптештирүү жана өкмөттүн бардык банктык эсептерин көзөмөлдөө;
- г) бюджеттик жана бюджеттик эмес улуттук жана чет элдик валюта каражаттарын камтыган, бардык мамлекеттин акча каражаттарын аккумуляциялоо;
- д) Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештер тарабынан жактырылып кабыл алынган чыгашаларды өз учурунда ишке ашыруу үчүн бардык акча каражаттардын кыймылын башкаруу жана көзөмөлдөө;
- е) мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын, ошондой эле өлкөнүн ичиндеги жана чет мамлекеттердеги жүргүзүлүүчү кирешелер жана чыгашалар операцияларын эсептөө боюнча жобо иштеп, алардын аткарылышын көзөмөлдөө;
- ж) мамлекеттик активдерди, ошондой эле мамлекеттин ички жана тышкы карыздарын башкаруу жана аларды көзөмөлдөө;
- з) эл аралык стандартка ылайык, бюджеттин жана эсептердин (счету) классификациялык системасын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү;

- и) эки жолу жүргүзүү (двойной проводки) ыкмасынын негизинде жана бюджеттин жана эсептердин системасына ылайык Казынакананын эсебинин баскычтуу планын түзүү;
  - й) республикалык жана жергиликтүү башкаруу органдарынын жүргүзгөн операциялары боюнча, Казынанын айлык жана жылдык эсептерин даярдоо;
  - к) мамлекеттик финансалык операцияларды жана башка бардык республикалык жана жергиликтүү бюджеттик уюмдардын документтери боюнча эсептерди өз деңгээлинде туура жүргүзүү үчүн, натыйжалуу иштеген ички ревизиялык-аудиторлук системаны түзүү;
  - л) мамлекеттик финансалык операцияларды, бухгалтериялык эсепти, мамлекеттин банктык операцияларды жана ички аудитти жүргүзүү боюнча Казынакананын жетекчилик кылуу жобосун жана башка нормативдик документтерди иштеп чыгуу;
  - м) Казынакананын операцияларын компьютерлештирүү .
- Казынакананын көзөмөлдөө милдетин, мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынан келип түшкөн жана бардык кирешенин негизинде түзүлгөн Кыргыз Республикасынын (Консолидированный) бириктирилген фондусу аркылуу ишке ашырылат. Бардык республикалык жана жергиликтүү уюмдардын эсептешүү операциялары ушул фонддун эсебинен жүргүзүлөт. Бириктирилген фондду башкаруу Казынаканага гана тиешелүү, анын негизги иши. Мындан тышкары “Кыргыз Республикасынын Казынаканасынын негизги жоболору тууралуу” мыйзамына ылайык бир дагы республикалык же жергиликтүү бюджеттик мекемелер, Казынакананын улуксаатысыз, банктарда эсеп бетин ачууга укугу жок. Казынакана тарабынан, административдик бийликтер менен түзүлгөн келишимдин негизинде аныкталган жобо боюнча, ар бир бюджеттик мекемелердеги бюджеттин аткарылышын Казынакананын филиалдары камсыз кылат жана көзөмөлдөйт. Чыгашалар сметасын бекитүү укугу бар мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, ар бир бюджеттик мекемелердин бюджеттик

ассигнованиялары тууралуу маалыматтарды тиешелүү аймактык Казынакананын бөлүмдөрүнө берип турууга милдеттүү. Жергиликтүү салык жана бажы органдары, ошондой эле бюджеттик уюмдар кирешелер тууралуу прогноздорду тиешелүү аймактык Казынакананын бөлүмдөрүнө сөзсүз берип турууга милдеттүү.

Казынакана, мамлекеттик финансылык активдерди сатуудан алынган, анын ичинде каражаттар кошулуп, менчиктештирүү операцияларынан, ошондой эле мамлекеттин финансылык активден түшкөн мамлекеттик кирешелерге түшүүлөрдү башкарууну көзөмөл жүргүзүүнү ишке ашырат.

Казынакана Кыргыз Республикасынын министринин жетекчилиги астындагы, кредиттерди алып келүү жана берүү маселелери боюнча чечимдерди кабыл алуучу жалгыз орган болуп эсептелет. Ал Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн ички жана тышкы карыздарын башкарууга жооп берет, карыз милдеттенме боюнча төлөөлөрдү ишке ашырууну дайындайт жана төлөөлөрдүн эсебин жүргүзөт, ошондой эле бардык өкмөттүк гарантияларды жана күтүүсүз абалдарды башкарат.

Өзүн өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Алдын ала финансылык көзөмөлдөөнүн ролуна мүнөздөмө бергиле. Аны ким жүргүзөт?
2. Күндөлүк финансылык көзөмөлдүн ролуна мүнөздөмө бергиле. Аны ким жүргүзөт?
3. Кезектеги көзөмөлдөө, анын ыкмалары жана ишке ашыруучу органдар.
4. Кыргыз Республикасынын Эсеп палатасынын мамлекеттик финансылык көзөмөлдү ишке ашыруудагы ролуна мүнөздөмө бергиле.
5. Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин милдети кандай?

Сунуш кылынган адабияттар

1. Указ Президента КР от 19 февраля 1993 г. № УП-60 «О создании специальных подразделений налоговых расследований при Государственной налоговой инспекции Республики Кыргызстан».
2. Постановление Правительства КР от 3 июня 1995 г., №258, «О вопросах налоговой полиции».
3. Указ Президента КР от 21 января 2001 г., №37, «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Кыргызской Республики», «О реорганизации Центральных органов государственного управления от 28 декабря 2000 г.».
4. Финансовая полиция: 10 лет. - Б., 2003.
5. Положение об Управлении финансовой полиции при Министерстве финансов Кыргызской Республики. Утв. пост. Правительства Кыргызской Республики от 3 марта 2001 г., №76.
6. Положение о Комитете по доходам при Министерстве финансов Кыргызской Республики. Утв. пост. Правительства Кыргызской Республики от 18 октября 2003 г., №729.
7. Закон КР «О счетной палате Кыргызской Республики» от 19 октября 1996 г., №55 (в редакции Закона Кыргызской Республики от 29 декабря 1998 г., №159).
8. Римская Декларация руководящих принципов контроля / Правовое регулирование государственного финансового контроля в зарубежных странах. - М., 98.
9. Финансовое право: Учеб. - М., 1996.
10. Белуха Н. Т. Теория финансово-хозяйственного контроля. - М., 1991. 11. Наринский А.С. Гаджиев Н.Г. Контроль в условиях рыночной экономики. - М., 1994.

Окуу куралы

Турсунова Салтанат Аскаровна, Рахматов Абдыразак Рахматович, Жумашев Ратбек Жумашевич

Кыргыз Республикасынын финансысы

Экономикалык багыттагы жана адистиктеги жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн
кошумча окуу куралы

Кыргыз тилинде

Редактору: М.Абакиров
Техникалык редактору: Д.Пантелеев
Корректору: Ж.Узекеева

Терүүгө 09.03.2004-ж. берилди. Басууга 28.05.2004-ж. Кол коюлду. **Офсет кагазы.** Кагаздын форматы 50x84 1/16 . 12,25 физ.басма табак. 11,39 шарттуу басма табак. 11,7 учеттук басма табак. Заказ № 0273 Нускасы 500 Келишим баада.

ОсОО "Нива", Кыргыз Республикасы, 720031, Бишкек ш., Кулатов көчөсү 1^а

865441

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета

ИЗДАНИЕ

6/9

ТУРСУНОВА САЛТАНАТ экономика илимдеринин доктору, профессор, Эл агартуунун отличниги, Кыргыз мамлекеттик университетинин экономика факультетинин бүтүрүүчүсү. Учурда Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Эл аралык билим берүү программаларын интеграциялоо институтунун директорунун окуу жана илимий иштер боюнча орун басары. Экономика, ишкердүүлүк жана финансы маселелери боюнча 50 дон ашуун илимий жана окуу-методикалык эмгектердин автору.

РАХМАТОВ АБДЫПАЗАК экономика илимдеринин доктору, профессор, Эл агартуунун отличниги, Кыргыз айыл чарба институтунун бүтүрүүчүсү. Жетектоочү кадрларды даярдагандыгы үчүн 2 медаль жана «Ардак белгиси» ордени менен сыйланган. Учурда Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин экономика факультетинин деканы. Экономика, менеджмент жана финансы маселелери боюнча 100 дон ашуун илимий жана окуу-методикалык эмгектердин автору.

ЖУМАШЕВ РАТБЕК Бишкек политехникалык институтунун, Вандербилт (АКШ) университетинин магистратурасынын экономика боюнча бүтүрүүчүсү. Практикалык статистика боюнча интернет-окуу китебинин автору. Кыргызстандын өнүгүүсүнүн узак мөөнөттүү прогноздоо модели боюнча, республиканын негизги салыктарын прогноздоо модели боюнча, өкмөттүк салыктардын экономиканын өсүшүнө тийгизген таасирин баалоо боюнча иштен чыгууларга катышкан.